

सरकार भारत
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

उद्घृष्ट/न.ल. सं.

MCIPC-55-13 I NL/72-10.1.73-10,000.

180JC

89.104

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय
NATIONAL LIBRARY
कलकत्ता
CALCUTTA

अंतिम प्रकृत दिनांक बीने दिन यह पुस्तक पुस्तकालय से ली गई थी । दो सप्ताह में अधिक समय तक पुस्तक रखने पर प्रतिदिन 6 पैसे की दर से विनम्ब शुल्क लिया जायगा ।

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 6 P. will be charged for each day the book is kept beyond two weeks.

अथ वाजसनेयिर्ना हन्दीयानाञ्च

प्राक्क्रियवृत्तिः ।

पारिवामावस्थित महारथकुमार वावु
वासुदेवसिंहस्य द्वितीयपत्न्याः श्रीमत्याधन्द्र
वतीदेव्या आश्रया तंरौनीयामवासिना
कर्मकाण्डोद्धारक महाधैर्याकरञ्च
श्रीपरमेश्वर शर्मणाविरचिता,
तत्कृतवाप्रकाशाभिधया टीकया सहिता
मीमांसकप्रवर श्रीचित्रधरशर्मा
श्रीश्वर श्रीचन्द्रशर्मा नाट्टिक
श्रीकमलधरशर्मासां साहाय्येन
लोहायामवासिना
धैर्याकरञ्च श्रीनोलेश्वरशर्मा
संशोधिता ।

दूरभङ्गा राजधान्याम् ।

एतन्निबन्धनं ब्रह्मसूत्रसंनिधिने श्रीविमलाचरण चन्द्रशेखरे
द्वारा सुश्रूयम् ।

वर्षे १८१८ ।

आचार्यवचनम् ।

धर्ममूलत्वानयाच याज्ञवल्क्यः । श्रुतिः स्मृतिः
सदाचारः स्वस्यैव प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः
कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति ॥ मनुः ॥ येनास्य
पितरोयाता येन यास्युः पितामहाः । तेभ्योयातास्यतां
मार्गेण न गच्छन् दृष्यति ॥ सदाचारः सङ्कल्पजः
साधवः शौचदीपाभ्युः सङ्कष्टः संधिवाचकः ।
तेषामाचारसंयतस्यात्मदाचारः स उच्यते ॥ मनुः ॥
सरस्वतीद्विपहस्योर्द्वेनद्योर्यदन्तरम् । तन्मन्त्रनिर्मितमन्त्रेण
माय्यावर्त्तं प्रवचते यस्मिन्मन्त्रेण आचारः पारम्पर्य-
क्रमागतः । वर्त्तानां मानसालानां स सदाचार उच्यते ॥
आचारस्यावश्यकत्वमाह मनुः श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुर्जित-
हृदिमानवः । इह कर्तुं मवाप्नोति प्रेत्य चानुत्त-
मावृत्तिम् ॥ आचारः परमोधर्मः श्रुत्युक्तः न्यार्तएव च
तस्मादस्मिन्मन्त्रायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान्निहजः ॥ तथा ॥
आचाराः सन्मतेषां तुराचारादीभिः प्रजाः । आचा-
राह नमश्च यमाचारो हन्ता लक्षणम् ॥ अलक्षणमशु-
भस्त्वचकमङ्गविग्रहम् ॥ हारीतः । आचारः परमोधर्म इति
वेदविदो विदुः । न च नाचारिणी लोकान् प्रवदन्ति मनी-
षिणः । याज्ञवल्क्यः ॥ उपनीयगुणः शिष्यं
महाव्याहतिपुर्व्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च
विचयेत् ॥ एतेनोपनयनात्प्राक् कामचारो दर्शितः ।

तथाच ॥ गौतमः ॥ प्रागुपनयनात्कामचारभक्षवादी
नास्याचमनकल्पोविद्यत इति ॥ कामचारेति
वयेष्टममनभक्षभाषणद्वयः चनेन हयायाना
श्रीलभाषणद्वयं पितृमन्त्रादीनि न निषिद्धानि
यानिचपुनः पातित्वनिमित्तानि मद्यपानादीनि
तानि वज्याः प्रोक्तानिपदेष्टः कल्पयद्वादा-
चमनमात्रमस्तीतिबोध्यम् ॥ ब्रह्मपुराणे । मातापित्रो
रयोः कृष्टम्बालोभुञ्जन् भवेत्तुभूः ॥ एतेनान्यदीयो-
कृष्टभोजनोपपन्नः ॥ स्मृतिरपि श्रुतिमूलिकामहाजन
परिग्रहेतिवयाद्या ॥ मनुः ॥ यावेदवाद्याः स्मृतयो
याश्चक्राश्चकुदृष्टयः । सर्व्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य
तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च
यान्यतो न्यानि कानिचिन् । तान्यर्वाकालिकतया
निष्फलान्यनृतानि च ॥ वेदवाद्याजैर्नवामकापा-
जिकादिस्मृतयो न प्रमाणा नीत्यर्थः अतएव सांख्यतत्त्व-
कौमुद्यां प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टन्निर्विधमनुमान-
माख्यातम् । तच्चिह्नलिङ्गपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवच-
नन्वितिकारिकाव्याख्यानावसरे आप्तग्रन्थेन
चायुक्ताः शास्त्राभिन्नानि न्यक्रमंसारमोक्षकादीनामा-
यमाभासानिराकृता भवन्ति । अयुक्तत्वं चैतेषां स्वीगा-
नादिद्वन्मूलत्वात्प्रमाणाविरुद्धायां-भिधानात्कैश्चिदेव

म्लेकादिभिः पुरुषापमदैः पशुप्रायैः प्ररिचडादोध्यनिति
वाचस्पतिमिथचरणायवोचन् ॥

मूल ।

ब्राह्मं मुहूर्त्ते प्रातः सन्ध्यापृथ्वीदण्डद्वयभूयके विबुध्य
स्थिरमना धर्मार्थविनुचिन्ता शयनादुत्थाय रात्रिवा-
समस्त्यक्त्वाऽन्यद्विम्बं परिधाय जलेन नतु-र्भूय प्रक्षाल्य
द्विराचामेत् ॥ ततो यदि वेगीस्युत्तदा नैकृत्या
न्दक्षिणस्याञ्च शयनस्यानादिपृथ्वीपपर्व्यन्तर्गम-
तिक्रम्यरात्रौ यामाभ्यन्तरं गृहमसीपेपरिपरि गोत्रज
भस्मकालकृष्टवीजितशस्यपूर्णं क्षतखल्वशमशानपराश-
विजलमसीपचतुष्पथवक्त्राकाशविलयक्षभूमिचक्रमोक्त
चितिपर्वततन्मन्त्रकोपजीव्यतरुकायादिर्विजितस्थानं
सम्भूते तृणादिभिर्भूमिमेलेहाय दक्षिणकर्णव्रज्य-
सुवन्निधाय ॥

टीका ।

अथाचारविशेषान्तवाटावुद्धोधमन्त्राह । ब्राह्मं
मुहूर्त्तेइति ॥ मनुः ॥ ब्राह्मं मुहूर्त्तेबुध्यत धर्मार्थी
चानुचिन्तयेत् । कायक्लेशाश्च तन्मूलान्त्वं दत्तत्वाद्य-
मेवच ॥ तन्मूलान्धर्मार्थीत्यादनहेतुन् । वेदनत्वाद्य-
ईश्वरः न्यायप्रतीतार्थविा तदानीन्मनसः स्थिरत्वं न-
तत्त्वप्रतिभामयोग्यत्वात् ॥ ततोयदीति ॥ यद्यपि

शयनादुत्थितोयस्तुकीर्तयेत्तमधुसूदनम् । कीर्तनात्त-
 स्त्ररापानि नाशमायान्त्यशेषतइति स्क्रान्दोक्तेर्हासिना-
 त्यगौडनिबन्धयो मृतपुरीषोत्सर्गात्प्रागेव विष्णुस्मरणं
 लिखितमस्ति तुद्यापि प्रामाणिकमेधिन निबन्धे पु मृत-
 पुरीषत्यागानन्तरं कृतशोचः स्वस्योविष्णुं स्मरेदिति
 क्रमाभिधानादिहापि तत्रैवल्लिखितम् ॥ * चस्मिन्नवम
 रेकचिद्विबन्धे भूप्रार्थना । समुद्रावमनेदेवि पर्व
 तस्तनमगदले । विष्णुर्बलिनमस्तं तु पादम्यगेषमस्वमे ॥
 श्रीं प्रियदत्ताये भुवनमः इतिभुवनमस्कृत्यदर्शनाच्चरणं
 न्यमेत् ॥ वेगीति ॥ मृतपुरीषवेगवान् ॥ विष्णुवर्माक्षरे
 वेगरोधन्नकर्त्तव्यमन्यत्रक्रोधवेगतः ॥ वेगरोधन्नकर्त्तव्य
 मितितु कान्दिगंगन्त्यमिति * तद्वावाव्यातेतरत्वा
 त्माध्विति रघुनन्दनभट्टाचार्येः वस्तुतस्तुकर्त्तव्यकृत्यः
 क्तावत्वच्चापम् ॥ वेगरोधस्यायुक्तत्वमात्रवैराग्येभावाप्रकाशे
 आयुष्यमुपमिप्रोक्तं मलादीनां विमर्शजम् । तदनुक-
 जनाध्मानोदरगौरववारणम् ॥ आदिशब्देनवातमु-
 दादीनांग्रहणम् ॥ तत्रैव ॥ आटोपशूलपरिकर्त्तिकश्च
 मङ्गल्युरीषस्यतथोद्वातः । पुरीषमास्यादयवानिरति
 पुरीषवेगप्रभहतनरस्य । परिकर्त्तिकामुदे परिकर्त्त-
 नवत्पीडा । पुरीषमङ्गल्यन्निरोधः उद्वातउद्गारवा-
 हस्यम् ॥ वातमृतपुरीषाणां मङ्गोधमानंक्रमोक्तजः ।

जठरे वीतज्राद्यान् रोगाः स्युर्ज्वानियहात् ॥
 वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजाः । विनामो-
 वञ्चनानाहः स्याद्विज्ञे मूत्रनियहात् ॥ विनामः
 शरीरममृता वञ्चनानाहो जघनं रुसन् रुक्कर्मणवत्पी-
 डा । तथा न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नवेगानीरयेद्वहात् ।
 कामशोकभयक्रोधान्मनोवेगान्विधास्ते ॥ अथ-
 मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिमाह नैर्ऋत्यामित्यादिना ॥ विष्णु-
 पुराणे । ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।
 नैर्ऋत्यामिषु विक्षेपमतीत्याभ्यधिकम्भुवः ॥ कल्यमुषः ॥-
 मैत्रं पुरीषोत्सर्गोमिव देवताकपायुसम्बन्धात् नैर्ऋत्यांश
 यनस्थानात् समुत्थायत्यर्चनं तस्मैवोपास्यते । प्रापस्त-
 म्भः ॥ मूत्रपुरीषे कुर्याद्वक्षिणादिशं दक्षिणापराम्बा गत्वं
 ति शेषः । दक्षिणस्याचपरस्याद्यदिशोऽन्तरालं दक्षिणाप-
 रानैर्ऋती ॥ वज्रास्थानान्याह ॥ पथीति ॥ यद्यपि ॥
 नमूत्रं पयि कुर्वीतित्यादिनामूत्रविषय एव स्थलविशेष-
 निषेधस्तु रथाध्याये मनुनाभि हितस्तथापि पुरीषविषये-
 पि निषेधः कैमुतिकन्यायान्न कदाचन कुर्वीत विष्मूत्रस्य
 विसर्जनमित्युपसंहाराच्च । पराशचिपरोच्चाराद्युपह-
 तस्थानम् ॥ चतुर्थेति ॥ यद्यपि पयि निषेधादेव च-
 तुर्थराजमाग्नौ बोद्धिषेधः सिद्धस्तथापि पुनरुपादानं
 राजदण्डकपट्टप्रयोजनकमथाच मनुः ॥ समुत्सृज-

द्राजमार्गेयस्त्वमेध्वमनापदि । स ही कीर्षापथो
दद्यादमेध्वञ्चाशुशोधयेत् ॥ चाक्षीशोऽकालकादिः ।
चित्तिरन्विजयनस्थानं चितावा ॥ पर्वतेति । पर्व-
तनिष्ठिधनेवमिह तन्मस्तकनिधिधोऽशक्यपरिहारेपि-
पर्वते तन्मस्तकस्यात्यन्तनिधिधार्थः ॥ दक्षिणकर्णइति ॥
यद्यपियाज्ञवल्क्येन । कर्णस्य ब्रह्मसूत्रद्वयवीक्षणायपि
कर्तव्यज्ञानामनुक्तौ तु दक्षिणाङ्गवेत्तयेति स्मृत्यर्थसारोक्त-
परिभाषावलात्पत्रिवदक्षिणकर्णं कृत्वा विष्णुमूत्रमुत्सृ-
जदिति मितान्नराधृतवचनाच्चात्र दक्षिणकर्णयज्ञकम् ॥
यद्यपि यद्यं कवम्बो यज्ञोपवीतं कर्णकृत्यं ति सांख्या-
यनगुणाद्विषयत्वपक्षकर्णं तद्वारणज्ञोचितं किन्तु नि-
यम्यप्रयतोवाचं मन्त्रं ताङ्गोवगुण्ठितइति मनुवचना
तपृष्टान्तम्वि यज्ञोपवीतरूपनिबोधितमेवेति कतिपयनिश्च-
यस्वरमस्तथाप्याचारान्तर्गतपि कर्णतद्विभक्ति मयिलाः
प्रमादतः कर्णतदधारणे भट्टोजिदीक्षितद्वक्तायां चतुर्विंश-
तिमतव्याख्यायां भरद्वाजः ॥ मलमूत्रं त्यजद्विप्रो विष्णुत्वौ-
वोपवीतकम् । उपवीतमदुत्सृज्य दध्यादन्यन्नवन्नदेति
आपस्तम्बः । न सोपानत्कोमूत्रपरीषिक्तुर्यात् ॥ इदम-
दुर्गभूमौ, कण्टकादिदुर्गभूमौ तु गरीरवाचकामो वै
सोपानत्कस्सदा व्रजदिति वचनात्सोपानत्कत्वमाचा-
रानुगृहीतम् ॥ दिवासम्भास्त्विति ॥ मनुः ॥ मूत्रो-

चारसमुत्सर्गोन्दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो
 रात्रौ सन्ध्यायोरुद्ययादिवा । एवञ्चैतद्विरोधात् ।
 प्रत्यङ्मुखस्तु पृश्नाङ्गं ऽपराङ्गं प्राङ्मुखस्तथा । उदङ्मुखस्तु
 मध्याह्नं निशायां दक्षिणामुखं इति यस्मिन् च ननादत्तं व्य-
 मन्वर्थं विपरीतातुर्यास्मृतिः सानुश्रुत्यत इति वृहस्पतिं
 वचनात् एवमाचारादर्शं मैथिलानामाचारोपेक्षम्
 सन्ध्यामुपरिवर्ज्येति देवलयचनं पीडितेतरपरं सन्धा-
 योरुद्ययादिवृत्तिमनुनां ऽभिधानात् ॥ मनुः ॥ छायाया
 मन्वकारेण रात्रावहनिवाहिजः । ययामुखमुखः
 कुर्यात्प्राणवाधभयं ऽपि च ॥ कुहलिकामेघाद्यन्वका-
 रजनितदिग्भ्रमेऽप्यभयं च दिङ्मयमोर्नित्यर्थः । अथ गौचम्
 लोहादिर्नेति ॥ हारीतः ॥ लोष्टेन प्रसृजित काष्ठेन वा
 लिङ्गगुदेऽतिशेषः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ गृहीतशिशुस्योत्थाय
 मृहिरभ्य, हृतैर्जलेः । गन्धलेपनयकरं गौचं कुर्यादत-
 न्द्रितः ॥ अभ्य, हृतैर्गति ॥ एतेन जलान्तः गौचनिषेध इति
 मिताधराकारः ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां जलपात्रा
 भावेति ब्रह्मेणाकुलस्य जलाशयात्करेणोदकयज्ञसमाहवि-
 वस्त्वान् ॥ रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्यात्तौचमनुहृते ।
 पश्चात्तद्विधेयौ चैव मन्यथा च शुचिर्भवेदिति ॥ एवमेवा-
 ङ्गिकतत्त्वमदनपारिजातादयः ॥ रत्निर्व्वहमुष्टिकरः ॥
 वामहस्तेनेति ॥ देवलः ॥ धर्मविद्विषं हस्तमधः

शौचिनयो जयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभे कर्तव्यं शौचयेत् ॥
 प्रकृतिस्थितिरेवास्यात्कारणादुभयक्रिया ॥ कारणा-
 द्रोगादेः । उभयक्रियादक्षिणकरेणाधः कायशोधनं
 वामहस्तेनोर्ध्वं कायशोधनमिति ॥ शौचमपि दिवौ द-
 क्षिणैर्नरादौ दक्षिणमुखेनैव कायं मुदक्षुखौ दिवा कु-
 र्यान्न शायान्दक्षिणमुखे इति वज्रपाण्डपुराणात् ॥
 मृदाप्रक्षाल्येति ॥ यमः ॥ आचरेन्मृत्तिकां विप्रः
 कृत्वात्मसिक्तान्नेयेति ॥ विप्रदति शौचकर्तृमात्र-
 स्योपलक्षणं कृत्वा दिति च श्रुतिदेशस्य आनिषिद्धमृदया-
 हविष्ठापुराणे ॥

मूल ।

दक्षिणवाहपात्रं कमण्डलुमाधाय दिवा स-
 न्ध्यासूक्तं रामिमुखो रात्रौ दक्षिणाभिमुख आसीनो-
 मौनीमृदपूरं प्रकुर्व्यात् ततो लोष्टादिना लिङ्गमुदक्षुप-
 रिमृज्य गृहीतशिरस्रउत्थायान्यदेशं शुचिमृत्तिकां गृही-
 त्वा वामहस्तेन मृदञ्जलप्रक्षालितं लिङ्गमङ्गुलिद्विपर्यय-
 रिक्कशाम्भुदा प्रक्षाल्य तथैव अत्र प्रक्षालितङ्गुलं प्रथममर्ह-
 प्रक्षतिमितवाम्भुदा प्रक्षाल्य प्रक्षतिचतुर्थीममितवाम्भु-
 दिद्वारं प्र ।

टीका ।

वस्त्रीकमुपकोट्यातां मृदमन्त्रज्जलान्नाथा ।

शोषावशिष्टाङ्गेषां नादद्यात्तं पमस्यवाम् ॥ अन्तः
 प्राग्व्यवपद्माच्च हलोत्खाताच्चपार्थिव । परित्यजिन्मृ-
 दस्त्वैताः सकलाः शौचमाधने ॥ दाक्षिण्यात्थास्तु ॥
 वापीकलतडागेष्वन्तर्जलगता अपि मृदोमाद्याः । वापी-
 कूपतडागेषु नाहरेद्वाच्चमृत्तिका ॥ अन्तर्जलगतायां-
 द्याः परतोर्मणिवस्त्रनादिति मृत्तिसंश्रूपा लिखितव-
 चनात् । एतदारम्यकविषयमित्याचारमयत्वे नीलक-
 रुतमहः ॥ मनुः ॥ यस्मिन्देशेतु यत्तोयं याचयतैवमृत्तिका ।
 सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥ गन्धलेपव-
 यकरमिति ॥ सर्वान्शमिणां साधारणं शौचमिदं मृत्यु-
 स्यानियमस्त्वदृष्टार्थं इति मिताक्षराकारमनदयुक्तं मृत्यु-
 स्यापरिमाणं अभिधाय न्यूनाधिकव्रकर्तव्यं शौचं
 शुद्धिमभीप्सतेति दक्षेणाभिधानादिति मैथिलाः ॥
 यावतामन्यतेशुद्धिं तावच्छौचं विधीयते । प्रमाणेन्द्रव्य-
 संख्याया न गिष्टैकमिदं इति देवलवचनस्तुल्योऽंशुद्रा-
 नुपनीतपरमित्याचारचिन्तामणिः ॥ मृत्युन्तरमूलोक्ता
 धिकमृदंभिधानं लेपानुवृत्तिशङ्कायां बोध्यम् ॥ मनुः ॥
 एतच्छौचं दृष्ट्यानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु
 वनस्थानां ऋतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥ आपस्तम्बः ॥
 अङ्गिशौचं यथाप्रोक्तं निश्चयं तु तदिष्यते । पथि पादस्तु
 विज्ञेयवार्ताः कुर्याद्यथावलम्बम् ॥ अथ चण्डिकासौ दुर्गा

कान्तारादौ यथोक्तकरवागक्तावेव नतु निशात्वाद्विपुर-
 स्कारिणवाक्यस्य दृष्टार्थस्य सम्भवत्यदृष्टार्थत्वकल्पनायां मा-
 नाभावात् ॥ शीघ्रानन्तरं हारोतः ॥ गोमयेन मृदा वा
 कमण्डलुं परिमृज्य पूज्यं वंदु रस्पृश्यादित्यं सोममग्निभ्या
 वीक्षेत ॥ अथ्यमृकः ॥ यस्मिन् स्थाने कृतं गौवं वारिणा
 तद्विशेषवेत् । न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकायां न गोधये
 दिति ॥ द्दिवा चर्म्येति ॥ तत्र मृतपुरीषघ्नीवनादिषु पुनरु-
 पस्पृशेदिति शङ्खवचनादत्र द्दिवा चर्मनम् ॥ पाचमनश्च-
 सर्व्ववपादप्रक्षालनपूर्व्वकं कार्यान्त्याच देवलः ॥ प्रथम
 प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत्कनैः ॥ उदङ्मुखो वा दै-
 वये पितृके दक्षिणामुख इति अत्रेदं बोध्यम् ॥ वाजस-
 नेयिनः प्रथमं दक्षिणम्यादं प्रक्षालयेत्ततो वामं कन्दो
 गाम्त्वा दौ वामान्ततो दक्षिणं पादौ तथा दर्शनात् ॥
 आचारचिन्तामणौ वाचस्पतिमिश्राचर्य्यम् ॥ कन्दोग
 गृह्णे गोभिलः ॥ सव्यं पादमवने निज इति सव्यम्यादं प्र-
 क्षालयेत् दक्षिणम्यादमवने निज इति दक्षिणम्यादं प्र-
 क्षालयेदिति ॥ वाजसनेयि गृह्णे पारस्करः ॥ सव्यम्या
 दम्प्रक्षालयेत् दक्षिणमप्रक्षालयेत् ब्राह्मणस्य दक्षिणमप्रव-
 ममिति ॥ व्याख्यातश्चैतत्सूत्रं हरिहरभाष्ये ॥ ततो
 न्येन पादमिति विरुक्तं यजमानार्पितम्याद्योदक ॥
 मादाय वामञ्चरणमप्रक्षारयेत्तरमप्रक्षालयेत्तन्निवा

दिरर्ष्यः यदिवासावोऽर्ष्यः स्वात्तदाप्रथमन्दविचरप्र-
 चात्यवामममचानधतीति ॥ इत्यायुधभाष्य इर्षनाथ
 शर्ककृते संस्कारदोषकेऽपि वसेव व्याख्यातम्, पतति कृतो
 मशामहतक रामदत्तवीरिखरादयोऽपि वम् ।

मूल ।

द्यान्यमृत्तिकातयपय्यनांगम्लिपययकारंशौचं जलन
 कुर्यात् ॥ नतउत्थायान्यकुविम्वनमागत्तोपविश्य जलप्र
 क्षालितं वामकरं दगवारं तत्पृष्ठपदुङ्गं मृदा प्रक्षाल्यो
 भयोः करयोः मप्रकृत्योऽमृद्भिः प्रक्षालनविधाय नखांस
 संगोध्यरादयोः प्रत्येकमृदयेण प्रक्षालनं कृत्वा द्वादश-
 भिर्भागदुःपेक्षितं परिशोध्य कमण्डलुं मृदावारिणा च
 परिमृज्य गोचम्यानं वारिणा प्रक्षाल्य शुद्धजलेन हिराच
 म्यं न्द्रियाणि स्पृष्ट्वा दिवसि म्यं गतो चन्द्रनयोरदर्शनं
 ऽग्निं वापश्यं त ॥ मृदुमानोऽभ्यर्णत्वं का लिङ्गवामकरं
 तिस्रः करयोर्दोषादयोः प्रत्येकमेकं कामृदया ॥ ततः
 प्रातः काले विष्णुं स्मरेत्तथा ॥ प्रातः स्मरामि भवमी
 तिमहानिगान्तौ नारायणं गङ्गादुवाहनमञ्जनाभम् ।
 याहाभिभूतवरवात्स्यमुक्तिं तुष्टकायुधनरुचशरिज-
 वनेनम् ॥ प्रातर्ह्रामामि नमावचमाचमूह्नां पादा-
 रविन्दयुगलम्यरमस्पृशुः नारायणस्थनरकार्णवता-
 रणस्य नारायणप्रवर्णविपरायणस्य ॥ प्रातर्भजामि

भजतामभवद्वरत्नप्राकसर्वजन्मकृतपा भयापनुत्वे यो
 याहवत्पतिताङ्गु गजन्द्रघोरशोकप्रवाणकारशोद्यतच
 क्रपाणिः ॥ शोकवयमिदद्यास्यं प्रातः प्रातः
 पठेत्तयः । लोकवयंगुस्तथै दध्यदात्मपदंहरिः ॥
 महर्षिभेगवान्यासः कृत्स्नं मांसं हितं परा । शोकैस्तु-
 र्भिर्द्विर्मात्मा पुत्रमध्यापयच्छकम् ॥ मातापितृसहस्राणि
 पुत्रदारशतानिच । संसारं प्लुनभूतानि यान्तियास्यन्ति
 चापरं ॥ हर्षस्थानमहस्राणि शोकस्थानशतानिच ॥
 दिवसेदिवसेमृदं माविशन्ति न पण्डितम् ॥ उहं वा-
 रुर्विर्गैर्भ्यं पनचकश्चिक्वृणोतिमे । धर्मादर्थसुकामस्य
 मकिमर्थं न मेव्यते ॥ न जातुकामात्रभयात्रलोभादर्थ-
 सुहृदाज्जीवितस्यापि हितोः ॥

टीका ।

दक्षिणमयं ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्तस्य शृङ्गरेत्यश्वलान-
 यच्छन्तु कृत्स्नं द्विपरन्तेषामेवान्यद्वाराद्युच्छं पादपुच्छाल-
 नाभिधानाद्ब्रान्येषां मय्यभ्यादमवनेनिजवृत्ति विरा-
 जोदोहम शौर्यातिशोभनं पुनरुपार्जितमश्वलिङ्गविरोधा-
 द्बलायुधभार्यं वाजसनेयिनां स्वयमेवपादपुच्छालनस्य
 स्पृष्टमभिधानाच्च ॥ आश्वलायनीयानास्तु न मश्वलि-
 ङ्गविरोधः पुच्छालितपादोऽर्धमश्वलिनापुतिष्ठेति
 सूत्रेणामश्वकपुच्छालनस्यैवाभिधानात् ॥ अथाश्वन्य-

हारेषपादप्रज्ञात्वनं मन्त्रस्त्वधनपाठाः अन्यकर्तृकम-
 न्नपाठेनान्यकर्तृकक्रियाया चम्मारोहणादौ दृष्टत्वात्
 नापिमन्त्रलिङ्गविरोधः यार्थैकास्तिद्वन्द्वत्विजभा-
 शिष्यमाशासते यजमानस्यैव सतिश्रुतेः यथाद्रागशने
 प्राग्नेनाङ्गमशीयस्वाहत्याद्याहुतिचतुष्टयेपित्रा मन्त्राणा-
 म्पाठेपि न मन्त्रलिङ्गविरोधइतिवदस्यादेवर्थादि का-
 चिदपिश्रुतिस्तथोपलभ्य त तस्याप्यलिङ्गतः प्राबल्यात्
 यावज्जैमिनिसूत्रं । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमा-
 ख्यानां समवाये पारदोर्थेन्यमर्थविप्रकर्षादिति ॥
 यथाम्निहोत्रप्रकरणे श्रूयते कदाचनस्तरिरीरसीत्येन्द्रागा-
 र्हपत्यमुपतिष्ठतइति ॥ तत्रमन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्य-
 रुपलिङ्गादिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वं प्राप्तं ऐन्द्रातिवृत्तीया
 श्रुत्या गार्हपत्यमितिद्वितीयाश्रुत्या च गार्हपत्योपस्थाना-
 ङ्गत्वं नपिपिठा लौकिकइन्द्रोपस्थानं विनियोगीयाध्यते
 नष्टवंप्रकृते पाञ्चलायनीयभिन्नानामन्यद्वारा तदश्व-
 चात्प्रज्ञात्वनमन्त्रपाठयोः समानकर्तृत्वं नष्टंभिधाना-
 दौतुरिवावर्तन्तुर्भन्त्रपाठकत्वाभावेन दृष्टान्तवैषम्याच्च
 तथाचन्यायसूत्रे गौतमः लौकिकपरिचकाशार्थंस्त्रि-
 ऋर्षेभुविसाम्यं सदृष्टान्तइति चन्द्रप्राशनेतु पाङ्मा-
 सिकशिशोर्भन्त्रपाठसामर्थ्यात्पितृकर्तृकहोमोपक्रमश्रु-
 तिसमन्त्रलिङ्गविरोधोऽकिञ्चित्करः । एतेनाङ्गिकत-

त्वे । पारस्करः । सव्यम्प्रचाल्य दक्षिणम्प्रचालय-
तीति ॥ सव्यम्प्रथमम्प्रचालयतीति सुचेष्टप्राक् सव्यपा-
दप्रचालनेसिद्धं सव्यम्प्रचाल्य दक्षिणम्प्रचालयतीत्यत्र-
सव्यगृहणं सामान्यार्थं तेनान्यस्मिन्नपि पादप्रचालने-
संव्यस्यैव प्राथम्यमन्यार्थं स्पृष्टं वचनमिति दर्शनात् ॥
ब्राह्मणस्य दक्षिणम्प्रथममिति सूत्रम् ॥ तस्यैवादी यदि
ब्राह्मणः प्रचालयति तदा दक्षिणन्दातव्यम्प्रथममि-
ति मन्त्रव्य न सव्यर्थ्या प्रचालयतीत्यनुवृत्त्या वाञ्छन्ता-
यनः । दक्षिणमयं ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् सव्यं शुद्रार्थेति ॥
स्वयंप्रचालने सव्यस्यैव प्राथम्यमिति हरिश्चर्या ।
एवञ्च दक्षिणपादप्रचालानन्तरं वामपादप्रचालनं वाच-
स्पतिमिश्राद्य, कर्त्तव्यमिति विब्र, वन्दे धनन्दन एव हेयः ॥
तत्रायमाचमनविधिः ॥ बहगिष्य उपवीती प्राङ्मुखोऽ-
दक्ष, खण्डे गान्धभिमुखो वाऽनुष्णीष्य नुपान्मत्को वै वस्यं वे-
रस्यादि शीघ्ररहित जलमद्गुह्यमूलात्मक ब्राह्मतीर्थे न ब्रवा-
दिना तद्वरोधप्राज्ञापत्येन दैवेन वा तीर्थं न गोकर्षीकृति-
दक्षिणकरेण ब्राह्मणो हृद्गामि च द्वियः कुरुगामि
वैश्वन्तारुगामि खोगुद्रानुपनीतामुखान्तः प्राप्तिचम-
माचमेयुः ॥ तत्र वैश्वर्निकामिषतुर्व्याखोगुद्रादंबः
सकृदिति विशेषः । ततः सङ्गतश्चावाणाधरोऽहं मुख-
मद्गुह्यमूलेन हिः प्रमृज्य पाणिम्प्रचायातज्जनीमभ्यमा-

नामिकाभिस्तादृशमेवमुखमोठेरमश्रुतोऽधः श्यावादु-
 परि दिङ्गमृष्ट्यपुनः पाणिप्रवर्तलावामपाणिं
 पादौ गिराभ्युत्थतर्ज्यन्यङ्गुष्ठाभ्यां मोदकाभ्यान्ना
 मापुटं ततोङ्गुष्ठानामिकाभ्यामद्विषीं चङ्गुष्ठा
 नामिकाभ्यांमोदकाभ्यांशेत्वं ततः कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यः
 नामिंस्पृष्ट्वापाणिंप्रक्षालाकरतले नहृदयं सञ्ची
 कृत्तिभिः गिरः चङ्गुलापेयांमह्यंस्पृगेत् ततो
 जलशेषद्विष्टिं हामहमे देयमिति ॥ एषविधि
 द्विराचमनंपाणिपादप्रक्षालनवर्ज्यं सर्व्वपावर्जते ।
 दक्षिणारविमातमृच्चरितः काय्यम् ॥ कुन्दोगानामि-
 न्द्रियस्यर्गस्तु नेत्रमुपक्रम्य इन्द्रियाग्यद्विः संस्पृशेद-
 क्षिणीनामिके कर्णावर्तिगोभिलगृह्यात् परिमार्ज्येनो-
 पस्पृशेन्नयोर्मध्ये पाग्यादाभ्यक्ष्णमितिच विशेषश्चकुन्दो-
 गाङ्गिकादौ तथैवनिर्णयात् एवङ्गुर्णस्पृगीऽङ्गुष्टकनिष्ठा-
 भ्यामित्थपितेषा स्पृक्षान्तरम् ॥ अत्रविस्तरभयादाचम-
 र्जनमिक्तानि तत्तद्वचनानि च नलिखितानि ॥
 विष्णुस्मारेदिति ॥ अत्रभूमाधिकरणन्यायात्प्राधा-
 न्याद्विष्णोर्निर्हृशस्तेनान्यं यामपि स्वाभीष्टदेशानांस्मर-
 चमंदिदम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ द्विराचम्यततः शुद्ध-
 क्षुत्वाविष्णुं समातनमिति ॥ अङ्गलिखितौ ॥
 पाचस्येवाग्नकनसाध्यायेत् ॥ ईशानं त्रिवं ।

चनयोर्वचनयोर्वाध्यवाधकभावः सांमान्यविक्रिमा-
वभावात् नापि विकल्पः दोषाष्टकप्रसङ्गा त्किन्तुस-
मुच्चयएवेति ॥ ब्रह्मामुगारिरिति ॥ अस्मिन्श्लोके
इन्द्रवृत्राद्यं शम्ययो रुजंजातिः चनन्तरीदीरित लक्ष्य-
भाजो पादौ यदीयावुरजातयन्ताः । इत्थं किन्ता-
न्यास्यपि निशितासु वदन्ति जातिष्विदंभवनामेति
हृत्तरवाकरस्य तत्त्वज्ञानेन्यपदेनन्दवज्रो पेन्द्रवज्राभि
ज्ञानासपिमङ्गहात्

मूल ।

धर्मीनित्यः सुखदुःखत्वनित्यं जीवोनित्यं हेतुरस्य-
त्वनित्यः ॥ इमास्मात्तमाविर्वा प्रातस्तथाय यः
पठेत् । स भारतफलम्प्राप्य परब्रह्माधिगच्छति ॥
ब्रह्मा मुगारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिमुतो-
वधश्च । गुरुशक्रः शनिंराहुकेतवः कूर्चानुसर्व्वेस-
ममुप्रभातम् ॥ जानामिधर्मं ब्रह्मप्रवर्तनं अर्चनाम्ब-
धर्मं ब्रह्मचर्यं निवर्तनः । केनापिदेवेन हृदिस्थितेन यथा
नियुक्तोऽस्मि तथाकरोमि ॥ पुण्यश्लोको नक्षोराज
पुण्यश्लोकोयुधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकाच वैदेही पुण्यश्लो-
कोजनादेनः ॥ अश्वत्थामावलिश्यामी इन्द्रमाश्वि-
भीषणः । कृपः परशुरामश्चमैते विरजीविनः ॥
समैतामसंस्मरेन्नित्यंमार्कण्डेयमयाष्टमम् । जीवेवर्ष-

शतं सोऽपि सर्वव्याधिविचर्जितः ॥ कर्कोटकस्य नागस्य
 दमवनाया नक्षत्रार्चं । ऋतुपर्षस्य राजर्षेः कीर्तन
 हस्तिनागनम् ॥ कार्तवीर्याऽर्जुनो नाम राजा बाहु-
 सहस्रभृत् । योऽस्य सङ्गीर्तयेन्नाम कल्पमुत्पाद्यमानवः ।
 न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टसुलभते पुनः ॥ अथोष्धा
 मधुरामावा काशी काञ्ची चण्डिका । पुरीधारवती-
 चैव सप्तैतामोददायिकाः । वाराणस्यान्दविश्वेभानि
 कुक्कुटो नाम ब्राह्मणः । तस्य स्मरणमात्रेण दुः स्वप्नः
 सुखप्रोभवदित्यादि ॥ केचिन्मत्तपुरीषोत्सर्गात् प्राग्ने-
 व विष्णुस्मरणमिच्छन्ति ॥ तत उपः काले प्राचीप्रकाशे
 ऋतुतिक्तकषाय कण्टकि क्षीरहृत्तसम्भवमिषदाद्रुहा-
 दशाङ्गुलं कनिष्ठिका यममस्थलं चर्चितायं प्रक्षालित-
 क्षुद्रदन्तधावनमादाया चान्तः प्राक्षुण्व उदक्षुण्वीवा ॥
 श्रीं चायुर्धर्मलख्यं गोवर्धः प्रजा पशुवसूनि च । ब्रह्म
 प्रज्ञासुमेधासु त्वज्जोधेऽस्मिन्मृत्युते ॥ इति मन्त्रं चाभिम-
 न्नागो परितोदन्तान् संशोध्य जिह्वोर्ध्वं खनिकासकृत्वा
 शुचिदेशे दन्तधावनं मुत्सृज्य जलगण्डं पश्येय्यात् ॥
 दन्तकाटाभावे प्रतिपिबिर्द्दिनेषु च जलानां द्वादशभि-
 र्मण्डलैर्धुधुधोधये दुपवासदिने तु पत्रादिभिर्द्दन्तधा-
 वनम् ॥ ततः शक्तीष्टस्थोऽहश्चिरायसाम्प्राप्ती
 मवशीक्य प्रतः ज्ञात्वा सन्ध्यामुपास्य ज्ञानाङ्गतया

नित्यपुरुषघटकं स्त्रीघटकं तर्प्यचर्चिषां मध्याह्ने पि
 खायात् ॥ तन्मादौ कतिपयतीर्यज्ञानविधिः ॥ तत्र
 गङ्गास्नानेद्यात्रायांमन्त्रः ॥ गङ्गेमनुम्रतीरने याज्ञेव-
 र्विंहितामया । निर्व्विंशंसिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादात्स-
 रिहरे ॥ जन्मान्तरार्जितम्यापं स्वल्पव्या यदिवाचतु ।
 गङ्गादेवीप्रसादेनसर्व्वार्थ्यास्ततिमञ्चयम् ॥ दर्शने ॥
 चयमेमफलंजन्मजीवितप्तसुजीवितम् । साक्षाद्, स-
 स्वरूपान्त्वाम्यश्यामिनिजचक्षुषा ॥ प्रक्षाम ॥
 देवित्वदर्शनार्देव मन्त्रपातकिनोमम । विनष्टमभत्या
 पञ्चमकोटिसमुद्भवम् ॥ प्रवेशे ॥ गङ्गेदेविजगन्मातः
 पादाभ्यामलिलन्तव । स्पृगामीत्यपराधकं प्रसन्ना
 क्षन्तुमर्हमि ॥ स्वर्गांगोदणसोपानेन्त्वदीयमुदकंशिवे ।
 चतः स्पृगामि पादाभ्यांगङ्गेदेविनमोस्तुते ॥ पङ्कलेपने ॥
 त्वत्कर्मैरतिस्त्रिगुणैः सर्व्वपापप्रणाशनैः । मयाकि-
 ल्लिप्यतेगात्र मातर्मा हरपातकम् ॥

टीका ।

पिङ्गलसूत्रे हतरत्नाकरादि टीकास्वर्णवम् ॥
 अतएव प्रबोधचन्द्रोदयनाटके । विद्याप्रबोधोदयकल्प
 भूष्यामिरत्नसौ वत्सपुरीनिरत्यया । अतः कुलदेविधि
 र्निधिष्युर्निवस्तु मन्त्रकृति नित्यमेव सद्गतिज्ञोक्ति
 इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रा वंशस्येन्द्र वंशानामुपजातिः वंशस्ये-

नृवंशयादिरजातिर्भूककटिके ॥ सोऽस्मद्विज्ञानां
 प्रचयैः कृशीकृतो नतेनकश्चिद्विभवैर्विमानितः ।
 निदाघकालेऽपि मोदकोद्गोन्मृणां मट्टाणामपनीय
 शुष्कवान् । इत्यथार्थं भनिषादिनाम्प्रगवृत्तिश्रीके
 माघेच इन्द्रयज्ञपिन्डवज्रवंशस्यविलानामुपजाति
 र्व्याम्भीकीयरासायणं किञ्चिद्विधाकागड । वडति
 वर्षन्ति नडन्तिभान्ति ध्यायन्तिनृत्यन्ति समाश्रमन्ति ।
 नद्योषनामत्तगजायनान्ताः । प्रियाविहीनाः शिखिनः
 प्रवहमाः ॥ उपेन्द्रवज्राशालिनी वातोष्णीणामुरजा-
 तिलतैवयहकागड ॥ ननुक्रशुग्रानृतमात्रकश्चित्त-
 भामदीनापि जजमरुचैः । समिदायामर्च्येषोयवीर्या
 भर्तुर्मसर्वं ददृशुष्टाननन् । शालिनीवातोष्णि-
 भृतीनामल्पभेदानां इन्द्रमामपिमङ्गरादुपजातय
 जयाचाभिज्जनशकुन्तले ॥ अमीवेदिम्यरितः क्रम-
 पिष्णाममिहन्तः प्रान्तमस्तोर्णदवर्माः । अपमृन्नोदुरि-
 तंइत्यगन्धे र्वतालानाम्स्वां वज्रयः पावयन्तु ॥
 अनिराङ्कितकृत्यपपाठः ॥ तयायां इन्द्रदिवचनाप्राप्तिः ॥
 केचिदिति ॥ अत्रयहक्त्यल्लुक्तम् ॥ अथदन्तधा-
 वनविधिमाहउषः कालद्वित ॥ दधः ॥ दधः
 कालेतुमप्राप्तिं कृत्वागोचंयथायवत् । ततः स्नानं
 प्रकुञ्जीत दन्तधावनपुञ्जकम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥

शरीरविज्ञानिर्व्यत्यं कृतमौर्ध्वविधिर्विद्वजः । प्रातः
सन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्विकाम् ॥ अथकानि
सन्ध्ययास्तु दन्तधावनम्यनाङ्गत्वं मुखेपर्य्युषिते
नित्यं भुजत्वप्रयत्नानां । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भर्त्तव्यं
दन्तधावनमिति वृद्धशातानपेनावमनवरस्वतन्त्रस्यैव शु-
द्धितुत्याभिधानात् एवञ्च दन्तान् प्रक्षाल्य खाद्यादि-
तिवृन्दोपपरिशिष्टेषु कालार्थेष्वस्यङ्गो नाङ्गाङ्गि-
भावः यथाऽऽरम्भधीयाया इष्टेष्टमेषोणामामारप्राकृत-
व्यत्यं पि नमः यथावाज्योतिष्टोम प्रकरणे दग्धपूर्वमा-
स्यःभ्यामिष्टो सोमनाम्नय यज्जतं तत्र नमः ॥ तथाच
चतुर्थजैमिनिसूत्रम् ॥ उत्पत्तिकालाविधये स्यादा-
क्यस्य धानत्वादिति ॥ किञ्च पूर्वकाले क्वाविधीयते
नाङ्गाङ्गिभावे तथाच पाणिनिस्मरणम् ॥ समानक-
र्तृकयोः पूर्वकाल इति ॥ मितान्नस्यार्थावच्छेदः ॥
कष्टकिञ्चिद्वहतीत्यङ्गादङ्गलमवशम् । कनिष्ठिका
यवस्थूलं पूर्वार्धं कृतकृत्तकम् ॥ दन्तधावनमुद्दिष्ट
स्निग्धोन्नमनिका तथेति ॥ अथहतीत्यमिन्ननेन
हसलोष्ठाङ्गल्यादिनिषेधः ॥ दन्तकाष्ठप्रमाणं स्मृति-
मञ्जु पायम् ॥ हादङ्गलं त्रिप्रमाणं त्रिविधायाऽङ्ग-
लम् । अष्टाङ्गलं तु वैश्यानां शूद्राणाम् षडङ्गलम् ॥
चतुरङ्गलं मानिनमारीणां त्रिङ्गलं विद्वज्जते । अन्तरप्रभवा-

बाह्यवङ्मयमुदाहृतमिति ॥ दशाङ्गुलेन राजन्यइति
 यद्यभाष्यं हरिहरः ॥ तत्करणमन्त्रमाह । आयुर्वल-
 मिति ॥ यद्यपि हलायुधीयेनागदेवीयेषु अन्नाद्याव
 व्यृध्वमिति वैदिकमन्त्रोलिखितस्तथापि वाजसनेयिनां
 समावर्तनाद्दन्तधावनपत्रतन्त्रस्य पारम्पर्येण विनि-
 योगादन्यदौयमेव सर्वशास्त्रिमाधारणः पीराणिकोमन्त्रः
 पठितुं क्तः अतएव प्रामाणिकमैथिलगौडदाक्षिणा-
 त्पनिबन्धं पद्यमेवमन्त्रो दृश्यते ॥ धर्मीति पोषणार्थस्य
 धाञोरुपम् ॥ दन्तकाष्ठान्नाभइति ॥ तथाचनरमि-
 हपुराणम् ॥ अलाभेदन्तकाष्ठानाम्प्रतिपिहं तथादिने ।
 अपाग्नादगगगङ् पेमंखगुहिविधिधीयते इति ॥
 अलाभे सर्वथाऽलाभे विहितकाष्ठादलाभे च ॥ अथ यं
 व्यवस्था सति मन्त्रे विहितमुपादेयं तदलाभे विहित-
 निविहन्तदितरहा निविहन्तु सर्वे नोपादेयं दन्तधा-
 वनकरणत्वे न प्रसक्ते काष्ठमामान्यं आस्मात्कापामागं
 शिरीषखाद्वर्तितलिङ्गीककदम्बोदुष्यराटिकाष्ठविशेषवि-
 धिमहिम्नैव शेषनिर्धमिहं पलाशतिन्दुकमिन्दुवारि-
 कावदरीयमीशिशपा कपित्थहरीतक्यामलकविभीत-
 कपिप्लवकदलीशालमलिकाष्ठादीनाङ्गुष्ठतः स्मृतिबु-
 निविधोऽत्यन्तनिर्धमार्थत्वे न प्रतिनिधिविधयाप्युपादान-
 वारकः । यथामौह्यरुक्भवतीत्यनेनैवान्यनिधिध

सिहावयस्त्रियावेमाषा इतिमाषि पुनर्निधिः प्रातिनि-
 ध्यस्यापिधारकइति ॥ हादशमगुं धैरिति ॥ जल-
 गड पस्य दन्तधावन कार्य्यकारित्वं पियवेव्रीहिसम्भव-
 द्गतवमुन्वान्वयः प्रकृतावेवश्रुतंत्वान्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च ॥
 एवंमेवनव्यवर्हमानोपाध्यायाः स्मृतिमारेहरिनायोपा-
 ध्यायाश्च । आचारोऽप्येवम् ॥ यत्तुरघ्वनन्दनभट्टाचार्या-
 शब्देविप्रतिपत्तिरितिकाव्यायनसूत्रस्वरसात्प्रातिनिधि-
 त्वं नजलगगडृषापिसन्वान्वयः निषिद्धदिन्यु तत्प्राति-
 निधित्वाभावाद्मन्त्रपाठइत्याहुस्तद्वत्कार्य्यकारित्वं-
 पि तत्प्रातिनिधित्वाभावात्प्रातिनिधिर्हिसजातीयोभव-
 त्ति यथाव्रीहं व्यधोयथावाविहितकाष्ठस्यनिषिद्धेतरत्का-
 षंसामान्यन्तश्चिकीर्षां हीतिमुखेणघट्टेमिमिरप्यमुमर्थं
 स्यष्टम्पत्त्यपादि नञ्चवंप्रकृतजलस्यकाष्ठविजातीयत्वात्
 किञ्चुगगडृषस्यनैमित्तिकत्वं न नातिदेश्यविशेषं विना
 नित्येनमन्त्रं नान्वयः सम्भवति यथाज्योतिष्टोमे
 राजन्यवैश्यनिमित्तेन फलचमसद्योद्यते तत्र संसम
 भियुज्योतीत्यादि श्रुतिबोधितानाभिपवादयः संस्काराः
 नैमित्तिकमतुल्यत्वा दसमानविधानं स्यादितिसूत्रेण
 वृद्धीयोऽत्रैमिनिरप्य मुमर्थममिहान्तत् । अतएव
 वैवाहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतइतिस्मृतिः
 स्त्रीणांविवाहस्योपनयनकार्य्यकारित्वं पि न तत्र

तन्मन्त्रान्वयः । अतएव यदिमोमन्त्रविन्देत्य तिका-
नभिपुण्यादित्यादौ श्रौतेऽश्रौतेवा प्रतिविधौ समान
विधित्वप्रतिपादकः प्रतिनिधिद्वयत निवमार्वागुच-
श्रुतिरितिसूत्रद्वयमिदः प्रतिनिध्यधिकारसिद्धान्तो-
पनिमं विषयीकर्तुमीष्ट ॥ दन्तधावनविषये बर्ह-
मिविधनिषेधवचनानि काम्यकाष्टानि च वैद्यकीषु
स्मृतिषु च लिखितानि तानि ग्रन्थगौरवभयाद्गोपन्य-
मानानि ॥ प्रतिपिन्नदिनानिचतुर्दश्यष्टस्यादिपञ्चदिन-
मानीति ॥ अथप्रातः स्नानाद्याह ॥ शक्तवृत्ति ॥
कन्दोगपरिशिष्टकात्यायनः । यथाह्नितयाप्रातर्नि-
त्वंस्नायादनातुरः । दन्ताग्रस्नान्य नद्यादौ गेहचत-
दमन्त्रवत् ॥ स्नानातुरः स्नानमध्यं नौयस्याधिरहितः
शक्तवृत्त्यर्थः अतद्विध्यम् ॥ शक्तनमध्याह्नस्नानवत्प्रातः
स्नानमपिप्रत्यहकार्यमशक्त नतुमार्जनदिनागौचमुत्पा-
द्यसम्भावन्तनादि ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ उभेर-
सम्योचस्नातव्यं ब्राह्मणैद्ययहाश्रितैः ॥ तिस्रः कपिच
सन्ध्यामुस्नातव्यन्तु तपस्विना । उभेसम्यो प्रातर्कंध्या
ह्ने च तपस्विना यतिना वानप्रस्थेनच ॥ प्रातः
स्नानमपिद्विविधं नित्यं काम्यञ्च नित्यमुक्तं काम्यं
माघादौ मासविशेषक्रियमाणं तच्चनित्यंप्रातः स्नानस-
ंख्योपासनाभ्यङ्गं स्वकल्पोक्तविधिविस्तारेणैव कर्तव्यम्

टीका ।

य्यतएतन्माधादिविहितस्नानं किञ्चिदुदितेसूर्ये क्रियत
इति महावारइति ब्राह्मणमर्थस्वेहलायुधः ॥
यद्वस्तुनित्यमन्तोत्तरं काम्यमन्तानपठित्वा तन्नेकेष
स्नानमाचरन्ति यथास्नानेन महतर्पणे क्रियमाणे
तन्नेकेष प्रिण्डमुद्गरन्ति नतु तर्पणाङ्गपृथक् ।
अतएवकाम्यस्नानमप्यनुदय एवेकइतरिगिष्टे ।
गेहेचेदिति । गेहेयस्नानं कुर्यात्प्रातःपमन्त्रवत्
मन्त्रं विनैवकार्यमित्यर्थः । अतर्गहइत्युक्तौदको-
पलक्षणे नद्याद्यभावे विधानादित्याचारादर्शः ।
प्राङ्गणादौ समाचारात्ताम्रपात्रादौ तीर्थमावाह-
स्नायात् गृहाभ्यन्तरेस्वमन्त्रकमेवस्नानमित्याह-
कोद्धारिगणेष्ट्वरोपाध्यायाः ॥ मग्ध्यामुपास्यति ॥
तत्प्रयोगस्तुयत्येत ॥ स्नानाङ्गतयेति ॥ ब्राह्मपुराणे ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विविधं स्नानमुच्यते । तर्पणस्तु
भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् । नित्यं प्रातःशुद्धिकं
नैमित्तिकं यद्व्यादिनैमित्तिकं काम्यं द्वाग्रहारादीतीर्थ-
स्नानम् । एवंचप्रातस्तर्पणस्य स्वतन्त्रत्वाभावाद्वा-
क्यादिनाप्रातःस्नानाकरणे तर्पणमपिनिवर्तते म-
ग्न्याङ्गतर्पणस्तु स्वतन्त्रमितिस्नानाभावेपि कार्यम् ।
विष्णुमिति ॥ पुरुषघट्कस्त्रीघट्कतर्पणमेवमित्य

टीका ।

मितरत्नाभ्यमिति इति निर्णये सप्रमाणमध्यधावि-
 वाचस्पतिमित्रैः । रत्नाकरोऽयम् ॥ ततोऽष्टधावि-
 भक्तस्याष्टः प्रथमया मार्शादिक्रमेण कृत्यानि कुर्यात्त-
 वाद्ये केशप्रसाधनं सौवीरास्त्रनादिकरणं माङ्गल्यवस्तु-
 वीक्षणद्वयं भिवादनञ्च द्वितीयेऽध्ययनाध्यापनादि-
 कुशपुष्पाद्याहरणञ्च तृतीये कुटुम्बभरणार्थं द्रूपोपम-
 र्पणादि चतुर्थे मध्याह्नस्नानादितराहमध्याह्न इति
 ज्ञायमः ॥ स्नानमध्यर्धदिने कुर्यात्सुजीर्णं निगमयः ॥
 दक्षः ॥ चतुर्थे चतुर्थाभागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥
 शातातरः ॥ दन्तमीकावत्करास्त्रे राज्ञाञ्चपयितृक्षयोः
 कृतशौचावगिष्टात् नद्यान्नाम्नसृत्तिकाः ॥ तत्रात्कु-
 ष्ठादेः पश्चिद्वक्ष्योरित्यत्र सामीप्येन व्रणा ॥ तथा ॥
 शुचौदेजतु सङ्गाद्यः शर्कराश्मादिवर्जिता ।
 रक्तागौरीतथाश्वता सृत्तिकाविधिरास्मृतेति ॥ आ-
 दाविति ॥ तीर्थस्नानस्याभ्यर्हितत्वात्पर्वण्यसर्व-
 शास्त्रिसंधारग्याह्नेति भावः ॥ तीर्थत्वन्योद्दिष्टेनापि-
 कुशप्रतिमूर्तिं दृष्ट्वा आपयेत् ॥ पैठोनमिः ॥ प्रतिहृतिं
 कुशमयीतीर्थशरिणिमज्जयेत् । मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य
 सोऽष्टभागफलं लभेत् । वस्तुगोडनिबन्धं ॥ कुजो-
 सिकुशपुष्पोसि व्रतशानिर्भितः पुरा । त्वविष्णोति

टीका

सतुक्तातो यस्वार्थेयान्यवस्थनमिति तन्मार्जनमस्मीलि-
 स्मितः सचनिर्मलत्वा न्यैथिलनिवन्धकारैरनाहतः ॥
 तीर्थस्निनामणिरप्पेवम् ॥ स्नानायोग्यकाले तीर्थप्राप्ती
 गङ्गायामपि मार्जनमात्रमाचरन्निवहवः । अन्ये तु
 स्नान्येव प्रमाणयन्ति च ॥ द्वागत्रौ च सन्ध्यायां
 गङ्गायाञ्च प्रमदतः स्नात्वा श्वमेधजं पुण्यं यद्विष्णुहृत्
 तज्जलै रिति ब्रह्मपुराणवचनम् अतएव महाभारत
 आदिपर्वण्यङ्गारपण्यगन्धर्व्येण रात्री गङ्गायामर्ज्जुनस्य
 प्रवेशं प्रतिपिष्टं ऽर्ज्जुन उवाच समुद्रं हिमवतया श्वे-
 न द्यामस्यास्तु दृश्यते । रात्रावहनिमभ्या यादृक्स्वगुप्तः
 परियहः ॥ भुक्त्वा वा पायवाभुऽक्तो रात्रावहनिस्त्रिचरः ।
 न कालनियमोऽप्यस्ति गङ्गामप्यमरिद्धरा मिति ॥
 मिथिलादेशीयतीर्थस्नानादि विधिभिर्मिथिलो महाराजवश्यं
 श्री सत्तुलापतिमिहमहीयप्रतापिनकारिते मिथिला
 तीर्थप्रकाशे द्रष्टव्यः ॥ महत्त्वाति ॥ गङ्गास्नानादि
 महत्त्वाच्च स्मृतकृते गङ्गाश्वरोपाध्यायादिकृते च गङ्गापत-
 नके विशेषेण निरूपिता इति अन्यगौरवभयार्थं कलिस्त्रि-
 सतः ॥ यदीत्यिति ॥ योगियाहवत्क्यः ॥ तृष्णीमेवावगा-
 हितयदास्याद्गुचिर्गौरः । आचम्य च ततः पश्चा-
 त्स्नानविधिवदाचरेत् ॥ वाजसनेयिनामिह ॥ यद्यपि-

टोका ।

पद्मपुराणीयोऽपिज्ञानविधिः पौराणिकत्वात्सर्व्ववक्ष-
 सर्व्वशास्त्रसाधारणस्तथाप्यदात्वं ऽस्मिन्प्रायेण वाक्सने-
 यिभिरिवपरिग्रहादवमुक्तम् ॥ नद्यामिति ॥ अस्मि-
 हपुराणे ॥ नद्याश्चिद्यमानायां न स्नायादन्यवारिषु ।
 न स्नायादल्पतोयेषु सिद्यमानं यद्गङ्गे ॥ भविष्यपु-
 राणे ॥ शिवलिङ्गसमीपस्थय्यन्तोयंपरतः स्थितम् ।
 शिवगङ्गातिविख्यातं तवस्नात्वादिवव्रजत् ॥ आपस्त-
 म्बः ॥ अग्निराऽवमञ्जनमप्सुवर्ज्यत् ॥ एवञ्चएहयैः
 प्रत्यहर्षाकृष्णस्नानं मग्निरम्कं कार्य्यन्तदशक्तौ देहशु-
 द्धार्थमुष्णोदकस्नानं मग्निरम्कस्नानञ्चो तवाप्यशक्तौ
 गात्रप्रोष्णनन्ताहजावालिः । अग्निरम्कं भवेत्स्नानं
 स्नानाशक्तौतु कश्चिन्नान् । आद्र ण वाममावापिमा-
 ञ्जनन्दैहिकविदारित ॥ कृन्दागपरिशिष्टे ॥ यद्यहयं
 श्रावणादिमन्त्रानयोरनन्तलाः । तामुमूनानन्नकुर्व्वीत
 वज्रवित्वासमुद्रगाः । यज्योमासः ॥ यज्योमासाः
 स्वमेकः सभ्यंत्सरदति शतपञ्चशतः ॥ नदीतु ॥
 चतुर्हस्तमानेनाष्टमहस्तदण्डान्यूनवैगञ्जलं तन्ना नौगर्तः
 तन्ननदीषः समुद्रगाः गङ्गायमुना गोदावरीप्रभृतयः
 कृत्यमहार्णवादावुक्तास्तामुनदमञ्जकपुच नदीषः ॥ तथा
 उदाकर्कषिष्योत्सर्गो प्रतमानतत्रैवच । चन्द्रसूर्य्य

टीका ।

यहैवैरजोदोषो न विद्यते ॥ मदनपारिजातेनिगमः ॥
न दुष्ये तैश्चामिनामिति ॥ एतच्चकृपतडागाद्यभावा-
दिति प्रतिभाति ॥ योगियाद्यवक्यः ॥ अथऽद्यापाम-
तांशोर्नद्याः प्रथमवैगिकाः ॥ प्रक्षोभिमास्तथैवापो
यास्तोर्याद्विनिःसृताः ॥ प्रथमवैगिकाः । शुष्कनद्यां
प्रथमप्रवाहकृपाः प्रक्षोभिताः आश्लिभूताः तौर्याद्विनिः-
सृताः गङ्गाप्रवाहाद्विद्विन्नाः ॥ मनुः ॥ न.सूानमाचरेहु-
त्नानातुरोनमहानिधि । न शर्मोभिः सहाजसं नाविष्ठा-
तेजलागय ॥ अजस्रमनवरतम् । अनेनच रागयहाजा-
डादिप्राप्तमेवस्त्रानं निपिध्यते तेनैकस्मिन्दिने नाना-
तौर्यप्राप्ता तत्तन्निमित्तकंनानास्त्रानं कर्त्तव्यमेव ।
अतएवगदादे तयाचरणंशिष्टःनाम् ॥ कृत्रिमजलाशये-
कर्त्तव्यमाह परत्वनितद्विनि ॥ मनुः ॥ परत्वीयनिपानेपु
स्त्रायान्नैवकटाचन । निपानकर्तुः स्त्रात्वादि दुःकृतांशे
नलिप्यतइति ॥ अत्रपरत्वीयं परत्वनितमेवमनुपरस्त्र-
भूतं निपानकर्तुरितिद्विव्यशेषात् ॥ याज्ञवल्क्यः ।
यद्यपिपिण्डाननुदृत्य न स्त्रायान्नपरवारिष्यति ॥ पिण्ड-
श्च योम्यविष्वप्रमाणकः पिण्डपदाद्विहपधेस्तथैवा-
चयमादितिकेशमिश्राः हस्तद्वयेनयावदाकृष्यते तत्र-
माणइति गङ्गारामिश्राः ॥

मूलम् ।

ततः संकल्प्य स्नायात्तवमन्त्रः । ब्रह्मस्वरूपे
 हि गङ्गे स्नानमाचर्यते मया । त्वदीये ईर्ष्यालेतोये
 ययोक्तफलदाभव ॥ गङ्गासागरसङ्गमेमन्त्रः ॥ स्रन्देव
 सरिताज्ञाथत्वन्देवि सरिताञ्चरे । उभयोः सङ्गमे
 म्नात्वा मुञ्चांमिदं रितानिवै । सागरमूर्ते ॥ त्वम-
 न्निर्दिपदाव्राथ रतीधाः कामदीपनः । प्रधानः
 सर्वभूतानां जीवानाम्प्रभुरव्ययः । असृतस्थारणि-
 स्त्वं हि देवयोनिरसम्पते । तज्जिनंहरमं सञ्जती-
 र्यराजनमोसृते ॥ ब्रह्मपुत्रमूर्ते ॥ ब्रह्मपुत्र महा-
 भागशान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागवर्भेमन्त्रत
 पापं लौहित्यमेहर ॥ करतोयामूर्ते ॥ करतोये सदानीरे
 सरिद्धं हमुविश्रुते । पीण्डान्प्रावयमेनित्यं पापं हर-
 करोद्भव ॥ कौशिकीमूर्ते ॥ गाधिराजमुतेदेवि
 विश्वामित्रमुनेः स्वसः । ऋचीकभाय्ये सत्याय्ये
 पापस्य हरकौशिकि ॥ एते च तीर्थविशेषमन्त्रामृदा-
 लम्भाद्यनन्तरं पाठाः । आगन्तूनामन्त्राभिनिवेशइति
 न्यायात् । यदा तु म्रानकर्त्ताऽशुचिः स्वतदाप्रथमं
 तृष्णीमवगाह्याचम्य विधिवन्म्रानकुर्यात् । शूद्रस्तु-
 तीर्षद्भ्रमरकृत्यपौराणिकमन्त्रं यनमइति मन्त्रे च जा-
 मायात् ॥ इतिसामान्यमानविधिः ॥ अथवाजमने-

मूलम् ।

यिनाम्यद्यपराधीयमानविधिः ॥ नद्यान्तवशातेषा
तदभावे परस्वानित तडागादौ पञ्चपिण्डानुवृत्त्य
स्वस्वर्जनितऽनुवृत्त्यैव नाभिमात्रजलप्रविश्यदधर्भाषि-
राचान्तः श्रीं नमोनारायणाय इतिमूलमन्त्रं च चतु-
र्हस्तपुत्रसन्तीर्थमप्रकृत्यः श्रीं विष्णोः पीदप्रसूतामि
वैष्णवींविष्णुपूजिता । पाहिनुस्त्वं नमस्तस्मादाजन्म-
मरणान्तिकात् ॥ तिस्रः कोटोर्ध्वकोटीचतीर्थाना
व्यैयग्रव्रीत् । द्विविभुज्यनरिजे च तानित मन्त्रिजाल-
वि ॥ नन्दिनीत्येव तेनाम देवेषु ननिनीति च ।
हन्तापृथ्वी च मुभगापिश्वकायागिवामिता । विद्या
धरीमुप्रमन्त्रा तथालोकप्रमादिनी । जेस्या च जाह्नवी-
चैव शान्ताशान्तिप्रदायिनी । एतानिपुण्यनामानि
मानकालिप्रकीर्णयेत् । भवेत्तन्निष्ठितान्नत्र गङ्गावि-
पयगामिनी ॥ इत्यभिर्यन्त्रं गङ्गान्तवावाह्य श्रीं नमो
नारायणाय इतिमन्त्रं सप्तकृत्वोऽभिजप्य करसंस्पृष्ट-
योजितञ्चलं विःचतुष्यष्टकृत्यः सप्तकृत्वोवा मूर्ध्नि कृत्वा
श्रीं अश्वक्रान्त रथक्रान्तं विश्वक्रान्तं वसुध्वरी ।
स्मृतिके हरमपापं यन्मयाटुकृतं कृतम् ॥ उद्धृता-
धिवराजैश्च कृष्णैश्च शतबाहुना । नमस्तैस्तत्त्वलोकाणां
स्यमभारविमुक्ते ॥ चारुहृदममगावाहि सर्वपाप

मूलम् ।

ममोचय ॥ इतिमन्त्रं समुदमामन्त्रा तथागात्राख्या-
लभ्यस्रोतमिप्रवाहाभि मुखस्तङ्गागादीष सुख्याभिमुखः
शरवत्पुत्राववेत् ॥ अथवेदपारगाणाव्याजसमेधेना
ह्वातीयसुानविधिः ॥ १. चीनि मृतिकाद्रिगोमय
कुशकृष्णतिलसुगन्धिपुष्पाद्यादाय ममनानद्यादिज-
लसमीपइत्वा तर्जारेणुडवस्वादी तानिपृथक् २
संस्थाप्य मृज्जलाभ्यां मक्तहस्तिणं ततोवामं पादं
पार्श्वीय प्रक्षाल्य दक्षिणपादग्रनामिकाधृतपवित्रो
बहशिखो यज्ञोपवीत्यादामत् ततः ओं उरु ए हिरा-
जा वरुणश्चकारसुख्यायपन्यामन्वे तवाउ । अपदेपादा
प्रतिधानजेकरतापवक्त्राहृदयाविधक्षित् । नमोव-
रुणायाभिष्ठितोवरुणस्यपाशः ॥ इतिमन्त्रं शतोय-
सामन्त्रा ओं येतेशतव्यंरुणये महस्रव्यंरुयाः पाशा-
विततामहान्तः । तेभिर्द्वी अयमविततोतविष्णव्यिष्टे-
मुष्टंमुमरुतः स्वर्गोः । इतिप्रदक्षिणन्निज लमावर्त्त-
येत् ॥ ततः ओं मुमिवियान आपर्शोषधयः सक्तु
इत्यञ्जलिनाञ्जलमादाय ओं दुर्गमिवियासस्यै सक्तु
योस्यान्वेष्टियञ्जयव न्हिष्मः इतिमन्त्रं च यस्यान्दिजि
ह्वेयस्तिष्ठति तस्यान्वेष्ट्यमुद्दिश्यधिपेत् । ततःकटि
बलिमूकजङ्घं चरणी करी स्निग्धैर्कृज्जलाभ्यामग्राह्य

कंयादंशलेऽपरशुले निधायाचम्योदक नमस्कृत्य चो
 दृष्ट्विभुर्विभक्तमेवेधानिदधेपदम् । समूहमखया
 ए सुरे ॥ इतिमन्त्रं वसुतिकयाऽङ्गानि विविच्य
 नाभिज्ञातस्तत्र म्प्रविश्य चो चापोषस्यान्ध्रातरः
 मन्त्रयस्तुत्रेननोदृतः पुनस्तुविश्वं ए हिरिप्रम-
 वदन्तिदेवीः इतिमन्त्रं च सूर्याभिमुखोमञ्जित्

टीका ।

विष्णोः पादप्रसूतेति ॥ एभिर्कीर्त्तयाम-
 ष्यावाहनं कृत्वा निगिष्टाः मन्त्रकरवक्तृसाभिध्वस्त्रैषा
 दृष्टविशेषजनकत्वाद्यज्ञादौ व्याकरणप्रक्रिया ज्ञान
 पूर्वकसाधुश्रुष्टोच्चारणवत् । प्रभवारब्धीति ॥ मृदःस-
 म्बाधनं मन्त्रलोकाणामुत्पत्तय्यानेइत्यर्थः कृचिरप्र-
 भवारिणीतिवाठः । रघुनन्दनोपितमेवपाठकत्वाप्र
 भवमुत्पत्ति मत्तम्प्रापयितुं शीलमस्मात्तत्सम्यो-
 धनमिति व्याख्यानवान् ॥ विराप्रवेदिति ॥
 वतिष्ठः ॥ विद्मिमम्येइण्डवततः ॥ चात्र
 वनस्तुवदुः कवेनासिकुमहृनोभिराकाशकार्यमिति
 योद्धनेदम् ॥ कातोयमानविधिरिति ॥ कात्या-
 यकः ॥ अथातो नित्यमानम् ॥ अथेतिद्वितीय
 आमाननव्यायम् अतोहितौ यतः मानेनकर्त्तव्यधिकारः
 अतो नित्यमहरहः मानकार्यमित्यर्थः ॥ श्रुचिनीति ॥

कात्यायनः ॥ नद्यादौमृद्गोमयकुनतिल मुमनमपा-
नृत्थोटकानाहृत्यः अत्रोदोमेस्यः प्रवालराशिपाद-
कुमोपयहोवृत्तिगो यज्ञोपयत्वाचम्योदुहीतिनो-
यमामन्त्रावर्तयेद्यं तेजंतमिति ॥ सूत्रस्याप्येतिल्य-

टीका ।

वन्तप्रयोगसौख्यः कुविप्रतिष्ठाप्येतिपाठः कुमोपयहः
कुमहस्तः उपयहतेऽनेनेतिव्यत्यसः ॥ अत्रेदमो-
धम् ॥ येन मन्त्रेण यत्कर्मकृतं व्यतयोक्तं तन्मन्त्र-
पाठान्नं तत्कर्मभवेत् । तथाच कात्यायनः ॥
मन्त्रान्तः कर्मादिः मन्त्रिपालइति । मन्त्रिपालः
मर्त्या जननीयः अञ्जलिनाजनमिति ॥ तथासुमित्रिषा
नशापइत्यञ्जलिमादाय दुर्भिवियाइतिनिषिञ्चेदिति ॥
कुचिदपोऽञ्जलिनादायेतिपाठः ॥ कटिमिति ॥
तथा ॥ कटिर्ध्वस्तिमुरुजंङ्गु चरणौ करो विप्रचा-
न्याचम्यनमस्योदकमालभेदङ्गानिमृदेद्विष्कारितोति ॥
वस्तिर्गभिग्धः श्रवाःप्रसिद्धाः उःकनमस्य नमस्कृत्य
नमस्यै त्वार्थःप्रयोगः मृदापह्नान्यान्भेत् आलिम्येत् ।
सूर्याभिमुखइति ॥ तथा ॥ सूर्याभिमुखोमञ्जरापो
अन्मानितिक्षात्वादिसम्बन्धस्तु नमःशानिमज्जोन्मज्जा-
श्चगोमयेनविलिम्बन्मानलोकाइतीति ॥ अथसूर्या-
ग्निमुखमञ्जनडागादिविषयं नद्यासवत्सुचकावा

प्रतिश्रोतः स्थितोद्विजः । तद्धागादिषु तोषेषुपल्लव-
ज्जानमाचरोदिति नरनिहपुराणैकवाक्यतानुरोधादि-
तिसहस्रमहोपाध्याय लक्षोत्तरवाच्यप्रतिभिश्चादयः ॥
वस्तुतस्तथादावित्युक्तं स्य संशयोऽभिमुख इत्यभिधाना-
त्कातोद्यानां सर्वत्रसूत्राभिमुखतैव ॥ ज्ञानसूत्रभाष्ये
टीका ।

कर्त्तव्यैर्धर्मः ॥ आचारादर्थोदत्तस्यापीदमेवमतम् ॥
नरनिहपुराणादिप्रचनन् कल्याणतरोयज्ञानविषयमि-
ति ॥ ततः स्यात्वेति ॥ अत्रापिबहवः पक्षाः सन्ति-
गौरवभयादलित्वितान्त्तु प्रामाणिकरत्नानुसारिणो
पहतिः ॥ हस्तनेति ॥ तथा ॥ ततोऽभिपिञ्चदिभ-
स्य वक्तव्येति चतसृभिर्मोपउत्तमं मुञ्चन्त्ववधुर्वत्सके
चैतदिति । अयमसूत्रदर्भरिति विशिषोपदेशाद्
त्राभिषेका दक्षिणहस्तनेव कार्यः कर्मापदिश्यात्
वक्तव्यत्वरुद्रवोच्यते । दक्षिणहस्तवर्षिण्यः कर्माणा-
म्यारगः करङ्गतिपरिभाषावन्तात् ॥ अन्तं चैतदिति ॥
एतन्मन्त्राष्टकं वक्ष्यमाणमार्जनान् प्यभिषेककर्मा-
भियोग्यं तस्यैवप्रकृतत्वादतएवमार्जनोत्तरं कात्या-
यनोनेतदमुसूत्रत् । अत्राभिषेकोमार्जनश्चप्रत्यक्षमेव
विज्ञात्कल्पसूत्रकृता तत्तन्मन्त्राणां पृथगेवविनियोगा-
च्च । अतश्चभित्तिसभित्त्यादितुसंहितापाठक्रमेण

तावन्मन्त्रयज्ञार्थं नमिसितविनियोगार्थम् ॥ निमज्जं
दिति ॥ तथानिमज्जोन्मज्जाचम्यदर्भैः पावयेदापो
हिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्द्धोरापइति
शाम्यामपोदेशाद्, पदादिष्वग्नौदेवीरथै ॥ ९ ॥ रसमयो-
देवीः पुनन्तुमेति नवभिश्चित्पतिसर्पित्योङ्कारिण्य्याहृतिं
भिर्गायन्तोच्चादावन्तं चति ॥ निमज्जनञ्चावमकृदेव
टीका ।

आहतौमानाभायादित्याचारविन्तामणीरत्नाकरेण्येव
म् ॥ यत्तुश्रीदत्ताज्जिके मज्जनवयंतत्वं कवनिर्णीतः
शास्त्रार्थोबाधकं विनान्यत्वाप्युपयुज्यतइति न्यायाद-
विह्वलम् । दर्भैरित्यत्रवहुत्वं त्वित्वपर्यवसितं कपि-
श्रुलाधिकारखन्यायात् पावयेत् मार्जयेत् पुनन्तुमेति
नवभिः पावमानौभिरैकोनविंशोऽध्याये पठिताभि-
र्हग्भिः । अथपवित्वेणेति पञ्चम्यामृचिक्रतु ॥
रन्वित्यत्रमात्रैकमात्रोन्मज्जमंस्तुकोवर्णः अतएवानुरागाः
पञ्चैकार्हामात्रिकाभवन्तो त्वत्तदमेवोजहारामोघान-
न्दकारिणिश्चायाम् ॥ चित्पतिसर्पेति ॥ अथममस्त-
कस्तिष्ठकात्मकस्यैकस्यैवमन्त्रस्यग्रहणं मन्त्रवयस्य-
खानसूत्रेऽनभिधानात् । आचारादर्शपारिजात-
दशोप्येवम् ॥ यस्तुकुशपवित्वेचित्पतिसर्पेति पावय-
तिसप्तभिः १० प्रतिमन्त्रमहिष्टं चेति कात्यायनकल्प-

सूत्रान्तत्वं तदस्य यद्वैक्यमिति कल्पतकशमनपदं ह्येवावा
रविनामनिस्वरमः मनमनोरमः चंभिष्टोमे दीक्षित-
पावनेमन्त्रवयस विनियोगशब्दादन्यत्वं तत्त्वं मानाभा-
वात् । आशङ्कते चेति ॥ माञ्ज्नेन कर्मण्यपारम्भेऽवसाने च
प्रणवव्यावृत्तिवयमहितगायत्र्या माञ्ज्नेन ह्यर्थमिति
भाषः । माञ्ज्नेन मन्त्रे देवीरापदस्य त्वमन्त्रे यद्यपि कुचि
त्स्वाहा गृहीतोपि पाठः स्नानमन्त्रव्याख्यायां गच्छन्तोपि
तथैव च व्युत्पत्त्यापि न हि त्राये स्वाहास्तत्त्वमन्त्रे व-
टीका ।

दर्शनात्तत्प्रागेवीजाभावाद्दृष्टुमकानुसाराच्च स्वाहा
महितेषु पाठो मलिधृतः ॥ जलमन्त्र इति ॥ कात्या-
यनः । अन्तर्जलेऽवमर्षणान्तिरोचतयेदं वृत्तं दृष्ट्वाऽऽ-
यङ्गौरिति वाटचम्प्राणायामं आसगिरमसोमिति वा
विष्णोर्वास्मरमिति ॥ आयङ्गौरिति वाटचम्प्रायङ्गौः
पृथिरक्रमीत्, अन्तर्धरतिरोचनाति ॥ गङ्गासविरा-
जति इति मन्त्रवयात्मकं तृतीयाध्यायस्यम् ॥ अत्र
विकल्पः गन्तापेक्षया ॥ प्राणायामेऽवमर्षणसमि-
त्यभिधानादन्यत्वागिरमकोपि प्राणायामोऽस्तीति गम्य-
त इति ॥ ज्ञानोत्तरकर्मव्याख्यादुत्तीव्यति ॥
ज्ञानवस्वातिरिक्तेति ॥ विष्णुपुराणे ॥ ज्ञातो ना-
ह्यनिर्निर्गुण्यत्त्वात् ज्ञानशायानपाचिनेति ॥ चतुष्पा-

चिनिषधीवस्वरहितविषयः सञ्चयातस्यापरिहाय्य-
त्वात् ॥ शुष्कवस्त्रे कति ॥ जलस्यापनायकतया
दृष्टार्थमेतन्नदुक्तम्भारते ॥ आप्रुतः साधित्रासिनजले-
नायमुपस्थिता । राजहमनिभ प्राप्यउच्छोषंमिश्रि-
त्वाप्येतम् ॥ जलद्वयनिमित्तत्वं वेष्टयामाममृद-
नीति ॥ धीतइति ॥ योगियाङ्गवन्त्यः ॥ स्वात्वं
यामसीधीते अक्रिष्टपरिधायच । प्राज्ञान्ध्याकमुद्रा-
द्विद्यहस्तोपज्ञान्ध्याकमुद्रा ॥ अक्रिष्टअरजकजालि
टीका ।

ते ॥ तथाचपारम्परः ॥ अहतव्यंमोधोतव्यंऽमौत्र
काकादयोतंति ॥ अहतनवम् अमोतिण अरजकेण
धौतंजालितव्यंमः अकादयोतपरिदध्यादिततद-
यङ्गुभाष्यकारआह ॥ जादालिः ॥ नार्द्रमेकञ्च
वसनंपरिदध्यात्कटाचनेति ॥ आपस्तम्बः ॥ नम्यतेन
नदग्धेनपारक्यं कपिशिपतः । मृषिकोत्कीर्णंजालेन
कक्षेकुर्व्याद्विचक्षणः ॥ नरसिंहपुराण ॥ नरक्तमुत्त-
मव्यंमो मनीलभुप्रशस्यते । मलाक्तभुदशाहीनव्यंम-
येदस्वरम्बुधः ॥ उल्लेखं व्यक्तं तच्चरक्तविशेषणं तेना-
तिरक्तमितिबहवः अनञ्जलमतिकेचित् । नीलीरम्भः
पट्टवस्त्रादौ न निषिद्धः कश्चलेपट्टवस्त्रे च नीलीरम्भो
न दुष्यतीतिवचनात् ॥ विष्णुः ॥ नतैलवमं स्पृशद्वा-

प्रा क्षालितं पुञ्चतश्चासौ विभयादिति ॥ तर्पणा-
त्प्रागुदकेचवस्वनिष्पद्युनं निषेधत् यागियाज्ञवल्क्यः ॥
यावद्वानृषीं यं विहंयैव न तर्पयत् । तावन्नृषी-
ष्येदह्न्यं नस्नातो नचोदके ॥ निष्पद्यति यः पुञ्चै-
स्नानवस्वन्तु तर्पणात् ॥ निराणाः पितरस्तस्य शान्ति-
देवाः सहर्षिभिः ॥

मूलम् ।

ततः स्नात्वा श्रीं उदित्वाभ्यः श्रविणपुतणमि
डत्तुन्मज्जत् ततस्तृणीन्निमज्जोन्मज्जाशयम् ॥ श्रीं
मानस्तीकेतनये मानयायुषि मानो गोपुमानो
चखं पुरीषियः मानोवीरान्द्रुभर्मनोववीर्हविष्मन्तः
सदमित्वाहवामहे ॥ इभिमत्त्वं णाङ्गानि गोमयनलिः
प्राष्टाभिर्ज्वल्यमाणमत्त्वं हंस्तनशिरमिप्रत्येकं मार्यनं
कुर्व्यात् श्रीं इमस्मेवरुणयुधीहवमद्याचमृद्धय । त्वाम-
वस्यराचके ॥ १ ॥ श्रीं तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमा-
नस्तदाशान्तियजमानोहविर्भिः । अहेङ्गमानोवरुणे
इवाध्युरुगण् समानचायुःप्रमोषीः ॥ २ ॥ श्रीं त्वन्नो
शानं वरुणस्य विहान्देवस्यहेङ्गाचवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो
वह्नितमः गोशुचानोविज्ज्राहं पाण्मि प्रमुमुग्धस्यत ३
श्रीं सत्वन्नोयमन्त्रमोभवोतीन दिष्टाचस्माउपसीव्य

ष्टो । अवयस्वनोवकवपुःरागोवीहिमृडीकण् मुह
वोनपधि ॥ ४ ॥ ओं मापोमोषधीर्हिण् सौदांखो
मूलम् ।

धानोराजंस्ततो वरुणोमुच्यते । यदाहरम्यादिति
वरुणेतिगपामहे ततोवरुणोमुच्यते ॥ ५ ॥ ओं उटुत्
मध्वरुणरागोभस्माद्वा धमस्विमध्यमण् प्रथाय । अथा
वयमादित्यव्रतेतथा नागसोमदित्यस्याम ॥ ६ ॥
ओं मुच्यन्तुमागपथ्यादयोवरुण्याटुत । अथोवमस्य
पडुशो त्मस्विस्माद्देवकिन्विषात् ॥ ७ ॥ ओं अवभृ
थनिचुम्पुथनिचुरसिनिचुम्पुणः । अवदेवैर्देवकृत-
मेनोयातिषमवमत्यैर्मेत्यैकृतम्पुनरावणेदिश्रिषस्याहि
ततः स्तोतमिप्रवाहाभिमुखः स्थिरपयमिसूच्याभिमुखो
मोनौगरवतित्रिमञ्जत् । ततोद्विराचस्य वक्ष्यमाण
मन्त्रैः प्रत्येकं कुशत्रयेणगिरमिमाञ्जन् कुर्यात् ॥
ओं भूवर्भुवःस्वः तत्सवितुर्वरेण्यमृगोदिवस्यधोमहि ।
धियोयोनः प्रचोदयात् ॥ ओं आपोहिष्ठामयोभुव-
स्तानज्ज्येष्ठातन । महेरणायचक्षसे ॥ योवः
शिवतमोरसस्तस्यभाजयते जनः । उगतीरिवमातरः ॥
तस्मात्परकृष्णामवोयस्यक्षवायजिन्वथ । आपोजन्म
याचनः ॥ ओं इदमायः प्रवहतावद्यज्ञमलक्ष्म्यत्
वक्षाभिदुद्रोहान्ततय्यैश्चर्गपे अभीरुचम् । आपो

मूलम् ।

रिमाचापोहविष्मा ॥ २ ॥ आविवासति ।
हविष्मान्देवोअध्वरोहविष्मा ॥ २ ॥ अस्तुसूर्यः ॥
ओं देवीरापो अपान्नपादोवर्जंर्मिहविष्यद्वन्ट्रियावा-

मूल ।

न्मदिनामः । तन्तेवेक्ष्योदेवतादत्तशुक्रपेभ्योयेषांभाग-
म्यस्वाहा ॥ ओं कार्ष्णिर्मि, समुद्रस्य त्वाक्षित्वा
उन्नयामि । ममापोअद्विरग्मतममोष धीभिरोषधीः ॥
ओं अपोदेवामधुमती रगुभणन्नूर्जस्वतीराजस्वश्रिता-
नाः । याभिर्मिवावरुणावभ्यषिद्यन्त्याभिरिन्द्रमनय
न्नत्वंरातीः ॥ ओं द्रुपदादिवसुमुत्तवानः स्विन्नःस्रातो
मलादिव । पृतम्यवित्तेणेवाज्यमापः शुभ्यन्तुमैनसः ॥
ओं शन्नोदेवीरभिष्टय आपोभवन्तुपीतये । शंयोरभि
स्ववन्तुनः ॥ ओं अराऽरसमुद्वयमऽसूर्यं सन्तऽ
समाहितम् । अपाऽरासस्यथोरसमन्वोगुक्ताम्युत्तमम् ॥
ओं अपोदेवीरुपसृजमधुमतीरयन्मायप्रजाभ्यः । तासा
माम्यानादुज्जहतामोषधयःमुषिप्पलाः ॥ ओं पुनन्तु
मापितरःसोम्यासः पुनन्तुमापितामहाः पुनन्तुप्रपिता
महाः । पवित्रेणशतायुषा ॥ ओं पुनन्तुमापितामहाः
पुनन्तुप्रपितामहाः । पवित्रेणशतायुषाविश्वमायुर्व्य-
श्वै ॥ ओं अग्नयायऽपि पवसवासुवोर्जमिषश्चनः ।

मूलम् ।

आरेवाधस्तदुक्तुनाम् ॥ ओं पुनस्तुमादेवजनाः
 पुनस्तुमनसाधियः । पुनस्तुविष्वाभूतानिजातवेदः
 पुनीहिमा ॥ ओं पवित्रेषुपुनीहिमा शुक्रेणदेवदौ-
 द्यत् । अर्घ्नं क्रत्वाक्रतुं १ ॥ रनु ॥ ओं यत्तपवित्र
 मर्चिषर्गं स्थितं मन्तरा । ब्रह्मतेनपुनातुमा ॥ ओं
 पञ्चमानःसोमदानः पवित्रेषुविचर्षणिः । यः पोताम-
 पुनातुमा ॥ ओं उभाभ्यांदिवमवितः पवित्रेषुसवेनच ।
 माम्पुनीहिविश्वतः ॥ ओं वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागाद्य
 स्यामिमावद्वा स्तन्वोवीतपृष्ठाः । तयामदन्तः सधमा-
 देषुवयस्यामपतयोरयीणाम् ॥ ओं चित्पतिर्मापु-
 नातुवाक्पतिर्मापुनातु देवोमासवितापुनात्वच्छिद्रेण
 पवित्रेषुसूर्यस्यरश्मिभिः । तस्यतेपवित्रपते पवित्रपुत-
 स्य यत्कामः पुनतच्छुक्तेयम् ॥ ततः पुनरःपोद्धार
 व्याहृतित्रयसहितगात्रव्या कुशत्रयेणमार्जनंकुर्यात् ॥
 ततः पूर्ववदिमर्गं वरुणत्वादिमंवाष्टकेनाष्टकत्वः शि-
 रसि जलंहस्तं नक्षिपेत् । ततो जलमग्नः सन्नधमर्षणं
 द्रुपदामायंगौरितिनाट्यचंद्रिरावर्तयेत् ओं भूरित्यादि
 स्तरोमित्यन्तवक्ष्यमाणमन्त्रं च तिराहर्त्तं ब्राह्मणायाम
 त्रयंवाकुर्यादोद्धारंवातिः पठेद्विष्णुं वास्मरेत् ॥ इति
 कात्यायनोक्तस्नानकल्पः ॥ ततो जलादुत्तीर्यस्नानव-

मूलम् ।

स्वातिरिक्तवस्त्रेण पाणिनाच गात्रजलमपमृश्यशुष्क-
वस्त्रेण शिरोजलंचसंशोष्य धौतेवामसीपरिदध्यात् ॥
अथद्वैत्राद्यज्ञोपवीतस्यतदेकदेशस्यशविनाशमंचेषानूत-
नं तद्गृहीत्वाप्राचीनमप्सुक्षिमुदाचामेक्ष ॥ मन्त्रोद्यथा ॥
सो यज्ञोपवीतं परमंप्रवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् ।
आयुष्यमयां प्रतिमुञ्चशुभं यज्ञोपवीतम्वलस्तुतेजः ॥
अथात्र श्रीखंडादिचन्दनेनतिलकं करणमाचारात् ॥

टीका ।

पराशरः ब्राह्मणंस्नातुमायान्तमनुगच्छन्तिदेवताः ।
पितरश्चमहाभागा वायुभूताजलार्थिनः ॥ निराशाः
पितरोयान्तिवस्त्रनिष्पीडनेकृते । तस्मान्निष्पीडयेद्वस्त्रं
नाकृत्वापितृतर्पणम् ॥ जलमध्यतुयः कश्चिद्विजा-
तिज्ञानिदुर्बलः । निष्पीडयतितद्वस्त्रं स्नानस्तस्यदृष्ट्या-
भवेदिति ॥ अतएवतर्पणोत्तरं वस्त्रं प्रक्षाल्येतिमू-
लेवक्ष्यते ॥ यज्ञोपवीतस्येति ॥ मनुः ॥ मेखला
मजिनन्दंउमुपवीतं कमूण्डलम् । आमुप्रास्यविनष्टा
निगृह्णीतान्यानिमन्त्रवत् ॥ एकदेशस्येति ॥ तद्वि-
नश्योपियातयामतया ननवेनसंयोगः किन्तुत्यागएव
मन्त्रादिमंस्कारस्यविनाशार्थं तिभावः , एवमेवहरिहर
भाष्यम् ॥ श्रीखंडादिचन्दनेनेति ॥ वैद्यकीदिनच-

टीका ।

र्यायाम् ॥ कुंकुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरुविमिश्रितम् ।
 उष्णं वातकफघ्नं शीतकाले तदिष्यते ॥ चन्दनं घन-
 सारेण बालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धिपरमं शीतमुष्ण-
 काले तदिष्यते ॥ घनसारः कर्पूरः, बालह्रीवेरम्
 चन्दनं घृष्टं नोपितं मृगनाभिसमायुतम् । नचोष्णं न च
 वाशीतं वर्षाकाले तदिष्यते ॥ घृष्टं कुंकुमं मृगनाभिः
 कस्तुरो ॥ भारते ॥ गंगातीरममुद्भूतां मुदं मृध्ना विम-
 र्ति यः । विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
 वैष्णवानां गोपीचन्दनमपि प्रशस्तम् । शंखचक्रादिमुद्रां
 धारयन्तु वैदिकमार्गभ्रष्टरम् ॥ शिवकेशवयोरेका-
 ञ्छूलचक्रादिकान् विजः । न धारयेत्तस्मात्तमान् वैदिके व-
 त्सर्निमित्ततः इत्याश्रवलायनोक्तः एवमेव दाक्षिणात्यनि-
 वम्भारोपि ॥ संग्रहे ॥ स्नात्वा पुण्ड्रं मुद्रां कुर्याद्भुत्वा
 चैव तु भस्मना । देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापानुत्तये ॥
 जलेन तिलकं कुर्याज्जलान्तः कर्मसिद्धये इति ॥ कनिष्ठा
 इत्यादि तिलकमप्रशस्तं नखेन निषिद्धमिति ॥ अथ
 मध्योपासनमिति ॥ अथैतत्संस्नानानन्तरमित्यर्थः ।
 ननु तर्पणसंस्नानाद्गतया तयोर्मध्ये संस्नानुष्ठाने ऽनङ्ग-
 व्यवायापत्तिरिति चेत्सत्यम् उत्तीर्य धौतेवाससोपरिधा-
 यमुदोक्तकुरौ प्रक्षाल्याचम्य तिरायम्यासूनि त्यादिका

टीका ।

त्यायनसूत्रानुरोधेनतथानुष्ठानात् । यदातु तृतीयप्र-
हरेदिनेरात्रौवायहणे, न संध्यावन्दनप्रसक्तिस्तदस्नाना-
व्यवहितकालमेवतर्पणम्, एवंसायंसूर्य्यासीऽपि सायं
संध्यायाः स्नानतर्पणयोर्मध्यं कात्यायनेनानुपदेशात्
उक्तसूत्रादेववाजसनेयिनां स्थलसंख्यावन्दनमेवमुख्यं
स्थलाशौचंपूजेतुस्नात्वा, यथाशुचिस्थलं वास्यादुदके
देवताःपितृन् । तर्पयेत्तुयथाकाममाम् सुर्वप्रतिष्ठित-
मिति वचनाञ्जले उपस्थानपर्यन्तां संख्यां कृत्वापितृन्
संतर्प्य जलादुत्तीर्य गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञश्चकार्यः । सा-
यंसंख्यातु सर्ववेदिनामपि स्थल एव तदानीं गृहस्थस्य
स्नानानधिकारं षाट्वासंस्वाभावांश्चुष्कवस्त्रेण जले.
क्रियानिषेधाच्च ॥ अत्र संध्यापदं दर्शयौर्णमासादिवत्त-
त्कालकर्तव्यस्य प्राणायामादिसूर्योपस्थानान्तकर्मयोगोना-
मर्धयं तत्प्रख्याधिकरणमिद्वान्तात् । तत्रोपस्थानं
प्रधानमितराण्यङ्गानि, अतएव रणोद्यतैः पांडवै-
रसामर्थ्यादङ्गाननुष्ठानं प्रिसूर्प एवोपतस्थे, तथाच
भारतम्, ते तथैव महाराजदंशितारक्षमूर्धनि ।
संध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिर इति ॥ तैत्तिरी-
यब्रह्मसंह ॥ उद्यन्तमस्तं यान्तमादित्यमभिधायन्
कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ऽप्तावादिभ्यो

टीका ।

ब्रह्मं तिव्रह्मैवसन्ब्रह्माप्तेति यएवंवेदेति ॥ तेन
 कर्मणाउपासनं वन्दनं संध्यापासनम् ॥ अथवा ।
 ब्रह्मणोपासितासंध्याविष्णुना शकरणच । कस्मानो-
 पासयेद्देवीं सिद्धिकामोद्विजोत्तम इति याज्ञवल्कीन
 देवीत्वेनकीर्तनात्मसंध्यारूपदेवतायां उपासनमाराधनं
 संध्यापासनं साचदेवतासूर्यरूपैव, संधिकालोपास्य
 त्वात्मसंध्येतिमाधवः । सम्यग्धायत्वात्मसंध्येतिनृसिंहः ॥
 दक्षः ॥ उपास्तेयस्तुनीसंध्याब्राह्मणोहिविशेषतः ।
 सजीवन्नेवशुद्धः स्यान्मृतः याचाभिजायते ॥ संध्याहो-
 नोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते
 किंचिद्व्रतस्यफलभग्भावेत् ॥ कुन्दोगपरिशिष्टम् ॥
 एतत्संध्यातयंप्रोक्तंब्राह्मण्य यदधिष्ठितम् । यस्यना-
 स्तादरस्तवनसब्राह्मणउच्यते ॥ विष्णुपुराणे ॥ सर्व
 कालमुपस्थानंसंध्ययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूतका
 शौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ विभ्रमश्चित्तविलेपः मेघा
 दिनासंध्यासमयाज्ञानंवा ॥ उपक्रमकालमाहमं व-
 र्तः ॥ प्रातः संध्यासनक्षत्रामुपासीतयथाविधि ।
 सादित्वापश्चिमांसंध्यामर्हालमितभास्कुराम् ॥ अ-
 दित्यपदमवलोहितमंडलपरम् ॥ समाप्तिकालमाह
 याज्ञवल्क्यः ॥ उपन्नासीतसावित्रीं प्रत्यगातारकोद-

टीका ।

यात् । संध्याप्राक्प्रातरेवंहितिष्ठेदादित्यदर्शनात् ॥
 प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः । आसीतेति । सायंजपमुप
 विग्नंकुर्यात् । तिष्ठेति । प्रातर्जपमुत्तिष्ठंकुर्यात्
 देवंमध्याह्नेऽपि तिष्ठेदोदधनात्पूर्वामध्यमामपिगच्छित
 इतिहृन्दोगपरिगृह्यात् ॥ मनुः ॥ ऋषयोदीर्घं
 संध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् । प्रजायमस्यकोर्तिचक्रह्य
 वर्चसमेवच ॥ दीर्घसंध्यत्वंजपातिगयात् ॥ काल
 परिमाणमाह यागियाज्ञवल्क्यः ॥ ज्ञासहस्रीतुसततं
 मूल ।

अथ संध्यापामनम् ॥ वाज्रमनेयिनां तत्प्रयोगस्तु,
 वामेपाणीवङ्गन् कुशान् दक्षिणेपाणी पवित्रंकुशत्रयंच
 धृत्वा सप्रणवगायत्राशिखां यद्वैशान्यभिमुखश्चाचम्य
 श्रोत्रवन्दनंचकृत्वा, अचमर्पणसूक्तम् ।

टीका ।

दिवसानां यथाक्रमम् । संध्यामुहूर्तमाचतु ज्ञासहस्री
 चसामृता ॥ मुहूर्तेदंडद्वयम् । एवंच सर्वतुषुप्रातः
 सायंसंध्येदंडद्वयात्मिकेभवतः ॥ मध्याह्नसंध्यातुस
 ध्याह्नस्त्राकादृढीकार्या उत्तीर्यधीते वाससीपरिधाये
 त्वादिकात्यायनवचनात् ॥ गुणफलमाहशातातपः ॥
 यद्वैषु प्राकृतौ संध्यागोष्ठेगतगुणसामृता । नदीषु

टीका ।

अतसाहस्यी अनन्तागिर्वसनिधौ ॥ प्राकृतौ एकशु
 चा ॥ तथा ॥ अनन्तमदमंधं च दिवामैश्वर्यमेव च ।
 पुनातिशयलस्यान्नं बहिःसंध्याद्युपामिता ॥ बहिरुनाच्छा
 दितस्थाने प्रांगणादी ॥ आपद्यधुन्यशक्तौ च संध्याकु
 र्वीतमानसीमितस्मृतिमंगूषा लिखितवचनादध्यादी
 मानसीमपिसंध्यामिच्छन्ति ॥ वामपाणाविति ॥
 छन्दोगपरिशिष्टे ॥ मय्य पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्या
 दाचमनक्रियामिति ॥ पवित्रमिति ॥ तद्वचनं
 छन्दोगपरिशिष्टे । अनन्तर्गभिर्गममायं कौशं हि दलमे
 व च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुर्वचिदिति ॥
 अनन्तर्गभिर्गमन्तर्गभिर्व्यतिरिक्तं तथा च गर्भं गर्भिअन्त
 र्गभिर्चत्यक्ताचतुर्थयाह्यमित्यर्थः । यत्तु कान्दसत्त्वा
 त्पुंलिंगनिर्देशइति वाचस्पतिमिश्राभ्यामुक्तमन्त्रोच-
 ते विज्ञेयमित्यस्य कर्मप्रत्ययान्तत्वे न तत्त्वमानाधिकरणे
 द्वितीयायाश्च संभवा त्रयमायां पुंस्यनन्तर्ग ।

मूलम् ।

स्यावमर्षणं ऋषिरनुष्टुप्कंदोभावहृत्तोदेवताऽऽश्वमे-
 धामेवभूथेविनियोगः ॥ श्रीं ऋतञ्चसत्यंचाभीवात्तपसो
 धाज्जायत ततो राजाजायत ।

टीका ।

भिन्नमिति उपस्यदुर्जभत्वाच्च ॥ ग्रन्थ्यन्तर्गतोर्गर्भेय
स्य सोऽन्तर्गर्भः स संजातोऽस्येत्यन्तर्गर्भमिति वहि
णादिस्वादिनर्जितस्मृतिर्कौमुद्यां देवनाथठकुराणां ह
स्तद्विनि वहिणादिगणस्याभावात् फलवर्हाभ्यामिन
जित्यनेन फलवर्हशब्दाभ्यामेवेनचोविधौनात्तस्मात्प्र
सक्तेन इन्तर्गर्भमादिशोर्लुगभावद्वष्टान्तसद्व्यवयुज्यतेव
क्तुम् ॥ वस्तुतोऽतानामुपादानेनियमोनाम्येव अन
न्तर्गर्भमिति वाक्यस्य त्रिणिष्टादादाननिषेधपरत्वादि
दि देवनाथठकुराः ॥ अत्राचमनात्प्रागेवपित्रं धार्यम्
आचम्यप्रयतो नित्यं त्रिविधेण द्विजोत्तमः । नोच्छिष्टस्तुभ
वेत्तवभुक्तशेषन्तुवर्जयेदितिलवुद्धारोत्तवचनात् । अ
ग्रिमजपोपयुक्तकुशवयधारणमपिद्विणकरं विहितप
वित्रधारणावसरएवकुर्वन्ति अशिरुहत्वात् ॥ लघुहा
रीतः ॥ दर्भहीनातुयासंध्या यच्चदानंविज्ञोदकम् ।
असंख्यातं च प्रज्जप्तं तत्सर्वं निष्कलं भवेत् ॥ वायुपुराणे ॥
गोकर्णमात्राहरिताः कुशाः साधाः समूलका इति ॥
पवित्रं च सुवर्णरजतसहितं धार्यं जपेहोमेतथादानेस्वा
ध्यायेपिद्वतर्पणे । अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कु
शैरिति वचनात् तदपि दक्षिणपाश्यानामिकायाम्
अनामिकायां तद्वार्यं दक्षिणस्य करस्य चेति, देवीपुराणे

टीका ।

हेमधारणविधानात्तत्सहचरित रजतकुशानामभितवेव
 धारणीचिह्नात् । तर्जन्यां रजतंधार्यमितितु निर्मूल
 मितिकल्पतरुप्रभृतयः ॥ गौडास्तु तर्जनीरूप्यमयु-
 क्तेति विद्याकरधृतवचनात्तर्जन्यामेवरजतंधार्यमित्या-
 हः ॥ सप्रणवे गायत्राति ॥ व्यासः ॥ स्मृतोद्धारं च
 गायत्रीं निबध्नीयाच्छिवांततः । पुनराचम्य हृदयना-
 भिंस्कम्योचमस्यृशत् ॥ यदि तदानीं मुक्तशिखस्त-
 दानेन शिखां बध्नीयान्नतु ब्रह्मपुन्योच्यपुनर्वध्नीया
 दिति श्रीदत्तादयः । अमलब्रह्मातु शिखोन्मोच्यब्रह्मनी
 यैवेति मम प्रतिभाति ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ ऐशान्य
 भिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः । आचान्तः पुनराचा-
 मेदतमित्यभिमंत्रितम् ॥ अघमर्षणमुक्तम्येति ॥ योगि-
 याज्ञवल्क्यः ॥ यद्ये न ऋषिणा दृष्टं मिद्विः प्राप्ता वयेन वै ।
 मंत्रेण तस्य तत्प्रीक्तमृषेर्भावस्तदार्पकम् ॥ क्राटना
 ऋन्दुदृष्टं वासमीदृवचाकृतः । आत्मा संक्रादितो देवै-
 र्मृत्योर्भीतिस्तु वै पुरा । आदिन्यैर्वसुभीरुद्रैस्तेन र्छदासि-
 तानिवै ॥ यस्य यस्य तु मंत्रस्य उद्दिष्टाया तु देवता । तदा
 कारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥ पुरा कल्पे समुत्पन्ना
 मंत्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदंतु कर्तव्यं विनियोगः सं-
 उच्यते ॥ तथा ॥ आर्षं ऋन्दुस्तु दैवत्वं विनियोगस्तथै

टीका ।

यच्च । वेदितव्यं प्रयत्नं न ब्राह्मणेन विशिष्यतः ॥ अवि
दित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपम् । इति मन्त्रार्जको
दीनि तस्य चाल्पकं भवेत् ॥ अत्र ऋष्यादिस्मरणे पाठ
क्रम एव ग्राह्यः ॥ तथा ॥ अवमर्षणं सूक्तस्य ऋषिरेवा
घमर्षणः । आनुष्टुभं वेष्टुं दोभावहन्तस्तु दैवतम् ॥
अश्वमेधां वभृथ के विनियोगस्य कल्पितः ॥ भावहन्तो
ब्रह्मा भावः सृष्टिः तत्र हन्तः प्रहन्त इत्यर्थात् ॥ आह्निक
तत्त्वाचारचिन्तामण्योरप्येवम् ॥ अश्वमेधावभृथ इति ॥
इदमत्र बोध्यम् ॥ अनेनेदन्तु कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते

मूलम् ।

ततः समुद्रो अग्नीवः समुद्रादग्नीवाद्दधिसं वत्सरोषकायत
टीका ।

इति सामान्यं नाभिधायाप्यस्य मन्त्रस्य योगिना अश्वमेधा
वभृथे विशिष्य विनियोगात्कर्मन्तरे तथैवाहृष्टार्थमभिधा
नं न तु तत्तत्कर्मणि तत्तद्रूपेण विनियोग इति ॥ रघुन
न्दनोप्येवम् ॥ इदं च ऋष्यादिस्मरणं यत्र स्मृतिकारः
यमिहितत्वे न प्रामाणिकं तत्र मन्त्रपाठात्प्रागेव कार्यं
मविदित्वा तु यः कुर्यादित्यत्र क्लृप्ताश्रुतेः यत्र च न प्रामाणिकं
तत्र न कार्यं मत एव योगियाञ्च वल्क्याद्युक्तत्वे न संस्थावन्द
ने ऋष्यादिस्मरणं वाजसनेयिभिः क्रियते न तु विवाहा

टीका ।

दौण्डिग्येऽन्तर्गतैः मध्याह्न्यन्तेनमार्जनादिमन्त्राणामापादि
 कंनस्मर्यतेअनभिधानात्प्राणायामादिमन्त्राणांचस्मर्यत
 एवप्रामाणिकत्वात् ॥ ऋष्यादिस्मरणे शब्दप्रयोगान
 कार्यमानाभावादसम्बद्ध्यवायःपक्षेति वाचस्पति
 मिनाः ॥ शिष्टाचारस्त्वं वं यत्र पुरोहितोमन्त्रान्पाठ
 यति तत्रसएव ऋष्यादीनिस्मरयति ऋत्विजश्चकर्मकु
 र्वन्ति यथापुष्करिणायज्ञादौ यत्रवस्यमेवकर्मकरोति
 तत्र ऋष्यादिनामोच्चारणपूर्वकं मन्त्रं पठति यथामध्या
 दाविति ॥ युक्तद्वयम् ॥ अन्यानपेक्षयाक्रियमाणे
 कर्मणिस्मरणदाद्यायशब्दप्रयोगस्यावश्यकत्वात् अतएव
 श्राद्धे अपवित्रः पवित्रोवातमन्त्रोच्चारणपूर्वकं पुण्डरी
 काक्षस्मृत्वा श्राद्धौयद्रव्यभक्तः प्रामाणिकाचारमिदः
 रुद्रधरोऽध्यायाअपिश्राद्धविवेकेएवमेवाहुः ॥ ऋतंचेति॥
 अथमन्त्रं ऋत्वं दे तैत्तिरीयमाखायां यजुर्वेदेचपठ्यते तत्र
 तैत्तिरीये रात्रिरजायतेतिपाठः समुद्रोऽर्णवइत्यत्रपूर्वं
 रूपमकल्पयद्विर्मितिजशब्देनमंहितं सोयं मन्त्रोमाध्य
 न्दिनीयैर्नपठनीयो याज्ञवल्क्योद्गीर्णत्वात् तत्कथाच
 महिधरभाष्यादौद्रष्टव्या ॥ मन्त्रार्थदोषिकायामप्येवम्
 रक्षांकुर्यादिति ॥ छन्दोगपरिशिष्टे । रक्षान्तेवारि

कृत्तम् ।

अहोरात्राणि विदधेऽहस्यस्य मिषतोऽग्नौ । सूर्याचन्द्र
मसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् दिवंचपृथिवीद्वान्तरिक्ष
मथोक्तः ॥ इत्यभिमन्त्रा पुनराचामेत् । ततः ओं
कारो मामभिरक्षन्तु ॥ इति दारिणात्मानं वेष्टयित्वा
रक्षां कुर्यात् । ततः ओंकारस्य ब्रह्मर्षिर्गायत्रीकण्डो
ऽग्निर्देवतांशुः क्रोत्रणीः सर्वकर्मरक्षो विनियोगः सप्त
व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रांशुः ऋगनुष्टुब्
हृत्तृतीयां कृत्तिवष्टुब्जगत्यष्टकण्डांस्त्यग्निं वायुादित्यं बृहस्पतिं वरुणे
न्द्रविश्वं देवा देवता अनादिष्टप्रायश्चित्तप्राणायामविनि
योगः गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिर्गायत्रीकण्डः सविता
देवतोपनयनप्राणायामविनियोगः शिरसः प्रजापति
टीका ।

आत्मानं परिच्छिद्य समन्ततः ॥ अन्तप्राणायामकर्म
णोऽन्तरक्षाकार्यतिकामधेन्वादिममृतम् ॥ श्रीदत्तो
पाध्यायस्त्वन्तं शब्दस्यादावपिशक्तत्वाच्छिष्टाचारानुरो
धाच्च प्राणायामादविवर्जित्याहुस्तस्यायमाशयः प्रति
भाति अन्तशब्द आदर्यकोदृश्यते यथा अग्निष्टोमे
तस्यान्तेऽक्षरसंलग्न इत्यत्र । अतएव पर्युक्षयान्तां
व्यातिहरन्निति गोभिलसुत्रे अन्तशब्द आदिवाचकतया

टीका ।

व्याख्यातो गृह्यभाष्यकृद्भिरिति ॥ वस्तुतस्त्यन्तशब्दः
 प्रसिद्धार्थकएवास्तु अन्तर्पूर्वाक्ताचमनकर्मान्तं वारि
 णासमन्तत आत्मानं परिनिष्य वेष्टयित्वा रक्षाकार्यं
 त्यर्थसंभवात् हरिनाथोपाध्यायादयोऽप्येवम् ॥ यद्यपि
 रक्षायाम्बुभिर्निवर्धुमिरापोमामभिरक्षन्तु इति श्राव्यं
 न लिखितं तथाप्याह्निकोदारे गणेश्वरमहामहोपाध्या
 येन लेखनादस्माभिरप्याद्रियते ॥ ओङ्कारस्येति ॥
 अत्र प्रणवव्याकृति सावित्रीशिरसां मिलितानामेव
 प्राणायामे विनियोगान्मिलितानामेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा
 प्राणायामः कार्यः ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ ओङ्कारः

मूलम् ।

ऋषिब्रह्माग्निवायुसूर्यादिवतायज्ञः प्राणायामे विनियोगः
 इति ऋष्यादिकं स्मृत्वा ब्रह्मासनः सन्निमौलितनयनो
 मौनी प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ तत्र वायोराशनकाले

टीका ।

परमं ब्रह्म सर्ववर्षेषु नायकः । प्रजापतेर्मुखोत्पन्नस्तपः
 सिद्धस्य वैपुरा ॥ तेनोपात्तमतस्तस्य ब्रह्मर्षिस्तस्य म्भुवः ।
 गायत्रीतुभद्रेऽच्छन्दो अग्निर्देवतमुच्यते ॥ आदौ सर्वत्र
 युष्मन् विविधेष्वेव कर्मसु । विनियोगः समुद्दिष्टः
 श्वेतोर्वर्ण उदाहृतः ॥ अत्र विनियोगाभावेऽपि तु

टीका ।

वर्ण इतिकथनं प्रणवस्तुत्यर्थं मित्याचारादर्शः ॥ विश्वे
 देवादेवता इति ॥ यद्यप्यत्र विश्वदेवादेवता इत्येव
 वक्तुमुचितं समासेविभक्तिलुकां विश्वं देवशब्दस्य साधु
 त्वसम्भवात् अतएव बहुव्रीहो विश्वं संज्ञायामिति
 सूत्रस्योदाहरणं विश्वं देव इति भाष्ये ऽभिहितम् अत
 एवच विश्वं देव इति प्रतीकमुपादाय विश्वं देव इति त्वप
 पाठ इति शब्देन्दुशाब्दे नागोजिभट्टोऽप्यभ्यधात् । मंग
 ळन्ते चातएव तल्लक्ष्यवैश्वदेवे इत्यादिमौत्रप्रयोगाः वै
 श्वदेवीपुनतीदेव्यागादित्यादिवैदिकप्रयोगाश्च ॥ नच
 बहुव्रीहा वस्तुविश्वदेवशब्दोऽन्यत्र तु विश्वं देवशब्दो
 पिसंज्ञात्वात्माधुरिति वाच्यं बहुव्रीहो किं विश्वं च तदेवाय
 विश्वदेवाः संज्ञायां किं विश्वदेवः इत्युक्तमत्र स्थकौमु
 दो विरोधात् अतएव विश्वान्देवान् हमावाहयिष्यं वि
 श्वं भ्यो देवेभ्यः स्थानमसि विश्वेषां देवानां कृतैतच्छ्राद्ध
 प्रतिष्ठार्यमित्यादिप्रयोगाद्योपपद्यन्ते न्यथा विश्वान्देवान्
 विश्वदेवेभ्यः विश्वदेवानामिति चम्युः नाभ्यसमस्त
 एव समूलोक्तप्रयोगः अग्निवाय्वादित्येत्यादि इन्द्रघटक
 त्वसम्भवात् तथापि सकल निबन्धेषु तथैव शिष्टाचारा
 नुगृहीतपाठदर्शनं नादस्माभिर्विश्वं देवादेवता इत्येव लि
 खितम् ॥ दृश्यते च कचिदार्थप्रयोगेषु विश्वं देवशब्दोऽपि

टीका ।

तथाहि विष्वं देवविहीनन्तुकिचिदिच्छन्तिमत्तमा इति
 मार्कण्डेयपुराणे रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विन्यग्निद्वयज्जि-
 भिः । मरुद्भ्यश्चेमुभिःसांध्यैर्विष्वं देवैर्मरुत्यतिमितिषष्ठ-
 स्कन्धे श्रीमहापात्रेव ॥ अन्तुवाप्रकृतेविष्वं इत्यसमस्त-
 एव देवा इत्यस्यविशिषणम् । नचोक्तरीत्याहन्दुः प्रकृत्वा
 मन्मथः यथानुदान्तेति सूत्रे वरे इत्यस्यहन्दुमध्यनिषतन-
 यथावा पुरुषादधधिकारसमूहतेन कृतेष्वतिवार्तिकेते-
 नेत्यस्यहन्दुमध्यनिवेशनं तथैवप्रकृतेपि प्रामाणिकत्वे-
 न संभवात् यदा विष्वं इत्यन्तएवहन्दुः दिभापाजमीति
 सूत्रेणहन्दुं प्रिमर्वनामसंज्ञाविधानाद्रूपमिदं : अग्रा-
 दभिन्नादेवादेवताइतिहितार्थः नीलघटोघटइत्यत्रैव
 विधेयकोटावधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्यस्वीकारा-
 दित्यलम् ॥ विष्वं देवा इत्यत्र विष्वगवस्य संज्ञात्वेपि
 सर्वनामत्वम् आधुनिकसंज्ञायामेवतन्निषेधात् सर्वादि-
 मनस्वमाऽमरटीकयोर्भट्टोजिदोक्षिततत्पुत्र भानुदोक्षि-
 तावर्षेभ्यम् ॥ यद्यं वं दिशःपूर्वादीनिनामधेयानीत्यसं-
 ज्ञायामितिसर्वनामसंज्ञानिषेधात्पूर्वस्यांदिशि वसती-
 त्यादिनसिध्यतिपौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिहच "तदभावा-
 ददोषइति दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजितिसूत्रेकैवटम् ।
 अतएव दिशिमन्दायतेतेजोदक्षिणस्यारवेरपि । तस्या

टीका ।

मेवरचोः प्राङ्गाः प्रतापं न विधिरेदृतिरधुवं प्रथोमः संय
च्छते अन्यथा दक्षिणा शब्दस्य दिक् सञ्ज्ञात्वेनासर्वना
मत्वात्स्राङ् दुर्लभः स्यात् । सर्वेषां विश्वदेवानां नामे
ति कृत्वा सर्वनाम सञ्ज्ञ इत्यमरटीकायामच्युतोपाध्याय
रायमुकुटौ ॥ यजुरिति ॥ तेन हृन्दः सम्भवोन यजुषा
श्रुययान हृन्दः सम्भवस्तथा स विस्तरमुपपादितोऽस्याभिर्वी
रेश्वरसंस्कार पद्धतिटीकायाम् ॥ प्राणायाम
त्रयमिति ॥ अत्रिः ॥ प्राणायामाश्चरेत्त्वांस्तु यथाकालं
मतन्द्रितः । अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

मूलम् ।

तत्र वायोगदानकाले पुरकनामा प्राणायामस्तत्र
श्यामं चतुर्भुजं विष्णुं नाम ध्यायेत् । धारणकाले कुम्भा
कस्तत्र कमलासनं रक्तवर्णं चतुर्भुजं ब्रह्माणं हृदये ध्यायेत् ।
त्यागकाले रेचकस्तत्र ललाटदेशे श्वेतं त्रिनेत्रं शिवं ध्या-
येत् । विषुध्यतेषु प्रत्येकं त्रिर्मेवाभ्यासः, प्रत्येकमो-
कारादिसप्तव्याहृतयः श्रीकारादिमावित्री श्रीकारह-
यमध्यस्थं गिरश्चेति मन्त्रः तस्य स्वरूपम् ।

टीका ।

हृदस्पतिः ॥ बह्ममनं नियम्यासूनुस्मृत्वा अष्टा-
दिकन्तः । सन्निमीलितहृद्मौनी प्राणायामाश्च-

मभ्यसेत् ॥ आसनं पद्मस्थितिकादिकम् ॥ वीधायनः
 मध्याह्नतिसप्रणवाङ्गायत्री शिरसासह । त्रिष्यठेदा-
 यतप्राणः प्राणायामः सञ्च्यते ॥ योगियाञ्चवल्क्यः ॥
 पुरककुम्भकरचक्रैः प्राणायामस्त्रिलक्षणः । त्रिलक्षणः
 त्रिविधः । एवं च प्रत्येकमेव प्राणायामत्वात् प्रत्येकमेव
 त्रिराहतमस्वराठः तेन च कृत्वोद्गच्छपाठः फलितः ॥
 तथा ॥ नीलोत्पलदलश्यामं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ।
 चतुर्भुजं महात्मानं पुरकेणैव चिन्तयेत् ॥ कुम्भकेन
 हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलाननम् । ब्रह्माण्डरक्तवर्णाङ्ग
 कृतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ रश्मिकेणैव रश्मिध्यायेत् कलाटस्थं
 महेश्वरम् । शुद्धस्फटिकमंकाशं निर्मलं प्रापनाशनम् ॥
 पुरकेणैत्यादौ तृतीयमप्रमथ्य आधारकालोपलक्षणा-
 र्थत्वात् ॥ प्राणायामसंन्यासस्तु ॥ तदिति षष्ठ्यर्थे
 तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य भवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामि-
 नो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवर्ष्किं प्रसा-
 दाऽऽदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः
 प्रार्थनीयं भग्नः सर्वपापानां भर्जनसमर्थतैजः सत्यज्ञा-
 नानन्दादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः
 छान्दसं सम्प्रसारणम् । यदा मण्डलं पुरुषो रश्मयो-
 पीर्यमित्येतच्चतुष्टयं भग्नः शब्दवाच्यं तस्य कस्यचः स वि-
 तानः यस्याकं धियो बुद्धीः प्रचोदयात् प्रकर्षेण प्रेरयति

सत्कर्मनुष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्यभेदेनयोजना ॥ सवि
तुर्देवस्यततवरेण्यभर्गोध्यायामः यद्यनोवुद्धीः ।

भूलम् ।

धीभूः धीभुवः धींस्वः धींसहः धींजनः धींतयः
धींसत्यम् धींतत्सवितुर्वरेण्यभर्गोदेवस्यधोमहि । धि-
योयोनः प्रचोदयात् धीं आपोज्योतीरमोऽमृतं ब्रह्म
मूर्धुवः स्वरो ३ ॥ ततः सूर्यश्चमेतिब्रह्मक्षत्रिः
प्रकृतिश्चन्द्रः सूर्योदेवताप्रतराचमनेविनियोगः धीं
सूर्यश्चमामन्युश्च मन्युपतयश्चमन्युक्तभ्यः पापेभ्योरक्ष-
णां यद्वात्रापापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पद्भ्यामुदरेणशिश्रा रात्रिस्तदवलम्पयतु ।

टीका ।

प्रेरयति तच्च ध्यायामः सच्च सवितैव । अथवा
लिंगव्यत्ययेनयोजना । सवितुर्देवस्यतद्भर्गो धीमहि
योयत् नो बुद्धोः प्रेरयतीति ॥ प्रचोदयादिति प्रचो-
दयते लिङ्ङर्थलेट इतश्चलोपः परस्मैपदेष्विति तिपङ्-
कारलोपः, लेटोऽडाटावित्याडागमः ॥ भर्गःशब्दो
ऽमुन्नतो न्यंक्वादिरितिगुणविष्णुः एवञ्चसान्तंकीव-
मितिमहिधरभाष्यादिस्वरसः भर्गशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्ग-
इति योगिवाच्यवल्क्यानुसारि ब्राह्मणसर्वस्वसंवाप्यदी-
पिकादिस्वरसः । पुनः कथंभूतंभर्गः भृगुदिसप्तत्या-

भूतवात्मकसप्तलोकस्वरूपं तत्प्रकाशकं वा प्रत्यक्षोद्भवपरः
 अत्र चरत्यनोक्ततंत्रज्ञेति प्रत्यवायपरिहाराय सर्वत्र
 प्रणवप्रयोगः भवन्तास्मिन् भूतानीतिभूः अधिकारये
 किप् छान्दसःसुक । भावयतिस्थापयतिविश्वमितिभु-
 यः अन्तर्भावितव्यन्तादसुनिगुणाभावश्छान्दसः । सुष्ठु
 इयति प्राप्नुवन्तीतदितिस्वः ऋधातोर्वाहुलकः कर्मणि
 विच । महपूजायाम् अमुन् महः पूज्यम् । जन
 जनने तपसालोचने चाभ्यां कर्तर्यमुन् । सत्यकाल
 वयाबाध्यम् । पुनः किंविशिष्टंभर्गद्वितिशिरोमन्त्रेण
 प्रतिपाद्यते जलतेजोरमामृतब्रह्मव्याहृत्यात्मकसत्त्वरज
 स्तमोमयब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकमित्यर्थः ।

मूलम् ।

यत्किञ्चिदुदितस्मयि इदमहमामृतयोनौ सूर्य
 ज्योतिषिजहोमिस्वाहा इति प्रातराचामेत् । आपः
 पुनस्वितिविष्णुर्जपिरनुष्टुप्छन्द आपोदेवता मध्याह्ना
 चमनेविनियोगः ओं आपः पुनन्तुपृथिवीपृथ्वीपृता-
 पुनातुमाम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपृतापुनातुमाम् ।
 षट्षष्टिमभोज्यं यहादुदितस्मम सर्वस्पुनन्तुमामापो
 असताञ्चप्रतिपद्यस्वाहा इतिमध्याह्नाचामेत् । अ-
 न्निहमेतिकद्रव्यः प्रकृतिश्छन्दोऽग्निर्देवता सायमा-

अमनेविनिर्वाणः श्रीं अमिन्मामन्युश्चमन्युश्चतयश्च
मन्युक्तेभ्यः पापेभ्यो ।

टीका ।

एतेन ग्रायत्रीमंत्रे सवितृतेजसोरापाततः प्रतीयमानो
ऽपिभेदः परमार्थविचारे नास्त्ये वेतिसूचितम् ॥ प्रा-
णायामानन्तरमाचमनमाहयोगियाज्ञवल्क्यः । प्राण-
स्थायमनं कृत्वा आचामेत्प्रयतोऽपिसन् । आन्तरं
स्विद्यतेयस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥ हेतुमन्निगदस्वरसा
त्सर्वत्रैव प्राणायामानन्तरमाचमनम् ॥ यद्यप्यत्र वा-
जसनेयिगुरुणायोगिना मंत्रान्वयोनाभिदधे तथापि
प्रातः सूर्यश्चमेत्युक्त्वा मायमग्निश्चमेति च । आपः पुनस्तु
मध्याह्ने कुर्यादाचमनं तत इति मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टे
वचनं राजाद्यालिखितमप्याचारा नुगृहीततत्र प्रमाणं
तदाह सूर्यश्चमेतीति ॥ ब्रह्म ऋषिरिति ॥ ब्रह्मा
ऋषिरिति स्थिते ऋत्यक इति ऋक्समुच्चितः प्रकृतिभा-
वः ॥ प्रकृतिश्छन्द इति ॥ मदनपारिजातेऽप्येवम् ॥
पिंगलसूत्रे च, तान्यभिमन्त्र्याग्नेभ्यः कृतिरिति ॥ व्या-
ख्यातश्चैतद्वलायुधभाष्ये तानि उत्कृतेरनन्तराग्नि-
न्दांसि अभि सम् वि आह प्र इत्येतेभ्यः पराचि कृति
संज्ञानि भवन्ति तद्वशात्तद्वरं छन्दः अभि कृतिः, अक्षर-
वरं संकृतिः, दानवत्यक्षरं विकृतिः, अक्षमीत्यक्षर-

माहूतिः, चतुरशीत्यक्षरंप्रकृतिरिति । एवंचचतुर-
शीत्यक्षरोऽयंमन्त्रः प्रकृतिकृन्दस्त्वैवभवितुमर्हति, ए-
तेनास्यमंत्रस्यगायत्री ।

मूलम् ।

रक्षन्तां यदङ्गापापमकार्षं मनसावाचाहस्ताभ्या
म्यङ्गामुदरेणाग्निग्राहस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिद्दुरितस्माधि
इदमहम्भाममृतयोनौमत्यज्योतिषिजुहोमिस्वाहा इति
सायमाचामेत् । ततः आपोहिष्ठेत्यादितृचस्यासिन्धु
ह्रीपक्षिर्गायत्रीकृन्दआपोदेवतामार्जनेविनियोगः ओं
आपोहिष्ठामयोभुवः ओं तामजर्जेदधातन ओं महेरणा
यचक्षमे ओं योवः शिवतमोरमः ओं तस्यभाजयतेहनः
ओं उगतीरिवमातरः ओं तस्माच्चरंगमामवः इति
शिरसिकुणैः प्रत्येकंजलंलिप्त्वा ओं यस्यत्रयायजिन्वथ
इत्यधः ओं आपोजनयथाचनः इतिपुनरपिजलंशिर-
सिन्धिपेत् ततः करेणजलमादायवारतयद्रुपटांपठित्वा
तज्जलंशिरसिन्धिपेत् द्रुपटादिवेतिकीकिलोराजपुत्र
क्षपिरनुष्टुप्कृन्द ।

टीका ।

पंक्तिविराजच्छ्रुन्दांसौत्याचारमयूखादिदाक्षिणात्य-
निष्कामैषिलैर्नादरक्षीयाः । प्रातराचमनेविनियोगः

इत्यत्र कुचिदाचमने विनियोग इत्येव पाठः एवमभ्यास
सायमाचमनयोरपि ॥ सूर्यश्चमेति ॥ यस्त्वचमन्य
रात्रिस्तद्वलुम्यत्वित्यत्राहस्तद्वलुम्यत्वितीगुण विष्णु-
हलायुवयोः सम्मतः पाठः सवतैत्तिरीयसंहितायान्ता
इगमन्वादर्शनात्साम्प्रदायिकैरनादृतः यद्यपितैत्तिरी-
यश्रुतीदाक्षिणात्यनिबन्धे चयत्किञ्चिदित्यत्रयत्किञ्चेति
पाठस्तथापिर्मैथिलनिबन्धभिः शत्रुत्रगुणविष्णुहलायु-
धादिभाष्यकर्तृद्विद्यानादृतत्वादस्माभिर्नष्टतः ॥ आपः
पुनन्त्विति ॥ अस्मिन्मन्त्रे पृथोपूतत्वं वममोचोनः पाठो
नतुपृथिवीपूतति ॥ अथमार्जनम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥
प्राणानायम्यमंप्रोक्ष्यतृचेनाऽद्वैवतेनतु ॥ विभागमाह
व्यासः ॥ विप्रुषोऽष्टोत्तिरेन्मृद्धिर्भूमौ प्रस्यतयायच ॥
कुन्देगं परिशिष्टे ॥ शिरसोमार्जनं कुर्यात्साम्प्रदायिकविन्दु
भिरिति ॥ त्ववम्यति ॥ 'तिसृणामृचां ।

भूलम् ।

आपोदेवताः सौवामय्यवभृथे विनियोगः सो द्रु-
पदादिवमुमुवानः खिन्नः स्नातामलादिव । पूतं प्रवि-
चेन्नेवाज्यमात्रः शुश्रुतुमैनमः ॥

टीका ।

समाहारस्तृचम् । ऋक्पुरवधूः पथां मानव इति
समासान्तोऽङ्कारः ऋचिर्वैरुत्तरपदादिलोपश्चकन्दसौ

तिवार्तिकेन च क्लृप्ते परे चैः सम्प्रसारणमुत्तरवदादेर्दे-
कारस्योपपन्नः । अत्राचस्यति वैदिकप्रक्रियामजानतां
प्रामादिकः पाठः एवमयामार्जने विनियोग इत्यशुद्धः
अप्यशुद्धस्य नित्यवहुवचनान्तत्वात् ॥ द्रुपदमिति ॥
याज्ञवल्क्यः ॥ अयः पुण्याः समादाय विषयैर्द्रुप-
दामृचम् । तत्तायंमृद्धिं विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यत
इति ॥ ततोऽयमर्घ्यं कन्दागपरिशिष्टे ॥ करेणो-
द्धृत्य सलिलं घ्राणमामज्जातवच । अनायतासु-
र्वादिः सकृदाऽयमर्घ्यम् ॥ अनायतासुर्वति विकल्प-
बलादायतासुरपि । तत्रायतासुरवेमक्रुदनायतासु-
पक्षेतिरिति व्यवस्थितो विकल्प इति श्रीदत्तः । शक्ता-
पेक्षयेत्यन्ये ॥ तत आचमनं तत्र गङ्गा ॥ उपस्पृशेत्ततः
पद्यान्मन्त्रज्ञानेन धर्मतः । अन्तश्चरमिभूतेषु गुहायां
विश्रुतो मुखः । त्वय्यंक्षस्त्वय्यंषट्कारभाषोऽज्योता-
रसोऽमृतम् ॥ एतदाचमनं मार्जनानन्तरं श्रुतमपि
अथान्तरैकवाक्यतयाऽत्रैव कार्यम् ॥ अत्रमन्त्रे गायत्री
गिरसीवान्ते ब्रह्मभूर्भुवः स्वरो मितिकेचित्प्रचिदन्ति
ते भ्रान्ताः तादृगमन्त्रस्य क्वाप्यश्रवणात्, एवं विनियोगे
उपस्पृशेत्तत्र विनियोग इत्येवमौचो नः पाठो मूलवाक्ये
तत्रैव श्रुतं नत्वाचमने विनियोग इति । अर्थस्तु समानः
उपस्पृशेत्तत्राचमनमित्यमरः ॥ उत्थायति ॥ कन्दा-

मूलम् ।

ततः करस्थं जलं नामिकायां संयोज्यायतामु-
रनायतामूर्ध्नि त्रिःसकृदाऽवमर्षणं जपेत् अथ मर्षणसू-
क्तम्पादमर्षणकृषिरनुष्टुप्कण्डो भाववृत्तोदेवताऽश्वमे-
धावभूयेविनियोगः ओं ऋतस्त्वसत्यश्चाभीहात्तपसो
ध्वजायत ततोरात्रांजायंत ततः समुद्रोऽर्णवः
समुद्रादर्णवाद्धि सञ्चैत्तरोऽजायत अहोरात्राणि
विदधद्दिवस्यमिषतोवशा सूर्याचन्द्रमसौ धातायथा-
पूर्वमकल्पयत् द्विवच्चपृथिवीश्चान्तरिक्षमथोस्वः ॥
तच्च तंभूमौनिःक्षिप्य अन्तश्चरामीति तिरश्चीनकृषि-
रनुष्टुप्कण्डोऽपोदेवता अयामुपस्यर्गनविनियोगः ओं
अन्तश्चरसिभृतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । स्वयँक्ष-
स्त्वयँषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥ इत्यनेना-
चामेत् ॥ तत उत्थायप्रणवव्याहृतिमहित गायत्र्या
पुष्यमिश्रं जलंसकृत्पर्यम्प्रतिक्षिपेत् । ततोभूम्यल-
मगुरुकतल ।

टीका ।

गपरिशिष्टे ॥ उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत्त्रिकेणाञ्जलि-
मन्त्रमः ॥ प्रोहेत्त्रिपेत् त्रिकेण प्रणवोर्ध्वर्ध्वः स्वय-
गायत्रीचतुर्थीयकेतितत्रवप्रागुक्तेन । अञ्जाञ्जलिमि-
त्येकत्वस्यविधेयगतमम्यात्वं नविवक्षितत्वाद्द्विजिद्वय-

दानमसंगतम् न विवर्ज्यते चोद्देश्यं यत्तैव संख्या यथाय
 त्संमार्ष्टीति ॥ एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुति संयोगादिति सू-
 त्रं ब्रह्मतीर्थैर्मिनिनाप्येकैव मिहान्वितम् ॥ एवञ्च-
 गौडदाक्षिणात्याक्तमज्जालतयदानं मैथिलैर्नाशरणीय
 मादरणीयं वा कन्दोर्गैः । एतज्जनप्रक्षेपफलं सूर्यविश्यां
 मतां त्रिंशत्कोटिपरिमितमन्दहास्यराजसानां नि-
 वारणरूपं तैत्तिरीयश्रुतावुक्तम् ॥ अथ सूर्योपस्थान-
 विधिमुपक्रमते भूम्यलम्बेति ॥ पुण्याण्यम्बुमिश्राण्य हृ-
 त्तिपेद ।

मूलम् ।

भागो भूमिलम्बकचरणो भूमिलम्बाङ्गचरणो वा
 प्रातः सायं कृताञ्जलिमध्याह्ने उद्भवाङ्गः सूर्यमुप-
 तिष्ठेत्तैभिर्मन्त्रैः । उद्भवमिति हिरण्यम्लरक्तविरनुष्टु-
 पकण्डः सूर्योदेवतासूर्योपस्थाने विनियोगः श्रीं उद्भव-
 न्तममस्परिस्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवन्द्रेवतासूर्यमग-
 न्मज्ज्योतिरुत्तमम् ॥ उदुत्यमिति प्रस्फुटवाक्पिगाय-
 त्रीकण्डः सूर्योदेवता सूर्योपस्थाने विनियोगः श्रीं उदु-
 त्वं ज्ञातवेदं देवञ्चैह न्तिकेतवः । दृष्टेविग्वायसूर्यम् ॥

टीका ।

उद्भवाङ्गः सूर्यमुदीक्षेत्तोद्भवमुदुत्यं चिचंतच्चक्षुरिति-
 गायत्र्या चथया गच्छतीति ॥ अथ मध्याह्ने कात्यायने

नोहं बाहुत्वस्याभिधानात्तदसंसक्तपाष्णिर्वाएकपादहं-
पादपि । कुर्यात्कृताञ्जलिर्यापि ऊहं बाहुरथापि वेति
कन्दगः रिशिष्टीयमुपस्थानेकताञ्जलित्वं सायंप्रस्तर्षि-
ष्यमेव । उदीर्क्षत सूर्यमुद्दिश्य पश्येत् तेन मेघादि
च्छन्नदिनेष्टहस्त्रिचोपस्थानमिहिः ॥ गायत्र्याचेति ॥
जपः कार्य इति शेषः तत्राचष्टाक्षरक्यः ॥ स्नानमग्नौ
तैमैवैर्माज्जनं प्राणसंयमः । सूर्यस्य चाप्युपस्थानं सा-
वित्राः प्रत्येहं जप इति ॥ हिरण्यमृपकृषिरिति ॥
सर्वानुक्रमग्याययप्यदयः सौर्यनुप् प्रस्कण्वस्येति
कात्यायनेनाभिधानात्प्रस्कण्व कृषिरिति पठितुं युक्तं
तथाप्येकतातीयकल्पः श्रौतकर्मस्व वयाह्यस्तथाच सौ-
वामग्यवभृथस्नानं जलादुत्क्रमणे कात्यायनसूत्रम् ॥
सोमवदुत्क्रमणमागमनं ह्येवमिति ॥ एवञ्चमग्न्या
वन्दनादिस्मार्तकर्ममुक्त्यन्तरानुमतः सकलमैथिला
दृतोमूलोक्तएवपाठायुक्तः एवमन्येष्वप्युपस्थानमंत्रेषु बो-
ध्यम् ॥ ननु द्वाविंशदक्षरं कन्दोऽनुष्टुप् तथाच पिङ्गल-
सूत्रम् ॥ अनुष्टुप् गायत्रैरिति ॥ गायत्रैरष्टाक्षरैः
पादैश्चतुष्याच्छन्दोऽनुष्टुप् इति तदर्थः न ह्यत्र मंत्रे तथाच-
क्षर ।

मूलम् ।

चित्तमिति कौत्सकृषिस्त्रिष्टुप् कन्दः, सूर्यो देवता

सूर्योपस्थानेविनियोगः ओं चित्रं देवानामुदगादनीकं
चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याम्नेः । आप्राद्यावापृथ्वी अन्त-
रिक्षं सूर्यं पात्माजंगतस्तस्थुषश्च ॥ तच्चक्षुरितिदध्य
ङ्ङा यर्वचश्चक्षुरित्तरातीतपुरउष्णिक्कन्दः सूर्योदेव-
तासूर्योपस्थाने विनियोगः ओं तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ता-
च्छक्रमुच्चरत् । पश्य म शरदः शतंजोवेमशरदः
शतंशृणुयामशरदः शतम्प्रव्रवामशरदः शतमदोनाः
स्यामशरदः शतंभूयश्चशरदः शतात् ॥ ततः ओं
हृदयायनमः ओं भूः शिरसेस्त्राहा ओं भुवः शिखायै
वषट् ।

टीका ।

इयस्यन्यूनत्वादितिचेत्तत्त्वम् इयादिपूरणइति
पिंगलसूत्रानुसारंणमुवः पश्यन्तइतिदेवत्रासू रियमि-
तिवपाठस्यकल्पमेनकन्दः पूर्तिः ॥ सूत्रार्थस्तु ॥ यत्र
कन्दसिपादस्याक्षरसंख्या नपूर्यते तत्रेयादिभिरुवादि-
भिश्चपूरयितव्येति ॥ यथा, तत्त्ववितुर्वरेणियं, दिवं
गच्छमुवः पतइत्यादि ॥ निरङ्कुशामहाकवयस्तु लौ-
किकहस्तमपीयादिभिः पूरयन्ति तथाच कुमारसंभवे ॥
सदेवदारुद्रमर्वदिकायांशाट्टलचर्मव्यवधानइत्याम् ।
आसौनमासन्नशरीरपातस्त्रियस्वकं संयमिनंददर्शेति ॥
अत्र त्रयस्वकमिति वक्तव्यं त्रियस्वकमिति कन्दोऽनुरो-

धादुक्तम् ॥ इयडादिप्रकरणे तन्वादीनां हृन्दसिब-
हुलमिति वार्तिकात् त्रियम्बकमित्युच्यते एवमन्यथा
प्युक्तम् ॥ उदुत्यमितीति ॥ सर्वानुक्रमणायाम्, उदुत्यं
प्रस्कण्वः सौरी गायत्रीति ॥ व्यासः ॥ उदुत्यं प्रातः-
देति ऋषिः प्रस्कण्व उच्यते । हृन्दो गायत्रमेवास्य
सूर्यो देवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोग स्त-
थैव च ॥ अत्र विनियोग इत्यग्निष्टोमे शालाहारे
दाक्षिणमंजुर्कहोमे ।

मूलम् ।

ओं स्वः कवचाय हं ओं भूर्भुवः स्वर्नेवाभ्यां वौषट्
ओं भूर्भुवः स्व रस्त्राय फट् इत्यङ्गानि तिरावर्त्य ओं
कारस्य ब्रह्म ऋषिर्गायत्री हृन्दो ।

टौका ।

सूर्योपस्थाने च । तेन संध्यावन्दने सूर्योपस्थाने
विनियोग इत्येव पाठादत्र तु दाक्षिणहोमे विनियोग इति ॥
इति निर्णये तादृशविनियोगस्तु चित्ता एव, एवं चित्तमि-
त्यत्रापि ॥ प्रस्कण्वशब्दस्तु प्रस्कण्वहरिश्चन्द्राहोमी
इति सूत्रेण सुटो निपातनात्साधुः ॥ गायत्री हृन्द इति ॥
अष्टाक्षरैः पादैस्त्रिपाद्गायत्रीति तत्तद्वचनात् । अत्र तृ-
तीयः पादः समाहृत इति महिधरभाष्यम् । वस्तुतस्तु-
पूर्ववत्परिचयमिति पाठकल्पनेन हृन्दः पृथिवीर्वाधा ॥ त

चक्षुरिति ॥ अक्षं वाचमिच्छादिपञ्चाध्यायी अथर्वणः
 पुत्रेण दधीचादृष्टा, दध्यङ् इवा अथर्वण एतच्छुक्रमे-
 तस्य अक्षिंदाक्षकारेति श्रुतिः तेनास्य मन्त्रस्य दध्यङ् इवा-
 र्वणश्चक्षुः दध्यक्षतीति दध्यङ् । तच्चक्षुः पुरउष्णिक्
 सौरीतिसर्वानुक्रमणी । अत्र पुरउष्णिक् पुरतइति
 पिंगलोक्तं द्वादशकषादयस्त्रपुरउष्णिगितिकात्यायनो-
 क्तश्चलक्षणं न मघटते अतएवाक्षरातीतत्वं विशिष्यन्ति
 साम्प्रदायिकाः ॥ अथ गायत्रीजपेऽङ्गन्यामविधिमाह
 श्रीं हृदयाय नम इत्यादिना ॥ योगियाञ्जवल्क्यः ॥
 प्रणवेभुर्भुवः स्वस्य अंगानि हृदयादयः । त्रिरावर्त्यततः
 पञ्चादार्धेऽहन्दस्य देवतम् ॥ विनियोगस्तथा रूपं ध्यात-
 व्यङ्क्रमशस्तु वै ॥ प्रणवादीनि हृदयादिषु मूलोक्ता
 केषु त्रिविध्यस्य ऋष्यादिस्मृत्या गायत्रीरूपं ध्येयमित्यर्थः ॥
 रूपमाह स एव ॥ श्रुत्वा तवर्णानि मुदिष्टा कौशियवसना तथा ।
 श्रुत्वा तैर्विधिपदैः पुण्यै रलंकारैश्च भूषिता ॥ आदित्यमं-
 उल्लासः स्यात्प्रसन्नलोकगताय वा । अक्षस्तु तधरादेवी
 पद्मासमगता शुभा ॥ तथा ॥ आवाहयन्नुषान् न
 तेजोऽसीति विधानतः । तत्रावाह्यजपित्वा तु नम

मूलम् ।

ऽग्निर्देवताजपे विनियोगः व्याहृतिवयस्य प्रजाप्रति
 र्जगिर्गायत्र्यास्त्रिगनुष्टुभश्छंदांस्यान्नि वायादित्यादेवता

जपेविनियोगः गायत्र्याविष्वाभिवक्ष्यविर्गायत्रीर्हदः
सवितादेवता जपेविनियोगः इति ऋष्यादिकं स्मृत्या
द्रूपं च व्याख्या तजोऽसोतिदेवाश्च प्रथः शुक्रं दैवतं गात्रो
हृद्देशे गायत्र्यावाहने विनियोगः श्रीं तजोऽसि शुक्रमस्य
मृतममिधामनामासि । प्रियन्द्वीनामनाधृष्टदेवय-
जनममि ॥ इत्यावाह्य परोरजस इति विमलकृषि
रनुष्टुप इन्द्रः परमात्मा देवता गायत्र्या उपस्थाने विनियोगः
श्रीं गायत्र्यास्ये क ।

टीका ।

स्कृत्यविमर्जयेत् ॥ अवावाहनानन्तरं जपात्प्राग्
गायत्र्या उपस्थानं गायत्र्यास्ये कपदीति मंत्रेण ॥ तत्र
उपतिष्ठन् तान्देवीन्तुरीयेण पदेन तथाप्युदाहरन्ति गा-
यत्र्यास्ये कपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न द्विपद्यसे ।
नमस्ते तुरीयाय दर्शताय रदाय परोरजसे इत्येतेनां जपती
ति त्रैधायनसूत्रात्परोरजस इत्यन्तः पञ्चमः शतपथे च सा
वशेमा प्रापदित्यनुवाद इत्याचारादर्शमन्त्रार्थदोषिकारण-
नन्दनादयः । केचित्तु गायत्र्यास्ये कपदाद्यैः सपस्थाय
ततो जपेत् । उपस्थाय तुरीयेण तेनैव च विमर्जनम् ॥
अष्टाक्षरं पदं तत्तु परोरजसे मावदोमिति मन्त्रप्रकाशानु-
सारादमावदोमित्यन्तोमन्त्र इत्याहुः । बह्वक्षरं तस्या उप-
स्थानं गायत्र्यास्ये कपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपद-

मिनहिपदमे । नमस्तेतुरीयाय दर्शताय पदाय परो
 रजसेमात्रदोमाप्रापदि तिगतपयब्राह्मणेइतिनाव्यव
 ष्ठी दातप्रापदन्तएवमंत्रइतिवदन्ति ॥ शंकराचार्यभा-
 स्कराचार्य वाचस्पतिमिश्रादयोऽप्येवम् ॥ युक्तंवैतत् ॥
 चाद्यौ बोधायनसूत्रस्यकल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वेन
 निर्मूलत्वात्समूलत्वे वा तस्यैतिरोयसूत्रत्वेनमाध्य-
 न्दिनशाखौयैर्य होतुमयुक्तत्वात् द्वितीयपिण्डपथविरो-
 द्यध वत्वा तदनुमारेणां तृतीयपक्षस्यैवादरणीयत्वा
 त्संशयेऽधिकप्रवेशपिहान्य ।

मूलम् ।

पदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदमि नहिपदमे ।
 नमस्तेतुरीयाय दर्शताय पदाय परो रजसेमात्रदोमा
 प्रापत् ॥ इत्युपस्थायप्रातः प्राङ्मुखोमध्याह्ने सूर्या-
 भिमुखः स्निहन् सायं पश्चिमाभिमुखः उग्रविष्टोजपवि-
 धिनागायत्रीजपेत् ॥ ओं आगच्छ वरदेदेवि वाक्वर-
 ऋवादिनि । गायत्रिच्छन्दसांमातर्ज्जपेमे मन्निधीभव ॥
 ओं भूर्भुवःस्वः तत्सवितुर्वरेण्यस्य भर्गो देवस्य धीमहि ।
 धियो यो नः प्रचोदयात् ओं ॥ ततः प्रणिपत्य ओं
 उत्तरे शिखरेजाते भूम्याम्यर्षतवासिनि । ब्रह्मणास
 मनुज्जाते गच्छदेवियथासुखम् इत्यनेन विसर्जयेत् ॥
 ततः ओं ।

नमोऽविवस्वते ब्रह्मन्भास्वते विष्णुतेजसे । अगस्त्यविते
शुचये सविते कर्मदायिने ॥ एषोऽर्घः सो भगवते
श्रीसूर्याय नमः इतिसूर्यावर्षन्दद्यात् ॥ मध्याह्न
संध्यायां गायत्रीजपानन्तरं विभाडित्वनुवाकपुस्तकसु-
क्तशिवसंकल्पमंडलब्राह्मणैः सूर्यमुपस्थापयन्वायत्रीविश्र-
जयेदिति त्रिंशः ॥ इतिसंध्याप्रयोगः ।

टीका ।

भाषाञ्च ॥ परारजसद्वि विमलऋषिरिति ॥
कुचिन्निवन्धेदृष्टमृष्टाटिकं नास्ति ॥ गायत्रीजपेदिति ॥
मनुः ॥ अकारश्चाप्यकारश्चमकारश्चप्रजापतिः । वेद-
व्याघ्ररदुहहृभुवः स्वरितोतिच ॥ त्रिभ्यएवतुवेदेभ्यः
पादंपादमदृष्टहृत् । तदित्युच्यतेऽस्याः सावित्राः परमे-
ष्ठाप्रजापतिः एतदक्षरमेताश्च जपेद्वा इति पूर्विकाम् ।
संध्योर्वेदविद्विप्रोवेदपुष्ट्येन युज्यत इति ॥ तथा ॥
सवित्रीमात्रमारीऽपिवरं विप्रः सूर्यवितः । नावस्थित
स्त्रिवेदोपि सर्वांशो सर्वविक्रयी ॥ सर्वांशो सर्वभक्ष-
शीलः ॥ जपेदंशविशिष्टं तत्फलं चाह योगियाश्चवत्सलः ॥
गृहर्षे कर्गुणं जप्यं नद्यान् विगुणं स्मृतम् । गदांगोष्ठे
शतगुणमग्नं गगारेशताधिकम् ॥ सिद्धिदेवपुत्रीर्षिषु
देवतायाश्चसन्निधौ । सहस्रं शतकोटीनां मनसां वि-
सन्निधौ ॥ तथा ॥ तिष्ठंश्चेत्तु चं मानोऽकृजपकुयात्स-

टीका ।

माहितः । अन्यथा गच्छेत्सुखः कुर्याद्विद्यमाद्यक्रमेण तु ॥
 प्राक्कृषिषु कुशिलं च चासीनद्यासने शुभे । नाल्पुच्छिते
 वातिगोचरे च सावित्रकुशोत्तरे ॥ दर्भपाणिस्तु विधिना
 वर्षकुर्वात्सु संवतः । स्फटिकेन्द्राच्च रुद्राच्च पुत्रवो वसु-
 द्वयैः । चक्षमाक्षप्रकर्तव्या उत्तमाद्युत्तरोत्तरा ॥ पुत्र
 जीवः पितृभिर्यथा इति प्रसिद्धः । मालाऽभावेऽङ्गुलि
 पर्वभिरेव कथं शंखस्मृता वृत्तः ॥ अपकासस्तु संभोष
 क्रम एव निश्चीतः । जप्यस्वरूपमाह स एव ॥ श्रीं कारः
 पूर्वमुच्चार्यो भूर्भुवः स्वस्ततः परम् । गायत्रीप्रचवद्यान्ते
 जप्ये चो वसुदाहृता ॥ एवं च जपे गायत्र्यादौ तृतीयो-
 ऽक्षरौ चारचपयोऽन्तिमोऽक्षरत्वात्तद्व्यायुक्तावेव ॥ मनु ॥
 ब्रह्मणः प्रचवं कुर्यादादावन्तच सर्वदा । स्वस्त्वनोदृतं पूर्वं
 परस्ताच्च विधीयते हृति ॥ कर्मप्रदीपे ॥ तिष्ठेदोदय-
 नात्पूर्वं मध्यमा मपि शक्तितः । चासीतोद्भूतमाश्रान्तां
 संभोषापूर्वविक्रं जपन् । पूर्वोक्तं विक्रं प्रचवद्याहृतिव्यसा-
 विद्यात्मकम् । यद्यप्येतदनुसारान्महार्चवप्रकाशेऽ-
 न्तिमोऽक्षरे विकल्प उक्तस्तथापि सोऽस्माकमनभिमतः
 उक्तवाच्यव्यक्ये कवाक्यतानुरोधाद्विकल्पस्यादृष्टोदय-
 स्तत्वाच्च ॥ जपसंख्यामाह यमः ॥ सहस्रपरमादेवीं
 शतमभ्यादद्याद्वराम् । गायत्रीप्रजपेन्नित्यं सर्वदा प्र-

टीका ।

वाचिनीम् ॥ गायत्रीजपेदित्वनुहत्तो वीधावनः ॥
 अतस्तत्त्वोऽपरिमितकृतत्वोवाच्यमावरात् ॥ अपरिमित
 कृतः अतादृशान्दशोपर्यनियतसंख्यामित्यर्थः । अथ-
 प्यत्रापरिमितशब्दस्य संख्यावाचकत्वाभावाद्गणकत्वमुच्-
 प्राप्नोति तथाच पुष्टिनिमित्तं, संख्यायाः क्लृप्ताभ्या
 हतिनयनेकत्वमुज्जति । अतएवभूरिवारान् भुंक्तइत्य-
 वनसतयाप्यार्थत्वाद्बोध्यः एवंचैतद्वर्णनाहरिक्योपा-
 ध्याय श्रीदत्तोपाध्यायादिनिबन्धे अपरिमितकृतत्वोऽपे-
 दिति गद्यलेखः प्रामादिकएव ॥ अष्टोत्तरशतजपेर्मूलं
 मृग्यमितिकेचित् ॥ इहवस्तुविधिनाष्टोत्तरशतमष्टा-
 विंशतिरेववा । दशवारमशक्तौवां मातोऽन्यैर्मसमाचरे-
 दिति गायत्रीजपप्रकरणस्यदेशीभागवतवचनप्रमाचय-
 न्तिनिबन्धाधृततत्त्वेष्व्याचारानुष्ठीतत्वात् ॥ जपस्तु वि-
 विधौवाचिकोपांशुमानमर्भे दाद्वरसिंहपुराणादावुक्तौ-
 वामुत्तरोत्तरमग्रागताम् ॥ स्वरादिव्यक्तवर्णोद्धारकवान्-
 वाचिकः स्वयंयह्यमावयोय्यकंचिच्छब्दानुपांशुः
 जिह्वोष्ठम्यापारशिरोर्यौवकम्यदन्तप्रकाशरहितमन्त्रतदर्थं
 चित्तानुगमकोमानमः । वाचिकेऽप्युच्चैर्जपनिविधति-
 मृग्यः । नोच्चैर्जपं बुभः कुर्यात्सावित्रास्तुविशिषतइति ॥
 अथेदम्योध्यम् ॥ जलमन्त्रावन्दनपद्धतिं गायत्रीजपः

टीका ।

स्थलएवकार्यः यदाद्रवासाः कुक्कुटैरपहोमतपांसिचेति
 वचनेन जलेरपमात्रनिषिद्धा त्कदाचिदपिजोविहान्
 गायत्रीमुदकीरयेत् । गायत्र्याग्निमुखौप्रोक्तातस्मादुत्था
 यतांरपेत् ॥ यत्पुनश्चकवस्त्रं कस्यलेचैवाद्रवासा ।
 जलसमीपतयादानं तत्सर्वनिष्फलंभवेदित्यादिनागो-
 भिलेनविशिष्टनिषिद्धाश्च गोभिलस्य सामगुरुत्वेऽपि
 कात्यायनाविरुद्धत्वा दग्निमुखत्वरूपहेतुनिर्देशाच्च वा-
 जसनेयकेप्युपस्थितौ वाधाभावाच्च । अत्र कात्यायनो
 क्तक्रमभंगोऽपि गोभिलवाङ्मवत्कथं कवाक्यतानुरोधा
 दकिंचित्कर इति ॥ कात्यायनोक्तक्रमभंगभीता वा-
 जसनेयिहहस्तु यदिस्यात् किन्नवामावैगायत्री मुदकी-
 रयेत् । अन्यथातुशुचीभूम्यां कृशापरिसमाहित इति
 कथित्वा जलसम्प्रावन्दनपक्षेजलेऽपि गायत्रीरपमा
 चरन्ति ॥ इतिपरिशिष्टस्मृतिकौमुद्यादिषुप्यवम् ॥
 तत्तात्प्रावश्यकतया दशकृत्वएवजपेदितिबहवः ॥ ज-
 पकालेन न भाषेत यदिभाषेत तदावैष्णवं मन्त्रंरपे-
 दिच्छं वा स्मरेत् । असंस्कृतभाषणंतु सर्वथैवनिषिद्ध
 कस्मिंश्चित्तवै आपभाषितवैइति श्रुतेः ॥ योगिवाङ्म-
 वत्कथः । रीट्रपैतामुराणांवीस्तथाचैवाभिचारिकाश्च ।
 क्कालाभ्यामात्मानमपः स्पृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ॥ अत्रा

टीका ।

पांस्यर्शनमाचमनमिति श्रीदत्तोपाध्यायः वाङ्मय
 वस्त्रदाकेतु जलस्पर्शनमाके मतएवविवाहे यमः पुत्रि-
 व्याचधिपतिरित्यादि मंत्रपाठीतर मन्त्रप्रधीनोदकस्व-
 र्गइति तत्र तत्र पद्धतिकारामर्शमंजसकरामदत्तोपा-
 ध्यायादयो लिखन्तिस्म ॥ लघुहारैः ॥ जपेजोम
 तशादानि स्वधायैपितृतर्पणे ! यश्चन्यस्तु करं कुर्यात्तु
 वर्यरजतैः कुशैरिति ॥ मध्याह्नसन्ध्यावामिति ॥ अ-
 न्तागपरिशिष्टे ॥ संध्यात्रयायुपस्थानमेतदाहुर्मनी-
 षिकः । मध्याह्नउदयेवापि विभाडादीष्कवाजयेत् ॥
 उदयेवापीत्यभिधाना दुदयमात्रानन्तरमपि मध्याह्न
 संध्यावन्दनमिति पारिजातः इच्छवा कामनका
 तेनायंजपः काम्यइति लभ्यते ॥ वात्स्यायनः ॥
 विभाडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवस कल्पमरुतसंज्ञात्तत्रै-
 रुपस्थायप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्योपविशेदमेदिति ॥ अत्र
 विभाडित्यनुवाकः विभाडुतहृत्पिबत्विद्यादवचतुर्दशष्ट
 चस्त्रीवस्त्रिंशाध्यायस्याः । तथाचानुवाकाध्यायेकाद्या
 यमः ॥ विभाट्चतुर्दशिति ॥ आचारचिन्तामणीतुत्तद
 शब्दप्रज्ञानात्स्वायमाश्रयउद्गीयते ॥ सूर्यसुक्तांशे उक्-
 त्संख्येसर्वमेधस्वतृतीयेऽहनि विभाडित्यादिचतुर्दश
 पुरोरुचक्षितः प्रतीकोक्ता इत्थंमप्रदशब्दोविभिद्युक्ताः

टीका ।

श्रीते ता एवाद्यापि विनियोज्यमुचिताइति ॥ उप-
स्थाने कात्यायनेनानुवाकश्च विशिष्यविनिबोधादधि-
क्यइवे मानाभावादयंपञ्चोनसमीचीन इति ममप्रति
भाति ॥ पुनस्तुक्तंसहस्रीर्धेत्यादि षोडशशब्दः ।
शिवसंक्षल्पः ब्रह्मायतीदृमृदेतिद्वैवमित्याद्याः षड्बन्धतु
स्त्रिंशद्वाध्यायस्थाः । मण्डलब्राह्मणं यदेतन्मण्डलन्तपती
त्यादिब्रह्मोर्विज्ञातिर्ब्रह्मिकाः शतपथब्राह्मणस्थाः ॥ च-
वेति ॥ नावलीजपान्नारमित्यर्थः ॥ ब्रह्मयज्ञइति ॥
कात्यायनः ॥ दर्भपात्रिः स्वाध्यायश्चयथाशक्तादावा
रभ्यवेदमिति ॥ पवित्रपात्रिरादित्थारभ्ययथाशक्ति
स्वाध्यायलक्षणं वेदमृग्यजुः समायर्थरूपं पठेदित्यर्थः ।
अथायर्थो नवेदत्वं किन्तु पवेदत्वमेववेदेषु तन्नाम्नो
ऽपरिगणितत्वात्, तथाचश्रुतिः ऋचःसामानिजश्चिरे
हन्दाऽसि जश्चिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति ॥ कु-
चिद्वेदत्वव्यवहारस्तुपाठ फलाधिक्यादि नासाम्यमात्रे
चौपचारिकः यथा वेदानध्यापयामास महाभारतप
ञ्चमानित्वञ्च महाभारतस्य । अतएव वेदायर्वपुराणा
नीतिवत्त्वमात्रवचनेवास्तुवत्त्वोपि वेदेभ्योऽर्चर्वं पृथ
मुपन्यास्यत् अतएवचवेदानां चवीतिरुक्तं पितृसत
उपपद्यते किंच पूर्वमीमांसायां जैमिनिरपि तेषां

टीका ।

सूत्र्यार्थशेषेन पाठ्यवस्था” “नीतिषुसामाख्या”
 “शेषियञुःशब्दः” इतिसूत्रे चंगादींस्त्रीनेव विदात्
 लोचतवान् । नचैतानिसूत्राणि तद्विग्रह मन्त्रत्वं न
 व्यावर्तयन्तीतिवाच्यं निगदोवा चतुर्थस्याहर्मविधिषा
 दितिसूत्रतस्तथैववभात् अतएव चतुर्थेभ्यश्चिबमंचं मे
 गोपाथयसूत्रयस्त्रयीविदोविदुः कचःसामानिबज्जोति
 मंत्रशब्द समानाधिकरणस्यसमादीनामववयाचांइत्येति
 आत्यन्तरत्वे हिनिगदशब्दोऽपिभूयत तस्यान्विषैवमंत्रा
 इतिपार्थ सारविमिश्रादयो मौमांसानिबन्धारीऽ
 मिलिखन्तिस्म, अतएवच एकासूत्रमंत्रवाचकुरे-
 क्वासामाभिव्याहरेदित्वं ध्योतमापस्तम्बावचतुः,
 कृतपदपङ्क्ति रथर्वशेववेदइति भारविश्लोकव्याख्याने-
 चंटापथे अथर्वबस्तुमंत्रोद्धारो वसिष्ठकृतवृत्त्यागमइति
 मंत्रोपाध्यायमज्ञिनाथोऽप्याहस्यानत्कथंचतुर्थीवेदत्वमुक्तं
 संगण्यता मितिचेत्सत्यं बहुशिष्टसंप्रदायं श्रद्धालुत-
 यामत्पुहतेस्तपालेखसंभवात् । अथर्वशेववेदत्ववि-
 चारस्त्वार्यसिद्धान्तसंग्रहेविस्तरेचकृतोमथेतीहोपरम्येति
 अप्रस्तुतत्वाच्च ॥ एवंचश्रुतिजपोब्रह्मयज्ञइति चम्पदी ॥
 नच अध्यायनं ब्रह्मयज्ञइतिमनु ॥

मूलम् ।

अथब्रह्मवचनम् ॥ प्रागद्यकुञ्जवयवत्यामने प्राड्मुख
उपविश्य पवित्रपांशिरोक्कारपूर्विकांगायत्री पठित्वा
चतुर्नामपिबेदाना ॥

टीका ।

विरोधः अहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति ब्रह्मयज्ञो
त्यत्तिश्रुतेरध्यापनशब्दे बहलमेतन्निदर्शनमिति गद्य
सूत्रेण रामोराज्यमधीकरदिस्यतवस्वार्थिकानिचःकल्प-
नात् मनुना स्वयमेव जपोऽकृतइतिवक्ष्यमाणत्वाच्च ॥
अध्यापनशब्देनाध्ययनमध्यापनं च गृह्यतेइतिमन्वर्थ
मुक्तावल्यांकुञ्जकभट्टः ॥ अत्रैवंममप्रतिभाति ॥ प्रा-
तराहुते रनन्तरमपि ब्रह्मयज्ञोविहितः सचाध्यापन
रूपोऽपिभवितुमर्हति तथाचदत्तः । द्वितीयेतु तथा
भागे वेदाभ्यासोविधीयते । वेदस्वीकरणंपूर्वविचारो
भ्यसनं जपः । तद्भानं वैवशिष्ट्येभ्यो वेदाभ्यासोहिप-
चुधेति ॥ स्वीकरणमध्ययनंतश्च ब्रह्मचारिणः, गृह-
स्थस्वाध्यायनधीतभागेइति ॥ आपस्तम्बः ॥ यथास्वा-
ध्यायमुत्सृजन् वाचामनसाचानध्याये ॥ आदितोवेद
मन्त्रावन्नेप्रारब्धे यथासू पूर्वदिनाधीतं तत्तत्पुनरुप-
मयिमंवाचापठेत् चनध्यायेचमनसिस्मर्यः एवंच नैत्यके
नास्त्यनध्यायोब्रह्मसत्तं हितस्मृतमिति मानववचनम्-

येतदेकवाक्यतयामानसपरमेव ॥ तत्कालिमाह छ-
न्दोगपरिशिष्टे क्रात्यायनः ॥ योऽयंश्रुतिवपः प्रोक्तो
ब्रह्मयज्ञः स उच्यते । स चूर्वाकृतर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा
प्रांतराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसानेवा नान्यद्वर्तनिमित्त-
कात् ॥ ऋतेनिमित्तकात् जलतर्पणादिनिमित्तंविना

सुलभम् ।

माद्यांश्चतुरोमंत्रान् पठेत् ॥ ऋग्वेदादिमंत्रस्य
मधुच्छन्दः ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता स्वाध्याये
विनियोगः ॥ श्रीं अग्निमीलेपुरोहितं यज्ञस्य देवमृ-
त्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ यजुर्वेदादिमन्त्रस्य
परमेष्ठीप्रजापतिर्ऋषिर्यजुः शाखावत्सगावोदेवताः
शाखाच्छन्देनमन्नमने वत्सापत्करणेशाखयागोरुप-स-
र्गनेचविनियोगः ॥ श्रीं रुपेत्वोर्जित्वावायवस्य देवोवःसवि
टीका ।

जलतर्पणे तु तर्पणीत्तरमेव ब्रह्मयज्ञानुष्ठानम् ॥
अथाध्ययनविधिः फलस्रुत्याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् ॥ प्रणवं
प्राक्प्रयुञ्जीतव्याहृतिवितयन्ततः । सावित्रींचानुपूर्व्येण
ततोवेदान्तमारभेत् ॥ इत्तौतुमंयतौ धार्यौ जानुनो
रुपरिस्थितौ । गुरोरनुमतिकुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥
इत्तौर्हिनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुः
सामभिर्दग्धो विद्योनिमुपगच्छति ॥ अधीयानस्य

इस्तेन स्वरवर्णान्प्रयुञ्जतः । ऋम्यजुः सामपूतस्य ब्रह्म
 लोकोनर्हीयते ॥ यथावाणी तथापाणी रिक्तान्तु परि
 वर्जयेत् । यत्रयवस्थितावाणी पाणिस्तदैवतिष्ठति ॥
 तथा ॥ अभ्यासार्थेद्रुतान्त्वत्तिं प्रयोगार्थेतुमध्यमाम् ।
 शिष्याणामुपदेशार्थेद्वार्यादृत्तिं विलम्बिताम् ॥ तथा ॥
 मंहितानयतेसूर्यम्पदानिशगिनः पदम् । क्रमोऽपि
 नयते सूक्ष्मंयत्तत्पदमनामयम् ॥ अमोघानन्दकारि
 शिष्यायाम् ॥ पुस्तकेप्रज्ञयाऽधीतं नाधीतद्भुभसन्निधौ ।
 नभ्राजतेसभामध्ये जारगर्भाद्वस्त्रियः ॥ उत्तमो
 लक्ष्यज्ञानी लक्ष्यज्ञानीतुमध्यमः । लक्ष्यलक्षणयो-
 रज्ञानीतद्विपावंप्रशस्यते ॥ लक्षणनविनावाणीनिर्मला
 पिनशोभते । प्रमदा

मूलम् ।

ता प्रापयतुर्गृह्यतमायकर्मणश्चाप्यायधूमघ्नाइन्द्राय
 भागं प्रजावती रनमीवाचयक्ष्माभावस्तेनईशतमाघ
 गण् सोधुवाअस्मिन् गोपतीस्यातवह्वीर्यजमानस्यपशू
 न्प्राहि ॥ सामवेदादिमंत्रस्य गौतमऋषिर्गायत्री

टीका ।

रूपसम्पन्नादरिद्रस्यैवयोषितः ॥ पाणिनिशिष्या
 याम् ॥ गीतीगीष्ठीशिरः कंपीतशालिखितपाठकः ।
 अनर्थज्ञोऽल्पज्ञस्तद्वर्णितपाठकाधमाः ॥ साधुर्यमचर

व्यक्तिः पदच्छेदस्तुमुखरः । धैर्यंलयसमर्थश्चपङ्गे ते
पाठकागुणाः ॥ तथा ॥ मन्त्रोद्गीतः स्वरतोवर्णतोवा
मिथ्याप्रयुक्तानतमर्थमाह । संवाग्वच्चोयजमानंहि-
नस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ स्वाध्यायपाठे
ऋष्यादिज्ञानमावश्यकम्, अविदित्वातुयः कुर्यादित्युक्त
वचनात् । अर्थज्ञातमप्रावश्यकमेव प्रथयोऽर्थवित्तस्य
वोर्ध्यवत्तरम्भवति जपित्वाहुत्वेष्टातत्फलेनयुज्यत इति
कातीयसूत्रात् ॥ अत्रेयं व्यवस्था ॥ समस्तवेदाध्यायिना
ऽऽदितोवेदपाठेन स्वाध्यायः करणीयः, एकदेशाध्यायिना
पुरुषसूक्तादि पवित्र पाठेन, सावित्रीमात्रा ध्यायिना
पुराणपाठेनेति ॥ आलस्यादसामर्थ्याद्वैतदकरणे गोत
मापस्तम्बो ॥ एकामृचमेकं वायजुरेकं वासामाभिव्या
हरेत् ॥ एतदनुसृत्यैव प्रथमोपस्थितत्वाच्चतुर्णां वेदा
नामाद्यामन्त्रामूलिमयालिखिताः ॥ अनिरुद्धभट्ट गुण
विष्णुभट्टहलायुधादयोऽप्येवम् ॥ यजुर्वेदादिमन्त्रस्येति ॥

मूलम् ।

छन्दोऽग्निदेवतास्वाध्यायविनियोगः ओं अग्नभायाहि
वीतयेगृणानोहव्यदातयेनिहोतासत्सिबर्हिषि ॥ अथर्व
वेदादिमन्त्रस्य दध्यङ्गाथर्वण ऋषिर्गायत्रीछन्द आपो
देवताः शान्तिकर्मणि विनियोगः ओं मन्त्रोदेवीरभिष्टय
आपोभवन्तुपीतये शंख्यो रभिस्रवन्तुनः ॥ इति पठित्वा

न्यदपि यथाशक्तिवेदवेदाङ्ग पुराणेतिहासस्मृत्यादिक
मिच्छातः पठेत् ॥ अथ तर्पणम् ॥ तत्र येन कल्पेन

टीका ।

यस्त्वस्य ऋष्यादौ गुणविष्णुना कश्चिद्देवो दर्शितः स सर्वा
नुक्रमणीविरुद्धः मूलद्रव्यब्राह्मणमवर्त्तते ॥ शास्त्रेति ॥
नन्वर्चतनत्वाच्छाखायाः कथन्देवतात्व मिति चेदुच्यते
तदभिमानिनीनान्देवतानां सत्वात् अभिमानिव्यपदेशा
स्त्वितिव्यामसूक्तोक्तं द्रवीदापोऽब्रुवन्निति श्रुतेः ॥
अथर्ववेदादिमन्त्रस्येति ॥ अयमपि पलाटदृष्टो वरुणदेवत
इति गुणविष्णुभाष्यम् ॥ शक्तावाहयन्त्यदिति ॥ याज्ञ
वल्क्यः ॥ वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।
अपयज्ञप्रमिहार्थं विद्याश्चाध्यात्मिकी सुपेदिति ॥ पञ्च
यज्ञाशक्तावपि स्नात्वा ब्रह्मयज्ञतर्पणकर्तव्य एव, नित्यं
स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानव्यंघ्रोत्साहमन्यदिति
गीतमवचनात् ॥ अथ तर्पणम् ॥ शातातपः ॥ तर्पण
नुशुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातकोद्दिजः । देवेभ्यश्च ऋषि-
भ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ प्रत्यहमिति श्रवणान्नित्या
धिकारः ॥ विष्णुपुराणे ॥ शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षि
पितृतर्पणम् । तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत मुसमाहितः ॥
ऋषितीर्थमङ्गुल्ययम्, अङ्गुल्ययमार्घं मिति बौधायनो-
क्तैः । कनिष्ठामूलं प्राजापत्यं तर्जनो मूलं पितृं करार्यं

देवम् ॥ विष्णुः ॥ स्नातद्याद्रवासादेवर्षि पितृतर्पणम
 न्नस्यैवकुर्यात्परिवर्ति तवासाश्चेत्तीर्थमुत्तीर्थ ॥ अन्धः
 स्थएवतिष्ठन्दोगपक्षेवास्थलशौचपक्षे ॥ फलार्थमपि
 जलतर्पणमाह कार्ष्णाजिनिः ॥ आपोदेवगणा, सर्वे
 आपःपितृगणाः स्मृताः । तस्माज्जलैजलन्देयम्यितृभ्योदत्त
 मक्षयम् ॥ तथा ॥ देवतानाम्यितृणाञ्जलैर्दद्याज्जला
 झलीन् । असंस्कृतप्रमीतानां स्थलेदद्याज्जलाञ्जलिम् ॥
 एवञ्चजलतर्पणपक्षेऽप्यसंस्कृतप्रमीतानां स्थलेऽप्यजलदा-
 नम् ॥ पितृगाधामुयमः ॥ अपिनः सकुलेजायाद्यो
 नोदद्याज्जलाञ्जलीन् । नदीषु बहुतोयामु शीतलासु
 विशेषतः ॥ शंखलिखितौ ॥ वापीतडागोदपानेषु
 सप्तपञ्चतीन्पिण्डानुवृत्त्यदेवर्षिपितृस्तर्पयेत् ॥ अथस्वा-
 प्यादौ यथामंख्यं पिण्डोद्धारोऽशक्तादिनास्नानाकरणे
 कार्यः स्नानेतुवदङ्गपिण्डोद्धारोऽवप्रसङ्गात्स्वतन्त्रतर्पणा
 धिकारसिद्धिरेकप्रयोगत्वात् ॥ यमः ॥ भूमौवदापो
 दीवन्तेदाताचैवजलेस्थितः । हथातद्दीयते तोयन्नोप-
 तिष्ठतिकस्यचित् ॥ एतेनजलस्योजलएव तर्पणजलं
 द्विपेदित्युक्तम् ॥ स्थलग्नस्तुस्थलेऽवतर्पणजलं द्विपेदि-
 त्याहशंखः ॥ नोदकेषुनपात्रेषुनक्रुद्धोऽनैकपाणिना ।

टीका ।

नोपतिष्ठतिततोवर्ष्यं न्नभूमौ प्रदीयते ॥ अचभूमिपदं

शुष्कपरमेनदावांटावपिजलक्षेपइतिकेचित्तन्न लक्षणा
 बीजस्थानुपपत्तिरभावात् ॥ शंखलिखितौ ॥ नेष्टक-
 चितेपितृं स्तर्पयेत् ॥ उग्रन् ॥ नवेष्टितशिरान्कृष्ण-
 काषायवासादेवपितृकार्यंकुर्यात् ॥ भुमन्तुः ॥ अथा
 काग्निष्पिपेदारिजलस्थीदक्षिणामुखः ॥ आकाशेजलो
 पर्येव ॥ यमः ॥ त्रींस्त्रीभ्रूलाभ्रलीन्दद्यादृष्टै रुच
 तरन्ततः गोशृङ्गमात्रमुद्रृत्यजलमध्यजलंजिपेत् ॥
 अथमर्थः ॥ पितादिषट्काञ्जलितयेउत्तरीत्तरंष्टदिः
 कर्तव्याहृतीयोऽञ्जलिर्गोशृङ्गप्रमाणइति ॥ गोशृङ्गन्तु
 दादशाङ्गुलमितिशिष्टाः ॥ जलमध्यइतिपक्षप्राप्तानुवा
 दोनतुविशेषविधिः ॥ यद्यद्दृतोदकमादायतर्पणकु-
 र्यात्तदाजलपात्रेतिलाः प्रक्षेपय्याः यदातुजलाशयस्य
 जलमादायतदामव्यनपाणिनावस्वाद्विधृतांस्तिलान्द-
 क्षिणपात्र्यञ्जलौदत्वातर्पयेत् तिलास्तुनावश्यकः
 किन्तुमन्त्रादर्भाद्यावश्यकान्तदाहमरीचिः ॥ तिला
 नामप्यभावेतुमुवर्णजतान्वितं । तदभावेनिषिञ्चेतु
 मन्त्रैर्दर्भैश्चापुनः ॥ एवञ्चतर्पणमावस्यसमस्तकत्वा-
 भिधानात् पद्मपुराणादिकल्पेनापितर्पणेकार्य्यमन्त्रान्
 केचिदनुगमयन्ति अतएवपराङ्मयहृणाभावाद्गद्गर्हीहो
 माधिकरणविरोधोपि ॥ बहवस्तुकातीयकल्पेमन्त्रा
 निवृत्तास्तद्विषयकमेवोक्तवचनं तेनपद्मपुराणीयादिक-

त्पेनमन्तान्वयोऽनङ्गव्यवादापत्तेरिति वदन्ति ॥ पञ्चपु-
 राणे ॥ ब्रह्मरक्षन्तर्पयेत्पुत्रं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 देवाय चास्तथानागागन्धर्वाप्सरसोऽमराः ॥ क्रूराः सर्पाः
 मुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः । विद्याधरा जलाधारास्त-
 यैवाकाशगामिनः । निराधाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे
 रताश्च ये ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलम्नया ॥
 कृतोपवीती देवेभ्य इति ॥ आवाह्यपूर्ववन्मन्त्रैरासीर्य

मूलम् ।

स्नानं तेनैव तर्पणमिति नियमात् पञ्चपुराणीयस्नानक-
 ल्पवतां वाजमनेयिनामपञ्चपुराणीय एव तर्पणविधिः ॥
 यज्ञोपवीती प्राङ्मुखः स यवच्छत्रं कुशवयोदकैर्हवतीर्य न
 प्रागयकुशोपरितर्पयेत् ॥ ओं तर्पणीया देवा आग
 कृन्तु ॥ ओं ब्रह्मांष्टप्यतां ओं विष्णुं स्तृप्यताम्
 ओं रुद्रं स्तृप्यताम् ओं प्रजापतिं स्तृप्यताम् ओं
 देवाय चास्तथानागागन्धर्वाप्सरसोऽमराः ॥ क्रूराः सर्पाः
 मुपर्णाश्च तरवो जम्भकाः खगाः ॥ विद्याधरा जलाधारा
 स्तयैवाकाशगामिनः ॥ निराधाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे
 रताश्च ये ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलम्नया ॥
 तत उत्तराभिमुखः कण्ठलम्बितयज्ञोपवीतः कायतीर्थेन
 ओं सनकाद्य आग कृन्तु ॥ ओं सनकश्च सनन्दश्च तृतीय-
 च सनातनः ॥ कपिलश्चामरिश्चैव बोधः पञ्चशिखश्च

टीका ।

चक्रुःशब्द, चीन् ॥ प्रागयेषुसुरागसम्पदविशेषेषुवै-
 पितृनितियोगियाञ्चवक्त्रावचनादावाञ्चतर्पणद्वार्यं मन्त्र-
 वाहनकेनमन्त्रं शेत्याकाङ्क्षायांमस्मिन्कल्पे मन्त्राश्र-
 वणात्तर्पणप्रकाशकत्वं न तर्पणीयादेवा आगच्छत्विति
 वाक्यं नैवकार्यमितिशिष्टाचारः एवंभूमिष्ठानाम्वाजस
 नैयिनां कुशोपर्थ्यं तर्पणमुक्तवचनात् । ब्रह्मादीनाञ्च
 तुणीतर्पणेप्रयोगा कांक्षायां योगियाञ्चवक्त्रोक्त एव
 प्रयोगो याज्ञस्तथाचमः ॥ अन्वारब्धं न सव्यं न पा-
 णिनादक्षिणेनतु । तृप्यतामिति सेक्तव्यं माम्नातु प्रण
 वादिनेति ॥ अन्वारब्धं न अम पाणिना पश्चात्तन्नेन
 एवसै तद्वना देवतर्पणाञ्जली तौयुतावञ्जलिः पुमानि

मूलम् ।

था । सर्वतेहमिमायान्तुमदत्तेनाम्बुनासदा ॥ ततः
 पूर्वाभिमुखः सव्यं न ॥ ओं मरीच्यादयश्चागच्छन्तु ॥

टीका ।

तिकोशोऽपिसङ्कोचनीयः तथाच ओं ब्रह्मादृप्यतामि
 त्यादिक्रमेण वाक्यंकर्तव्यम् देवादीनान्तु देवायच्चाङ्-
 त्यादिना दीयतेसलिलस्मयेत्यन्तेन मन्त्रं शैकएवाञ्ज-
 लिः ॥ यत्तुपूर्वोक्तरीत्या देवास्तृप्यन्तामित्यादिवोक्तैरेव
 तर्पणं तेषामभ्यायनाथैतदीयते सलिलस्मयेतितुध्यान

मात्रमितिहरिहराह तन्नश्रुतवाक्यत्यागे हेत्वभावा
द्यत्रवद्भाणमित्यादौ वाक्यंनश्रुतं तत्रैव योगियाज्ञ
वक्त्रायुक्तक्रमस्य याज्ञत्वात्पापेधमैरताश्चये इत्यत्र
यदित्यस्यानन्वयापत्तेश्चेति ॥, तथा ॥ निर्वीतीतुभवे
नतः ॥ मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्ता कृपिपुत्रानृषोस्तथा ।
सनकश्चसनन्दश्च तृतीयश्चसनातनः ॥ कपिलश्चासु
रिश्चैवबोद्धुः पञ्चशिखस्तथा । सर्वेतेष्टप्रिमायान्तु
महत्ते नाम्बुनामदा ॥ अत्राप्युक्तयुक्तेः सनकश्चैत्या
दिनामदेत्यन्तेनवाक्ये नैकएवाञ्जलिः । सनकस्तृप्यता
मित्यादिक्रमेणवाक्यन्तु कान्तीयादितर्पणएव ॥ नच
एकैकमञ्जलिर्देवादौद्वौतु सनकादयः । अर्हन्तिपितर
स्वींस्वीन् स्त्रियस्त्वं कैकमञ्जलिमितिगोभिलवचनाद्वा
वञ्जलीस्यातामितिवाच्यं तद्वचनस्यकल्पतरुकामधेनु
रत्नाकराद्यलिखितत्वं न निर्मूलत्वात्समूलत्वे पि गो-
भिलीयतर्पणपरत्वस्येवयुक्तत्वात् अतएवाङ्गिकोद्वारे
महामहत्तकगणेश्वरमहामहोपाध्यायाअप्यत्रैकमञ्जलिं
दद्यादितिलिखितवन्तः ॥ रघुनन्दभट्टाचार्यस्तूक्तवचना
त्सनकश्च तिमंत्रस्यैर्ब्रह्मप्याठडत्याह तन्मतेद्वौद्वाविति
वीप्साविरोधःस्पष्टएवेतिबोध्यम् ॥ कृपींस्तथेतिपूर्व-
मुक्तं तानेवनामादिगमाह पद्मपुराणे ॥ मरोचिमन्त्रा
गिरसौपुलस्त्यंपुलहंक्रतुम् । प्रचेतसंवासिष्ठं च भृगुं

नारदमेव च ॥ देवान्मर्वा नृषीन्मवास्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥

मूलम् ।

ओं मरीचिस्तप्यताम्, ओं अविस्तप्यताम्, ओं अंगि
रास्तप्यताम्, ओं पुलस्तप्यताम्, ओं पुलहस्तप्य
ताम्, ओं क्रतुस्तप्यताम्, ओं प्रचेतास्तप्यताम्, ओं
वसिष्ठस्तप्यताम्, ओं मृगुस्तप्यताम्, ओं नारदस्त-
प्यताम् ॥ ततोदक्षिणाभिमुखो ऽपमर्धेनमोटकतिल
जलान्यादायतर्पयेत् ॥ ओं अग्निष्वात्तादयश्चाग-

टीका ।

मरीच्यादीनान्देवधर्मत्वात्प्राङ्मुखः मर्धेनदेवतीर्थम-
मदेशार्पतीर्थेन सयवऋजुकुशतयोदकैः ओं मरीचिस्त-
प्यतामित्यादिक्रमेण सकृत्सकृत्तांस्तर्पयेत् । निर्वीती-
तु भवेत्ततश्चतुष्पत्रमादत्वापि 'निर्वीतित्वमेवेतिभमो
हेयः तस्यमनुष्यधर्मत्वेन मनकादिमात्रपरत्वात् ॥
अक्षतोदकैरिति ॥ अत्राक्षतपदं यवपरं यवाङ्गिस्त-
र्पयेद्देवानितिपरिशिष्टदर्शनादेव च ब्रह्मण्यारभ्यनारद
पर्यन्तं यवोदकैस्तर्पयेत् यवविधानम्वत्तत्रफलाधिक्यार्थं
नत्वावश्यकम् ॥ तथा ॥ अपमर्धेनततः कृत्वामव्यं
जानुचभृतले । अग्निष्वात्तांस्तथासौम्यान्हविष्मन्त-
स्तथोष्मपान् ॥ सुकालिनोवहिर्षदस्तथाचैवाज्यपा-
न्युनः । तर्पेत्तुपितृन् भक्तासतिलोदकचन्दनैः ॥

दर्भपाणिस्तुविधिनाहस्ताभ्यांतर्पयेत्ततः ॥ अपसव्य
मितिसकलपितृ धर्मीपलक्षणमतएवाञ्जलिद्वयदानम-
पीतिकेष्वित् ॥ बहवस्तुल्यवाहनलंसोमंयर्जमयमणं

मूलम् ।

स्तु ॥ ओं अग्निष्वात्तास्तृप्यन्तामिदंसतिलंजलं
तेभ्यः स्वधानमः । १. ओं सौम्यास्तृप्यन्तामिदंसतिलं
जलंतेभ्यः स्वाधानमः । ओं हविष्मन्तस्तृप्यन्तामिदं
सतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं ऊष्मास्तृप्यन्तामिदं
सतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं मुकालिनस्तृप्यन्ता
मिदंसतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं बर्हिषदस्तृप्यन्ता
मिदंसतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं आज्यपास्तृपा-
न्तामिदंसतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं यमादय

टीका ।

तथा । अग्निष्वात्तास्त्रोमपांश्चबर्हिषदः सकृत्सकृदिति
कृन्दोगपरिशिष्टदर्शनादेकण्वाञ्जलिगतिवदन्ति ॥ भू
यसामाचारोपावम् ॥ अग्निष्वात्तादिदिव्यपितृतर्पणे
नमस्कारस्वधान्वितंवाक्यं नमस्कारस्वधान्वितानिति
योगियान्नवल्क्यवचनात्तेन अग्निष्वात्तास्तृप्यन्तामिदं
सतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमदितिवाक्यम् ॥ अत्रावसरं
यदापि यमतर्पणं पद्मपुराणेनाभिहितं तथापि यमाद्यैके
इतिदिव्यपितृतर्पणात्तरं कात्यायनेनाभिधानात्तद्वि-

रोधित्वं नात्रापितत्प्रयुञ्जते शिष्टाः ॥ कात्यायनः ॥
 यमायधर्मराजायमृत्यवेचानकायच । वैवस्वतायका
 लाय सर्वभूतत्रयायच ॥ श्रीदुम्बरायदध्नाय नीलाय
 परमेष्ठिने । हकीदरार्थचित्राय चित्रगुप्तायत्रैनमः ॥
 एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रोन्दयाज्जनाञ्जनीन् । या-

मूलम् ।

आगच्छन्तु । श्रीं यमायनमः, श्रीं धर्मराजायनमः,
 श्रीं मृत्यवेनमः, श्रीं अन्तकायनमः, श्रीं वैवस्वताय
 नमः, श्रीं कालायनमः, श्रीं सर्वभूतत्रयायनमः, श्रीं
 श्रीदुम्बरायनमः, श्रीं दध्नायनमः, श्रीं नीलायनमः,
 श्रीं परमेष्ठिनेनमः, श्रीं हकीदरायनमः, श्रीं चित्राय
 नमः, श्रीं चित्रगुप्तायनमः, श्रीं चतुर्दशैतेयमाः स्वस्ति
 कुर्वन्तुतर्पिताः । श्रीं आगच्छन्तुमेपितरदमेष्टुल्लवपो
 ज्जलिम् ॥ श्रीं अद्यामुकगोतः पिताऽमुकशर्मातृपिता

टीका ।

वज्रीवक्त्रगं पापं तत्तत्तन्नादेव नश्यति ॥ अत्र नम इति
 प्रत्येकं सम्बध्यते तेन यमायनम इत्यादिवाक्यम् ॥
 यद्यपात्राञ्जलितयमेव स्मर्यते तथाप्याचारादेक एवाञ्ज-
 लिः ॥ अयमवतर्कः ॥ यमादीनां देवत्वपितृत्वोभय
 धर्मवत्त्वात्तदुभयविधिना तर्पणं कार्यमेव यैकांजलिं नमः
 शब्दप्रयोगादर्थः कतिपये देवविधया भवन्त्यापमव्यदक्षि-

नाभिमुखत्वादयश्चकतिपयेपितृविधय इति । अतएव
गणेश्वरमहामहोपाध्यायेन चतुर्दश्यमानैकाकालि
नापितृधर्मेणतर्पयेदिति सिद्धवन्निश्चितम् ॥ अतस्तर्प-
णोत्तरं चतुर्दशैतेयमाः स्वस्तिकुर्वन्तुतर्पिताइति गोभि
लीयतर्पणोक्तं वाक्यम्वहवः प्रक्षीपन्ति ॥ पितृतर्पणे
पद्मपुराणम् ॥ पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहा
नापि । सन्तर्पणभक्ताविधिवदिमंमन्त्रमुदीरयेत् ॥ ये-
ऽवाश्ववावांश्ववावायेन्यजन्मनिवाश्ववाः । तैस्तृप्तिम-
दिलायान्तु यद्यामृत्तोभिवांश्रुति ॥ आवाह्यतर्पये
दित्युक्तंपूर्वन्तादवकेनावाह्येदित्याकांक्षायां काष्ठा-
जिनिः ॥ आगच्छन्तुमेपितर इमंशुक्लत्वपोद्भूति
मिति ॥ अवापइतिषष्ठ्या एकवचनमार्थत्वात् अथवा

मूलम् ।

मिदंजलंसतिलं तस्मैस्वधा ३ ओं अद्यामुक्कगोवः
पितामहोऽमुकशर्मा तृपातामिदंजलंसतिलं तस्मैस्व-
धा ३ ओं अद्यामुक्कगोवः प्रपितामहो ऽमुकशर्मा
तृपातामिदंजलंसतिलं तस्मैस्वधा ३ ओं तृपाध्वम् ३
ओं अद्यामुक्कगोवोमातामहो ऽमुकशर्मा तृपातामिदं
जलंसतिलं तस्मैस्वधा ३ ओं अद्यामुक्कगोवः प्रमाता
महो ऽमुकशर्मातृपतादिदंजलंसतिलं तस्मैस्वधा ३
ओं अद्यामुक्कगोवो बृहप्रमातामहो ऽमुकशर्मा तृपा-

टीका ।

अपः शब्दः सान्नः अपोभिर्माज्जनं कृत्वेत्यत्रयथा, तेना
 क्षालिशब्दस्यसमासः ॥ 'आपः कर्माख्यायामित्यौणा
 दिकेऽमुनिः स्वै च अपः शब्दः साधुः ॥ तर्पणेसौवर्ष
 राजत ताम्रखड्गपांदादि प्रशस्तानि ॥ वाक्याकां-
 चायां, तृपातामितिसेक्तव्यं गाम्नातुप्रणवादिनेति
 योगिवाच्यवक्तव्योक्तमुपतिष्ठते । नामतस्तुस्वधाकारै
 स्तत्पांः स्फुरन्पूर्वशब्दतिवचनास्वधायोगस्ततश्च श्री
 अद्यामुकगीवः पितामुकशर्मातृपातामिदंजलंसतिलं
 तस्मैस्वधा इत्यादिवाक्यमिध्यति तत्तु प्रत्यञ्जल्याव-
 र्तनीयमितिबद्भवः, सकृदेवेतिकेचित् ॥ अत्र प्रथमा
 न्तमेवनामोच्चार्यम्, 'शर्मन्नद्यादिकेकार्यं शर्मातर्पणक-
 र्मणि । शर्मणोऽद्यकालेस्यादेवं कर्त्तानमुद्यतोति
 गोभिलवचनात् । वाक्येऽस्मत्पतेत्येवंप्रयोज्यमतएव
 आयन्तुनः पितरद्वितिमंत्रः संगच्छतइतिकल्पतरु वाच-
 स्पतिमिश्रादयः ॥ वस्तुतस्तु सम्बन्धिगद्गादेवतदर्थ
 लाभान्नतयाप्रयोगः । पारिजातश्रीदत्ताङ्गिकादिषुपे-

मूलम् ।

तामिदंजलं सतिलं तस्मैस्वधा ३ श्री तृपाध्वम् ३
 श्री अद्यामुकगीवामातामुकदेवी तृपातामिदंजलं
 सतिलं तस्मैस्वधा ३ श्री अद्यामुकगीवा पितामहामुकदे-

वी हपातामिदंजलंसतिलं तस्यैस्वधा १ ओं अद्यामुक-
गोवा प्रपितामहमुकदेवी हपातामिदंजलंसतिलं
तस्यैस्वधा १ ओं अद्यामुकगोवा मातामहमुकदेवी
हपातामिदंजलं सतिलं तस्यैस्वधा १ ओं अद्यामुक
गोवा प्रमातामहमुकदेवी हपातामिदंजलं सतिलं
तस्यैस्वधा १ ओं अद्यामुकगोवा वृहप्रमाताहमुक-
देवी हपातामिदंजलं सतिलं तस्यैस्वधा ततः पत्नी

टीका ।

वम् । आचारोऽपितथैवएवंच एतपितरः सोम्यासकृति
मन्त्रोऽपिव्याख्यातः किंचभागच्छन्तुमेपितर इतिमन्त्रेच
स्वपितृणामेवावाहनात्कोऽपिशब्दे वर्णितव्यास्यच्छब्दप्र-
योगः एवंभ्योवापि पितादयान्नेभ्योवापिचदापयेत् ।
एमांश्चवक्ष्यमाणान्प्रमीतपितृकोद्विजः ॥ वसून्, द्रां
स्तथादित्यान्नमस्कारस्वधान्वितान् । एतंसर्वस्यपितर
एषायत्ताश्चमानुषाः । आचार्यांस्त्राग्निपितृंश्चैव पितृ-
प्रभृतिनामत इतियोगियाज्ञवल्क्यवचना रस्वपितृणा
मपिस्वधानमदृत्यन्तं त्यागवाक्यमतिकल्पतद्वरवाक्य-
रादयः । स्वपितृणांदिव्यत्वाभावेन नमोयोगेमानाभा-
वात्स्वधेत्युक्तमेवत्यागवाक्यमुक्तवचनन्तु दिव्यपितृपर-
मितिश्रीदत्तः । आचारोऽप्येवम् ॥ प्रपितामहपर्यन्तं
तर्पयित्वाकातीयतर्पणोक्तं तपाध्वमिति विरवापिशिष्टाः

पठन्ति वृद्धप्रमातामहतर्षकोत्तरं तत्पाठिमूलं मृग्यम् ॥
तर्षणन्तु योयोजीवतितंतंपरित्यज्य परं परं पुरुषमन्त
मूलम् ।

पितृव्यभाटमातुलादीनपि यथाकामन्तर्पयेत् ततः
र्षी येऽवाश्ववा वाश्ववावा येऽन्यजन्मनि वाश्ववाः ।
तद्विप्रमखिलाग्रान्तु यथास्मत्तोऽभिवाञ्छति ॥ इत्य
वसानाञ्जलिन्दत्वा र्षी ये चास्माकंकुलेजाता अपुत्रा
गोत्रिणोमृताः । तपिबन्तुमयादत्तं वस्त्रनिष्पीडनो-
दकम् ॥ इतिमन्त्रं यजलादुत्तीर्यान्तु तकुशत्रयायां
भूमौदक्षिणाभिमुखः स्नानवस्त्रं निष्पीडयेत् ॥ ततः

टीका ।

र्षीर्यकार्यम् । एवंषट्पुरुषतर्पणं विधायदेव्यन्तनामान्यु
च्चार्यते षांस्त्रयस्तर्षाः त्रीन्पितृतस्त्रोन्माहृतः पत्न्यश्चेति
गोभिलवचनात् पितृतः पितृपत्ने माहृतः माहृतपत्ने ।
स्त्रीतर्पणेन नाहृत्तिर्मानाभावात् ॥ षट्पुरुषतर्पणं
मोटकमपश्यामोटकान्तरेण मात्रादितर्पणम्, पि-
ण्डार्थं येस्तृतादभार्यैः कृतंपितृतर्पणम् । मूत्रोष्णिते
धृतायेष तेषांत्वागोविधीयत भूतिलघुहारीतवचनादि-
तिमिश्राः ॥ तदनन्तरंपत्नीदीनां काम्यतर्पणेषु स्त्रो
णामेकैकोऽञ्जलिः पुंसांत्रयस्त्रयइतिकेचित् ॥ वस्तुत-
स्त्वाहृत्तीमानाभावात्सर्वेषामेकएवाञ्जलिः, प्रामाणिक

निवर्त्तयेत्पुनः ॥ मित्रादयस्तु सर्वार्थवत्तर्पणोपा-
सवर्णोभ्योजलन्देयं नामसवर्णोभ्यएवचेतियोगियास्तुप्रत्येक
वचनात् ॥ माघशुक्लाष्टम्यां मीढमतर्पणबोधक, भी-
ष्मायतुजलन्देय, स्वयोवर्णाहिजातयइतिविशिषवचनं
यदिसमूलं तदात्रैवर्णिकेनैव तत्तर्पणकार्यं, नोचिन्नके-
नापि ॥ असवर्णस्यापिपितुः कार्यमेवतर्पणम् ॥ अत्र
पित्रादितर्पणोत्तर मात्रास्तस्वपर्यन्तन्देवर्षिपितृमन्त्र-
वाः । तृप्यत्तुपितरः सर्वमातृमातामहादयः ॥ अती
तकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवना
लोकानिदमस्तुकुण्डकमितिश्लोकद्वयं कृचित्कंकेदि-
त्युक्तिरिति तदयुक्तं पद्मपुराणे तन्मन्त्रादर्शनेनानङ्ग
व्यवायापत्तेर्निर्मुक्तत्वाच्च अतएवशिष्टानपि न्ति ॥ ततो

मूलम् ।

ओं नमोविवस्वतेब्रह्मन् भास्वतेविष्णुतेजसे । जगत्स-
वित्वे शुचयेमवित्वे कर्मदायिनेएषोऽर्घः ॥ ओंसूर्यायनमः
इति -सूर्यायार्घन्दत्वातंनमस्कुर्यात् ॥ अथ कातीय
तर्पणविधिः ॥ पूर्वाभिमुखः ॥ ओं विश्वे देवास आगत
शृणुतामइमं हवम् । एदंस्वर्हिर्निषीदत ॥ ओं वि-
श्वे देवाः शृणुतेमं हवम्मेयेचन्तरिक्षेयउरयाविष्ट । ये
अग्निजिह्वाउतवायजत्राचासदपस्मिन् नर्हिषिमादय-
ध्वम् ॥ इत्यावाह्यसयवजलेनवामान्वारब्धदक्षिणकरेण

दर्मेर्दभेषुपूर्वांगेषु देवानृषींश्चतर्पयेत्, श्रीं ब्रह्माहूय-
ताम्, श्रीं विष्णुस्तृक्यताम्, श्रीं रुद्रस्तृप्यताम्, श्रीं
प्रजापतिस्तृप्यताम्, श्रीं देवास्तृप्यन्ताम्, एवं ह्यन्दांसि
वेदाः ऋषयः पुराणाचार्याः गन्धर्वाः इतराचार्याः
सर्व्वेत्सरः सावयवः देव्यः आत्सरमः देवानुगाः नागा-
नुगाः सागराः पर्षताः सरितः मनुष्याः यक्षाः रक्षांसि
पिशाचाः मुषणाः भूतानि पशवः वनस्पतयः शीषधयः
भूतयामश्चतुर्विधः मरीचिः अत्रिः अङ्गिराः पुलस्ताः
पुलहः क्रतुः प्रचेताः वमिष्ठः भृगुः नारदः एतानिप्रण
वादिनै कवचनाद्य ह्येनलोडन्तहृत्पत्यन्तवाक्य नतर्पणी-
यानि, ततोनिवीतीप्रजापति तीर्थनोटडमुखः केवल-

टीका ।

येऽवाभवाद्भूतिमन्त्रेणैकोऽवसानाञ्जलिर्देयः ततोयेचा
स्माकमितिगोभिलोक्तमन्त्रेण पितृदासादीनुद्दिश्यवस्त्रं
पीडयेत्, यन्नास्मात्स्वशाखायांपारक्यमविरोधयत् ।
विहङ्गिस्तदनुष्ठेय मन्मिहीतादिकर्मवदिति वचनात् ॥
ततस्तर्पणोत्तरकर्म ॥ विष्णुपुराणे ॥ आचम्यप्रयतो
दद्यात्पूर्यायसलिलाञ्जलिम् । नमोविवस्वतेब्रह्मन्
भास्वतेविष्णुतेजसे । जगत्सविते शुचयेसवित्रेकर्मदा-
यिनेइति ॥ कातौयतर्पणविधिरिति ॥ कात्यायनः ॥
ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुरुद्रं प्रजापतिन्देवांश्चन्द्रा

मूलम् ।

बलेन श्रीं सनकस्तृप्यताम् श्रीं सनन्दस्तृप्यताम्, श्रीं
सनातनस्तृप्यताम्, श्रीं कपिलस्तृप्यताम्, श्रीं चासुरि
स्तृप्यताम्, श्रीं वीरुस्तृप्यताम् श्रीं पञ्चशिखस्तृप्यताम्,
ततोऽपसव्ये न पातितदक्षिणजानुर्दक्षिणाभिमुखोद्वि
षायकुशेषुप्रत्येकं सतिलजलाञ्जलिद्वयेण पिष्टतीर्थेन
तर्पयेत् श्रीं कव्यवालस्तृप्यतामिदं सतिलजलं तस्मै खधा
नमः एवं नलं सोमं यममर्यमणमभिष्यात्तान् सौम्यान्
हविष्मत्तज्जपान् मुक्कालिनो बर्हिषदश्चाज्यपान् दिव्य
पितृंस्तर्पयेत्प्रथमैकवचनाद्यद्देन ॥ ततः श्रीं यमाय
नमइत्यादिक्रमेण चतुर्दशयमांस्तर्पयेत् । ततः श्रीं
उशन्तस्त्वानिधीमद्भुशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशन्त
आवहपितृन् हविषेयत्तवे ॥ श्रीं आयन्तुनः पितरः

टीका ।

एसि वेदान्तधीन् पुराणाचार्यान् गंधर्वानितराचार्यान्
त्वं वत्सरश्च सावयवन्देवी रासरसो देवानुगा द्वागानुगान्

मूलम् ।

सोम्यासोऽग्निध्वान्तः पयिभिर्देवयानैः । अस्मिन्वच्चे
स्वधयामदन्तोऽधिद्रुवन्तुतेऽवस्वस्मान् ॥ श्रीं आग-
च्छन्तुमेपितरद्वमं यद्वस्वपोऽञ्जलिम् ॥ इतिपितृना-
वाच्च श्रीं उदीरतामवरउत्परासउन्मध्यमाः पितरः
सोम्यासः । असुर्य्यैर्युरवकाञ्चतज्ञास्तेनोवन्नुपितरो

टीका ।

त्सागराग्यर्वतान्त्सरितोमनुष्या न्यक्षान्क्षाण्सि पि-
शाचान्मुपर्णान् भूतानिपशून् वजस्यतीनोषधीर्भूतयाः
मञ्चतुर्विधगृह्यतामित्योकारपूर्वम् ॥ ततो निवीतीमनु
ष्यान् सनकश्चसनन्दश्च तृतीयश्चसनातनम् । कपिल
श्चासुरिश्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ॥ ततोऽपसन्वृत्तिल
मिश्रं कव्यदालंनलंसोमंयम मर्यमणमग्निध्वान्तान्त्सो-
मपोवर्हिषदक्षयमौषैके ॥ यमायधर्मराजायमृत्यवेचान्-

इवेयु ॥ श्रीं च द्यामुकगोत्रः पिताऽमुकशर्मा तृप्यतामिदं
 सतिलजलंतस्मै स्वधा इति प्रथमम् श्रीं च हिरस्यो नः
 पितर इति मन्त्रेण वाक्यं न च द्वितीयम् श्रीं च भयस्तु नः
 पितर इति मन्त्रेण पूर्ववद्वाक्यं न च तृतीयम् अलिपि वेद
 द्यात् ततः श्रीं ऊर्जवहन्ती रमृतामिति मन्त्रेण श्रीं च
 द्यामुकगोत्रः पितामहोऽमुकशर्मा तृप्यतामिदं सतिल
 जलंतस्मै स्वधा इति वाक्यं न च प्रथमम् अलिम् श्रीं पितृ
 भ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः
 स्वधानमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः अक्ष
 न्पितरोऽमीमदन्तपितरोऽतोऽपन्तपितरः पितरः शुन्ध
 ध्वम् इति मन्त्रेण वाक्यं न च द्वितीयम् श्रीं ये च ह
 पितरो ये वने हयाश्च विद्यायां ॥२॥ उंच न प्रविद्यस्व वेत्य
 यतितं जातवेदः स्वधाभिर्व्यञ्जं मुक्तं जुषस्व इति मन्त्रेण

टीका ।

कायच । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ श्रीदुम्ब
 राय दध्नाय नीलाय परमेश्वरिणे । हकीदराय चित्राय
 चित्रगुप्ताय येनमः ॥ एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्तोस्त्रीन्दद्या
 अलाञ्छन्ती न यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 जीवत्पितृकोऽयेतानन्यांश्चेतरः ॥ उदीरतामहिरसो
 नचायन् ऊर्जवहन्तीः पितृभ्यो ये च ह मधुवाता त्वचक्षुष्य

तिष्ठेत्तृपध्वमिति विर्नमोव इत्युक्त्वा मातामहानेवमाचा
र्यगृगिष्यत्विग्ज्ञातिदान्धवा अर्तर्पितदेहाद्रुधिरम्पि

मूलम् ।

वाक्ये न च तृतीयमञ्जलिं पितामहाय दद्यात् ओंमधु
वाता इतिमन्त्रेण ओं अद्यामुकगोवः प्रपितामहोऽमु
कशर्मा तृप्यतामिदंमतिलजलं तस्मैस्वधा इतिवाक्येन
च प्रथमम् ओं मधुनक्तमुतोषम इतिमन्त्रेण वाक्ये न
च द्वितीयम् ओं मधुमाद्वीवनस्पतिरितिमन्त्रेण वाक्ये
न च तृतीयमञ्जलिंप्रपितामहायदद्यात् ओं तृपध्वम्
इतिविः ३ ओंनमोवःपितरोरसायेतिमन्त्रेण ओंअद्या
मुकगोवो मातामहोमुकशर्मा तृप्यतामिदंमतिलजलं
तस्मैस्वधा इतिवाक्येन च मातामहायाञ्जलित्वयंदद्यात्
एवमेवप्रमातामह इहप्रमातामहाभ्याम् ॥ ओं अद्या
मुकगोवामाताऽमुकदेवी तृप्यतामिदंमतिलजलं तस्मै
स्वधा इतिसक्तन्मातरं तर्पयेत् एवंपितामह्यादि इह
प्रमातामह्यन्ताः ॥ ततोऽन्यानपिसखिसम्बन्धित्वान्ध
वादीन्कामतस्तर्पयेत् ॥ ततः ओं देवामुरास्तथानागा
यक्षागन्धर्वराक्षसाः (किन्नराः) । पिशाचा गुह्यकाः
सिद्धाः कृष्णाण्डास्तरवःखगाः ॥ जलेचराभूःनिलया
वायुाभाराश्चजन्तवः । तृप्तिमंतेप्रयान्ताशुमइत्तेनाम्बु
नाऽखिलाः ॥ नरकेषुममस्तेषुयातनामुचयेस्थिताः ।

मूलम् ।

तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सज्जिलम्भया ॥ येष्वाम्बवावा
न्धवावायेऽन्यजन्मनिवाग्वाः । तदृप्तिमखिलप्रयागुये
चास्मत्तोयकांच्छिणः ॥ इतिदेवविधिनाऽवसानाञ्जलिन्द
यात् ततोभूमौमोटकेनकुशोपर्य्यभसव्यं न दक्षिणाभि
मुखःस्नानवस्त्वग्निष्पीडयेदनेनमन्त्रेण ओं येचास्माक
ङ्गुलेजाताअपुवागोतिणोमृताः । तेषिवन्तुमयादत्तव्यं
स्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ ततःस्नानाङ्गतयाकात्यायनेनाभि
हितम्ब्रह्मादिपूजनरूपन्तर्पणोत्तरकर्मकुर्व्यात् ॥ इति
कातीयतर्पणविधिः ॥ ततोवस्त्रमृच्छाल्यमृज्जलाभ्यामू
रुहस्तौचप्रक्षाल्याचम्यवरुणन्नमस्कृत्य जलपूर्णपात्रमा
दायमोमानत्कोट्यहम्ब्रजेत् ॥

टीका ।

वन्तीति अत्रसावयवमितिसम्बन्धस्यचतुर्विधमितिच
भूतग्रामस्यविशिषणं माकांच्छत्वात् ॥ अत्रकात्तयायना
नुक्तंस्मृतिमहार्णवादिकतिपयनिबन्धालिखितमपिमरी
च्यादितर्पणन्देवमनुष्यतर्पणयोर्मध्येऽप्यन्तरानुमत्या
शिष्टाःकुर्वन्ति ॥ माध्वादितर्पणन्तुक्तगोभिलसम्वादात्
ततोदेवासुरादित्यदिमन्त्रैस्तर्पणंविष्णुपुराणानुरोधान्
तर्पणोत्तरकर्मति कात्यायनः ॥ निष्पीडयस्त्रमाचम्य
ब्राह्मणैश्चवरोदसाविचमैश्चवारुणैस्तज्जिह्वैरर्चयेदहम्ब्र

इत्थं स इत्युपस्थाय सूर्य्यं मरुदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य दिशश्च
 देवताश्च ब्रह्माग्निपृथिव्योषधिवाय्वाचस्पतिविष्णुमरु
 द्भ्योऽद्भ्योऽपारंपतये वरुणाय नम इति स स्मृत्वा सेति मुखं
 विमृश्य देवागातुविद इति विसर्ज्य देव स्नानविधिरि-
 ति ॥ एष स्नानविविरित्युपसंहारादेतदन्तः स्नानप्र-
 योग इति बोध्यं जलपूर्णपात्रमिति योगियाज्ञवल्क्यः ॥
 प्रक्षाल्यतीरदेशं तु गत्वा स्वधर्ममाचरेत् ॥ गत्वा गृहमि-
 ति शेषः ॥ तथा ॥ स्ववस्त्रादिष्वयाचम्य मीपान् त्को-
 द्यमं स्पृशन् । आगतः सोऽप पात्रम् । यत्र न शुचिरेव सः ॥
 तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्या चम्य तथा गृहे । ततः कर्माणि
 कुर्वीत नित्यं वैयानिकानि चित इति स्नानकाण्डम् ॥

मूलम् ।

अथ देशपूजा तत्र शुचिगोमयोपलिप्तं निष्टगन्धशब्दवर्जितं
 शुचीदेशे देवासनाग्नीचासने दिवा प्राङ्मुखोऽङ्गुखो वा
 रात्रावुदङ्गुख एव शुचिवस्त्रहयधरः शुचिर्मौनी ध्यानप-
 रायणः कामरागादिरहितः स्वस्थो दक्षिणपार्श्वे पुष्पकर
 शङ्खं ध्याम पार्श्वे जलपात्रमन्यच्च पूजोपकरणस्यैवा स-
 न्निवेशमासाद्य जलपूर्णमर्घपात्रमयतो धृत्वा तत्पलेन
 पूजास्थानं द्रव्याणि च प्रोक्ष्य गन्धादिना तस्मान्मन्त्रं पू-

टीका ।

अथ पूजाप्रकारमाह देवपूजितिसाधयद्यपि व्यासेन वैष्ण-

टीका ।

देवान्तरमभिहितातथाप्यन्यैस्ततः प्रागेवाभिधान्प्रदा-
 चाराश्चावैवकर्तुमुचिता । एवञ्चमध्याङ्गस्नानोत्तरन्देव
 पूजाविधानात्पूर्वाङ्गएवकुर्वीत देवतानास्तपूजनमिति
 मनुवचनद्वाम्यपूजापरम् ॥ अथवाराजसभागमना
 भ्युदयिकाद्यावद्व्यक्कार्यवतांसूय्योदयानन्तरमध्या-
 ङ्गात्प्रागपिस्नानसम्भावन्देवपूजादिकरणमित्यमप्य
 दुष्टमेवतथाचमहाभारतम् ॥ मुखोषितास्तारवर्णौ
 प्रातःसर्व्वकृताङ्गिकाः । विविशस्तांसभान्दिव्याङ्गि-
 तवैरनुमोदितामिति ॥ शुचिगोमयोपपल्लिप्तइत्यादि
 ग्रन्थगौरवभयात्तत्तत्प्रमाणवचना न्यनुल्लिख्यैवसिद्धव
 स्त्रिखितम् ॥ देवपूजायास्तसर्व्ववर्णानामधिकारः ।
 क्षमाशौचन्दमःसत्यन्दानमिन्द्रियनियहः । अहिंसागु
 रुशुश्रूषातोर्थानुसरणन्दया । आर्ज्यवँक्षोभशुग्यत्वन्देव
 ब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूयाचतथाधर्मःसामान्यउ-
 च्यते इतिविष्णुवचनात् शिवपूजनेस्वधर्मत्यागिनोब्रा-
 ह्मणतरस्यनाधिकारः विष्णुपूजनेतुस्वधर्मपराधामेव
 सर्व्ववर्णानामधिकारः । शालग्रामशिलायाः स्पर्शपू-
 र्व्वकपूजनेस्तोशुद्रयोर्नाधिकारः अनुपनीतेनापिविष्णु
 शिवौनस्पृश्यौ । इयञ्चपूजानित्याशिवभक्तास्करमन्त्रिश्च
 केशवहौशिकौमपि । मनसानर्चयन्वातिदेवलोका

टीका ।

दधोऽतिमितिकालिकापुराणात् । कौशिकीदुर्गाश्च-
 दार्पभिन्नक्रमः तेनपुण्याद्यभावेननसाप्येतेपृज्याइत्यर्थः
 ब्रह्मपूजापि नित्यैवपूज्येदित्यधिकारेब्रह्माणांशङ्करंमू-
 र्य्यन्तथेवमधुसूदनमितिकर्मपुराणात् ॥ एवमिष्टदेव
 तापूजादिनित्यां ततोऽष्टहार्चनबुद्ध्यादभीष्टसुखपूजन-
 मितिबिष्णुपुराणात् ॥ गणपतिपार्थिवशिवलिङ्गपूज-
 तु काम्ये एवमहागणपतेः कर्ममिष्टिम्प्राप्नोतिमानवः ।
 सर्व्वभृगदशौक्य्यान्महागणपतिःसर्देतिदेवीपुराणात् ।
 यःकृत्वापार्थिवंलिङ्गंपूजयेच्छुभवेदिकम् । इहैवधन-
 वान् श्रीमानन्तरुद्रोभिजायतइतिभविष्यपुराणाच्च म-
 हागणपतेरित्यत्रमहत्पदंमहाभारत वत्प्रशंसार्थेनतुतेन
 रूपेणदेवतात्वप्रतिपादकमेवचोक्तदेवानांमूर्य्यगणपत्य-
 निदुर्गांशिवविष्णादि पदवाच्यत्वेनैव देवतात्वंशि-
 ष्टाचारादिति शूलपाणिवाचस्पतिमिश्रादयः एवंशिव
 स्मास्करमग्निश्चेत्युक्तवचनेक्रमोपिनविवक्षितः - प्रपूज्य
 प्रथमंमूर्य्यमपरान्यःप्रपूजयेत् नतद्वृत्तकृतम्पाद्यं सम्प्रती
 क्तिदेवताइतिब्रह्मपुराणान्मैथिलाचारविरोधाच्च तत
 यगौडमैथिलदाक्षिणात्यमतभेदेनयद्यप्येषाम्पूजनेपूर्वा
 परीभावेवहवःक्रमभेदाःसन्ति तथापिप्रामाणिकमैथिला
 चारसिद्धएवक्रमोऽतलिखितः ॥ वामदेवोपाध्यायकृ-

टीका ।

तसंचिप्रकन्दोगाङ्गिकेशङ्करमिश्रकृताङ्गिकीद्वारे ऽभिन
वबुर्हमानकृताङ्गिकविवेके मिथिलामहाराजकुमार
श्रीमद्गोश्वरसिंहविक्रान्तकारितेपूजापङ्कजभास्वरेचा
र्य्यं पणवक्रमस्तदाह ॥ तत्रक्रमइति ॥ पूजाधारमाह
शातातमः ॥ भूमावधु तथास्मौचदिविसूर्यचदेवताः ।
नित्यमर्द्रं हिरण्यं च गोषुचब्राह्मणेपुच ॥ एषुस्थानेषु
देवताः पूज्याइत्यर्थः तत्र भूमौजलेवाकाशचभावेन
देवतामावाह्यगम्यादिभिः पूजाकार्या अस्मौहोमरूपा
पिसूर्य्यमगडलेध्यानेनेतिविवेकः अन्नादीनास्तुनदेवता
न्तराधारत्वमाचारविरोधात् किन्तुपूज्यत्वमेव तथाच
मनुः पूजयेदशनन्नित्यमिति ॥ तथा ॥ अप्सुदेवामनु
ष्याणान्दिविदेवामनीषिणाम् । काष्ठलोष्टेषुसूर्वाणा
र्य्यं कृत्वात्मनिदेवताः ॥ योगिनावाह्योपचाराभावेऽन्त-
र्य्यजनमेवकर्तव्यमितितुरीयपाठार्थः ॥ जलेशिवपूजा-
निषिद्धेति तदागमविदः ॥ भागवते ॥ शैलीदारुम-
यी लौही लेप्यालेख्याचसैकतौ । मनोमयोमणिमयी
प्रतिमाष्टविधास्मृता ॥ पात्राणितु दारुमृत्तिकापद्मप-
त्रपलाशपत्रताम्रकृष्यसुवर्णमयान्युत्तरीत्तरम्प्रशस्तानि ।
त्रिण्योःस्नानीयदानेशङ्कःप्रशस्तः, शङ्कस्थितेनतोयेनयःस्ना
पयतिकेशवम् । कपिलानांसहस्रस्यदत्तस्यफलमाप्नुया

टीका ।

दितिर्विष्णुधर्मोत्तरीयात् दक्षिणावर्त्तस्त्वतिप्रशस्तः ।
 शिवेतुशङ्कोनिषिद्धः नर्मिर्वंशङ्कवारिणेतिवचनात् द-
 क्षिणामूर्तिशिवपूजायां शङ्कन्न निषेधन्ति बहवः गौ-
 डास्तु सूर्य्यार्घेऽपिशङ्कन्निषेधन्ति । विष्णोर्नैवेद्यदाने
 ताम्रपात्रं सर्वतःप्रशस्तम्, ताम्रमुत्रर्चं कृष्याश्ममुक्तास्फ-
 टिकशंखशुक्तिपावातिरिक्तानि भस्मपावाणिनिविद्या-
 नि, तानिवष्टत्त्रिंशदङ्गुलानि रमितान्युत्तमानि अ-
 ष्टाङ्गुलान्यूनानितु नकार्याणि । शङ्खं परिमाणनियमो
 नास्ति ॥ उपचाराद्ययद्यपिनानाविधाः सन्ति तथापि
 बहुभिःपरिग्रह्यतत्तत्प्रवयएवलिख्यन्ते ॥ तत्रपञ्चोपचारा
 धिकारिकालिकापुराणम् ॥ गन्धपुष्पं तथाधूपोदीपो
 नैवेद्यमेवचेति ॥ अथदश उपचाराः ॥ अर्घपाद्याचमनी
 यमधुपर्काचमनानिच । गंधादिपञ्चकंचेतिउपचारा
 दशोदिताइति ॥ अथषोडशोपचाराः ॥ आसनं स्वा-
 गतञ्चाख्यं स्पाद्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमनज्ञान
 वसनाभरणानिच । गन्धपुष्पं धूपदीपौ नैवेद्यञ्चन्दन-
 न्तयेति ॥ क्वचिद्वन्दनन्तयेतिपाठः वन्दनम्प्रणामःस्तु-
 तिर्य ॥ एतेकल्पाः काम्यपूजायार्य्याविभवमादेया
 सत्त्वापिप्रथमः कल्पोनियतएवसोऽविपाद्यादिज्ञानीया
 नन्दत्वेवविधेयः नित्यपूजातुयथासम्बोपचारेष्वैवनिर्वा-

टीका ।

द्या ॥ अथ कतिग्रयान्युपचारद्रव्याणि निरूपयन्ते ॥
पाद्यम्पादप्रक्षालनार्थञ्जलम् । अर्घोदेवौपराशेऽभिहि-
तः । रक्तविन्वाक्षतेः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः । सा-
मान्यःसर्वदेवानामर्घोऽयम्परिकीर्तितः । अभावेदधि-
दूर्वादिर्मानसञ्चा प्रकल्पयेदिति ॥ इदन्तुर्मातमम्भवे,
असतितुजलमेवनियतम् आचमनीयं शुद्धजलम् ।
ज्ञानीयानि वृततैलदधि क्षीरेक्षुरसमधुजलप्रभृतिज्ञान
द्रव्याणि । पुनराचमनीयंपुनः शुद्धजलैः क्षालनम्,
गन्धश्चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमान्यतमस्य समुदितस्यशप-
हम् । तच्चगन्धपदमभिलष्यैव देयमितिकेचित् । अनु-
लेपनपदाभिलापे बहूनां शिष्टानां माचारोद्दिश्यते । अ-
नुलेपनानन्तरं विष्णवेयवतिलावन्यं भ्योऽक्षतन्ददति
तवाचारएवशरणम् ॥ पुष्पाणि त्वरण्यादिसम्भवानि
स्वामिना वाटिकापालेन वा निर्जच्छयादत्तान्यन्यवा-
टिकासम्भवान्यपि मुरभीणि निष्कृद्राणि प्रोक्षितानि
सामान्यतो विहितानि, विशेषतस्तु जातीयमौकुक्षक-
कुशकरवीरनागपुद्गागमल्लिकाशोकवम्पकरक्ताल्पकनी-
सोत्पलवकुलपद्मपुष्पाणि सर्वदेवानां विहितानि नि-
क्षिप्वाऽपि मालायाम्नेयानि । उद्यमभ्यानि विशेषवि-
हितभिन्ननिर्गन्धानि सक्नेयकौटकौटविहस्रङ्गपतितशुष्क

टीका ।

परिधानवस्त्रधृताशुचिवस्त्रोद्भवानिनिषिद्धानि एवंशूद्रा
 नोत्तानिपर्युषितान्यकालभवानिच ॥ देवोपरिधृतस्म
 स्तकोपरिधृतञ्जामहस्तदृतमन्तञ्जलक्षालितस्रपुष्पं हरि
 भक्तानामकेयर्थं निषिद्धम् । कलिकातुसर्वेषांनिषिद्धा
 यभिवादनकालेऽभिवाद्याभिवाद्क करस्थितानिपुष्पा
 णिनिषिद्धानीतिकेचित् । अयभागत्यागात्प्रोज्ज्वालता
 निशूद्रानीत्यपरि ॥ याचितंनिष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतत्तु
 निष्फलमितितुप्रवादएवमहाजनेरनादृतत्वात् तुलस्या
 म्बिस्वपचे जलपुरेषुच पर्युषितत्वदोषोनेत्यपि प्रवाद
 एवेति श्रीदत्तोपाध्यायकेशवमिश्रादयः ॥ पर्युषितेषुपि
 मालाकारगृहस्थितेषुनदोषइतिशैवागमः । मालाकार
 स्यशूद्रत्वऽपितत्पुण्यद्वयमेतत्प्रामाण्यादेव । नचमाला
 कारपदन्तत्कर्तृद्विजातिपरमेव रथकाराधिकरणग्याय
 विरोधात् । भूमिपतितेष्वपि शुचिभूमिष्ठशफालीवकु
 लेषुनदोषः ॥ हारोतः ॥ स्नानकृत्वातुर्यकेचित्पुष्पसि
 न्ध्वन्तिवेद्विजाः । देवतास्तद्गृह्णन्ति भस्मीभवतिदाकव
 दिति ॥ एषनिषिधोमध्याह्नस्नानविषयः प्रातःस्नानान
 तरन्दक्षेपपुष्पांहरणविधानात् । किञ्चस्वार्थपुष्पचयन
 एषनिषिधः स्नानकृत्वं त्यक्त्वाबलेन समानकर्तृकत्वत्वा
 भात् तदित्यस्यतेभ्यद्वयर्थः यत्पदापेक्षत्वात् छन्दसोवि

टीका ।

भक्तिलुक् ॥ देवनाथठक्करस्याप्ये तदेवाभिमतम् ॥
 नित्यपूजायान्तुचौर्ध्यादिनाऽपि पुष्पग्रहणमदृष्टमेव देव-
 तार्थान्तु कुसुममस्त्यस्मानुरव्रवीदितिवचनात् ॥ पत्रेषु-
 विभिनिषेधोपुष्पवदृष्टो तत्र विरूपपत्रं सर्वेषां विहितं
 मन्त्रहिस्तरभयात्र लिखितम् ॥ धूपः सघृतगुग्गुलुः सच
 कस्मिंश्चित्पात्रे देवतावामभागे देयः दीपे घृतं विहितं
 शिवभिर्न तैलमपि सच भूम्यतिरिक्ताधारे देवतादक्षिण-
 भागेऽयं वा देयो न च निर्वापणीयः वर्तिकातु शुद्धदशादि-
 भवाकार्या । नैवेद्यानि भक्त्यभोज्यकन्दमूलफलान्नपान
 कादीनि विहितानि उक्तद्रव्यालाभे केवलमामान्न
 मपि निवेदनोपयुक्तम् । एतच्चोपचारादक्षिणहस्ते नैवेद्याः
 कर्मादिप्रत्येत्य तत्कर्तुरङ्गुली चोच्यते । दक्षिणस्तत्र
 विज्ञेयः कर्मणाम्भारगः करवृत्तिकृन्दागपरिशिष्टीय
 परिभाषादन्तात् तत्रापि देवतीर्थे नैव समाम्भार्यनार्चन
 बलिकर्मभोजनप्रदानानि दैवेनेति हारीतवचनात्
 एवञ्चाङ्गुलिपूजायां यद्यपि शिष्टाचारोऽस्ति तथापि
 सनप्रमाणं श्रुतिस्मृतिर्विहितो धर्मस्तदन्ताभे शिष्टाचारः
 प्रमाणमिति वसिष्ठोक्तेरिति निवन्धारः । घण्टावादनन्तु
 वामहस्ते नैव दक्षिणहस्तस्यावांदिनाऽवब्रह्मत्वादाच्च
 मन्त्रवासे वामहस्तेन जलपात्र धारणवदिति हरिभक्ति

टीका ।

दौष्टिका । सर्वेचोपचाराचर्चपात्रस्थतीवैरुत्तानकरेण
 त्रिप्रोत्थदेयाः । पूजातृत्तरा भिमुखेनैवकार्य्या रात्रा-
 बुदङ्मुखः कुर्याद्वैवकार्य्यमदैवहि । शिवार्चनं सदाप्येवं
 शुचिः कुर्यादुदङ्मुख इति गोभिलवचनेन शिवपूजाया
 उत्तराभिमुखत्वनियमात्तत्प्रमाणालिकान्यदेवपूजाया
 अपि तथैवकर्तुमुचितत्वात् तदसम्भवेप्राङ्मुखेनैशान्याभि-
 मुखेन वा । स्थिरप्रतिमायां मग्मुखस्तिष्ठन्नेवकुर्यात्
 अर्चयामयसम्मुखइतिवचनाच्छिष्टाचाराच्च ॥ दाक्षि-
 णात्यास्तु प्राङ्मुखीः प्रतिमा उत्तराभिमुखो यजेदुत्तरा-
 भिमुखीः प्राङ्मुखइतिवदन्ति ॥ सूर्यपूजति ॥ यद्यपि
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यम्पत्रैः पृष्पैस्तथाभुभिरितिकर्मपु-
 राणवचना त्पत्युपचारमन्त्रान्वययुक्तइतितथैवमूलेऽ-
 लेखितथाप्याधुनिकाचोरात्पृष्पमात्रेमन्त्रमनुगमयन्ति ॥

मूलम् ।

आमारभेत तत्रक्रमः ॥ प्रथमंसूर्य्यपूजा ध्यात्वाऽक्षत-
 पुपाण्यादाय ओं भूर्भुवःस्वर्भगवन्मूर्त्यं इहागच्छइह
 तिष्ठेत्यावाह्यस्थापयित्वा पूजयेदनेनमन्त्रेण ओं आकृ-
 ष्ण नरजसा वर्तमानोनिवेशयन्नमृतममर्त्यञ्च । हिरण्य-
 येनसवितारथेनादेवो यातिभुवनानिपश्यन् ॥ एतानि
 पादार्घाचमनोयस्नानीयपुनराचमनीयानि ओंसूर्य्याय

नमः, इदमनुलेपनम्, इदंरक्तचन्दनम्, इदमक्षतम्,
एतानिपुष्पाणि३ एषधूपः एषदीपः इदंनैवेद्यमिति
क्रमेणपूजयेत् ततोमन्त्रश्रुत्वासंप्रकृत्यः प्रदक्षिणी
कृत्यप्रणम्यस्तुत्वाध्यायेत् ॥ ततोगणपतिम्वात्वा
ओं भूर्भुवःस्वर्भगवन् गणपतेइहागच्छइतिष्ठेत्या
वाह्यस्थापयित्वा ओं गणानान्त्वागणपतिं५ह्वामहे
प्रियाणान्त्वाप्रियपतिं५ह्वामहे निधीनान्त्वानिधिप
तिं५ह्वामहे स्वमीममचाहमयानिगर्भधमात्वमयासि-
गर्भधम् ॥ इतिमन्त्रेणपाद्यादिभिः ओं गणपतयेनम

टीका ।

एवमन्यदेवतामन्त्रेऽपि बोध्यम् ॥ स्त्रीशूद्राभ्यान्नम-
स्कारेणमन्त्रेण पौराणिक मन्त्रेण वा पूजाकार्या ।
सूर्यपूजनेपुष्पेषु पिण्डीतगरं विहितनिषिद्धमपराजिता
कुसुम्भवनतगरीप्रभृतिपुष्पाणिनिषिद्धानि विश्वपञ्च
न्दमनकद्रोण मन्दारशिंशपापुष्पाण्यपिनिषिद्धानीति
केचित् ॥ संप्रकृत्यःप्रदक्षिणी कृत्येति ॥ तथाचवचनम्,
एकञ्चण्डारबौसप्रवीणिकुर्याद्विनायके । चत्वारिकेशवे
कुर्याच्छिवेचार्हप्रदक्षिणमिति ॥ अनुक्तदेवानानुवि-
ष्टकार्यमाचारात् ततोगणपतिपूजनम् तत्राशोकतगर
वासन्तीपुष्पाणि तुलसीपत्राणिचनिषिद्धानि, बिल्वपत्र
मपिकश्चिन्निषेधति ॥

मूलम् ।

इत्यनेन च वाक्येन पूर्वोक्तक्रमेण पूजयेत् ॥ ततोऽग्निं
 ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वर्भगवन्नमो इहागच्छ इतिष्ठेत्या-
 वाद्यास्थापयित्वा ॐ अग्निन्दुत पुरोदधे हव्यवाहमुपब्रु-
 वे । देवी २ ॥ आमादयादिह ॥ इतिमन्त्रेण ॐ
 अग्नेनमइत्यनेन वाक्येन च मद्यप्रतिभिः पूजयेत् ॥ त-
 तोदुर्गाध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वर्भगवतिदुर्गे इहागच्छ इति
 तिष्ठ इत्यावाद्यास्थापयित्वा ॐ अर्धे अश्विकेऽम्बालिके
 नमानयति कथन । समस्त्यावकः सुभट्टिकां काम्यौल
 वामिनौम् ॥ इतिमन्त्रेण ॐ दुर्गायेनमइतिवाक्येन
 च पाद्यादिभिः पूजयेत् ततो नार्मदलिङ्गे पाशाहनमकृत्यैव
 शङ्कातिरिक्तपात्रेण ॐ नमस्तइत्यादिभिः षोडशमन्त्रैः
 षट्षष्टिमन्त्रैर्व्राजलन्दत्वा ॐ वाम्बकं यजामहे मुग्धं

टीका ।

ततो मूलोक्तरीत्या अग्निं सम्पूज्य दुर्गाम् पूजयेत् । दुर्गाया
 अपराजिताकरवीरार्कमन्दार प्रभृतिपुष्पाणि प्रशस्तानि,
 देवीनामर्कमन्दारावतिशातातपीयनिषेधो दुर्गा तरदे-
 वीविषयः । कोमलाङ्कुरातिरिक्तदूर्वा निषिद्धा ॥ ततः
 शिवपूजाविधिमुपक्रमते ॥ नार्मदलिङ्ग इति ॥ नार्मद
 द्विरिजं श्रेष्ठमिति वचनादिदमतिप्रशस्तं नमोभावे हरि-
 रमशादिलिङ्गमपि पूज्यम् । वाचलिङ्गपल्लविषिद्ध

टीका ।

पद्मत्रयफलकारणवनिप्रशस्तम् ॥ अवावाहनप्रति-
ष्ठा विसर्जनानि न भवन्तीति स्मृतिदीपिका । अस्त्र
कमलकुमुदार्क धतूर चम्पक करवीरा पराजिताशमी
प्रभृतीनि पुष्पाणि प्रशस्तानि । अङ्गोलकुन्दकेतकीकर
अनिम्वधातकीवन्धू कर्भटिका मञ्जिष्ठमदनिका श्वेता-
पराजितामाधवी विभीतकयूयिका गिरीष श्वेतपाट

मूलम् ।

पुष्टिवर्धनम् । उर्वारकमिव दन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय ना-
मृतादिति मन्त्रं च श्रीममः शम्भवाय चेति मन्त्रं यवा श्री
शिवाय नम इति वाक्यं न च पाद्यादिभिः पूर्ववत् पूजयेत् ॥
ततो विष्णुं ध्यात्वा शालग्रामगिरिस्थामावाहनमकृत्यैव
पुरुषसूक्तं न जलन्दद्यात् ॥ श्रीमहस्रशीर्षापुरुषः सह
स्रावः सहस्रगात् । सभूमिर्भवतस्पृत्वात्यतिष्ठद-
शाङ्गुलम् ॥ १ ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्यैशानो यदग्रे नातिरोहति ॥ २ ॥ एता-
वानस्वमहिमा तोज्यार्याश्च पुरुषः । पादोऽस्य विष्णोर्नाभौ
तानि विपादस्त्रास्तु तन्दिवि ॥ ३ ॥ विपादूर्ध्वोऽदे-
त्युक्तः पादोऽस्यैशान इत्युक्तः । ततो विष्णुं ध्यात्वा
तस्याश्वानां शनिर्वाभिः ॥ ४ ॥ ततो विराड्जायनं विराजो
अधिपुरुषः । सजातो जल्यरिच्यतं पञ्चाङ्गसिन्धो पुरः ॥ ५ ॥

टीका ।

लासर्जसिन्दुशराणांपुष्पाणिनिषिद्धानि ॥ वर्षव्या-
मिशिवपूजायाहुन्दपुष्पंमदधेविहितम् ॥ त्रिस्वपत्र
मतिप्रियम् ॥ अथ त्रिस्वपूजाविधिमुपक्रमते ॥ शा-
लग्रामेति ॥ तत्पुष्पंसायांलिङ्गपुराणम् ॥ कामासक्तो
ऽपियोनित्यभक्तिभावविवर्जितः ॥ शालग्रामशिलाचक्रं
पूजयेत्सोऽप्युतोभवेदिति ॥ तदभावेप्रागुक्तपूजासा-
मान्याधारेष्वपि ॥ आवाहनमकृत्वमिति ॥ शालग्राम
शिलायत्र तत्रसन्निहितोहरिरितिवचनात्तस्मान्निध्यस्य
स्वतःसिद्धेरितिभावः ॥ आचारोऽप्येवम् ॥ हरिभक्ति
दीपिकायाङ्गशेषवरमिश्रास्तु मन्त्रकरणकसान्निध्यबुद्ध
वेशादृष्टजनकत्वाच्छालग्रामशिलायामप्यावाहनादिक
भवति यथा चरुणयापिद्वाद्यैकहायन्यागवासोमं क्री-
णातीति श्रुतिबन्धितः सोमक्रयोयस्यापिगृहेसोमस्ते
नापिक्रियतएवादृष्टार्थत्वादितिवदन्ति ॥ सहस्रशोर्षेति॥

मूलम् ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतःसम्भृतंपृषदाज्यम् । पशून्सांस्रक्ते
वायव्यानाख्ययाभ्यासये ॥ ६ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत
ऋचःसामानिजज्ञिरे । एन्दाएंसिजज्ञिरे तस्मात्सु-
स्तस्मादजायत ॥ ७ ॥ तस्मादश्वोअजायन्नायेकेबोभया
दतः । गार्बोऽजज्ञिरेतस्मात्तस्माज्जाताअजावयः ॥ ८ ॥

मूलम् ।

तय्यंश्चर्गर्हिषिप्रौढगुरुषुपञ्चातमयतः । तेनदेवाग्रय
 वृत्तसाध्याऋषयस्यये ॥ ८ ॥ यत्पुरुषंयदधुः कतिधा
 व्यकल्पयन् । मुखं हिंसस्यासीत्किम्वाहकिमूरुपादा
 उच्यते ॥ १० ॥ ब्राह्मणोऽस्यमुखंमासीद्वाहूराजन्यः
 कृतः । ऊरुतदस्ययहैश्वर्यःपद्माङ्गुद्रोपजायत ॥ ११ ॥
 चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योऽग्नजायत । श्रोत्राहायुश्च
 प्राणश्चमुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥ नाभ्यामासीदन्त
 रिच्छङ्गशीर्षौद्वौःसमवर्तत । पद्माभूमिर्दिशःश्रोत्रा
 त्तथालोकाः ॥ १३ ॥ यत्पुरुषेणहविषा
 देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासीदाज्यंवीष्मदध्मः
 शरद्विः ॥ १४ ॥ सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिःसप्तसमिधः
 कृताः । देवायद्यज्ञन्तन्वानाश्चवध्नन्पुरुषम्यशुम् ॥ १५ ॥
 यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवा स्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन् ।
 तेहनाकम्माहिमानःसचन्तयत्पूर्वसाध्याःसन्तिदेवाः ॥ १६ ॥

टीका ।

यद्यपि विष्णुपूजनेषोऽङ्गोपचारे पुरुषमूक्तस्य तत्तन्म
 न्ने च तत्तदुपचारदानेविनियोगो नरसिंहपुराणेऽप्युच्यते
 तथाहि, आद्ययाऽऽवाहये देवमृचातुःपुरुषोत्तमम् ।
 द्वितीयवासनन्दयात्पाद्यञ्चैवद्वितीयया ॥ चतुर्थ्याऽर्घ्यं

मूलम् ।

ततः श्रीविष्णोरराटमसिविष्णोःश्रमं स्थोविष्णोःस्वरसि
विष्णोः वीसिवैष्णवंमसिधिवेत्वा ॥ एतानिपाद्या
र्चाचमनीय स्नानीयपुनराचमनीयानि श्रीविष्णवेनमः
एवमनुलेपनयवतिसपुष्पतुलसीपत्रधूपदोपनैवेद्यादीनि
दद्यात् ॥ ततः श्रीं नमोनारायणाय इत्यष्टाक्षरम् श्रीं
नमोभगवतेवासुदेवाय इतिद्वादशाक्षरं वा विष्णुमन्त्रं
यथाशक्तिजपित्वा चतुष्पदचिन्मौक्त्य प्रथमेत्स्वाभिमत
तन्त्रवा दकञ्चपठेत् ॥ ततश्चष्टदेवतापूजा ॥ साचदेवता
भेदेन कल्पभेदेनच नानाविधाऽतीन लिखिता किन्तु

टीका ।

प्रदातव्यं पञ्चम्याचमनीयकम् । षष्ठ्यास्नानं प्रकुर्वीत
सप्तम्यावस्त्रमेवच ॥ यज्ञोपवीतमेष्टम्या नवम्यागन्धमे
वच । दशम्यापुष्पदानंस्यादेकादश्यातुधूपकम् ॥ द्वाद
श्यादीपकन्दद्यात् त्रयोदश्याचरुन्तथा । चतुर्दश्याऽञ्ज
लिहृत्वा पञ्चदश्याप्रदक्षिणम् ॥ षोडश्याहासनहुर्या
र्च्यं षकर्मणिपूर्ववत् । सानेवस्त्रं चनैवेद्यं दद्यादाच
मनीयकम् ॥ षण्मासात्सिद्धिमाप्नोतिदेवदेवंसमर्चयन्
दद्यात्पुरुषसूक्तेन यःपुण्याख्यपण्यवा ॥ अर्चितंस्वाय
गदिदमेनसर्वधुराक्षरमिति ॥ चरुं वैवेद्यम्, उद्भासनं
विसर्जनम्, स्नानाद्यनन्तरमाचमनीयदानमपिपञ्चम्यै

मूलम् ।

स्वस्वगुरुपदिष्टप्रकारेण कर्तव्या ॥ ततः पार्थिवशिव
लिङ्गपूजनम् ॥ भस्मविपुण्ड्रं त्रिधा यरुद्रभस्माला
गृत्वा ओं हराय नमः इति शुद्धमृत्तिकाङ्गुलीत्वा ओं
महेश्वराय नमः इति सङ्कट्टा ओं शूलपाणये नमः ओं
शूलपाणे इह मुप्रतिष्ठितो भव इति पात्रे प्रतिष्ठाप्य ओं
ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं रत्ना
कल्पोज्ज्वलाङ्गम्य रशुभ्रगवराभौतिहस्तम्रासन्नम् । प-
द्मासीनं समन्तारस्तुत समरगणैर्याघृक्षति त्र्यम्बकं
विश्वाद्या विश्वबीजं त्रिखिलभयहरम्य श्ववक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

टीका ।

वस्तुचेति बोध्यं तथाप्याधुनिकानामलसानामाचारात्पु
रुषसूक्तेन जलन्दद्यादिति मूले लिखितम् ॥ यद्यपि च
कुचिन्निवन्धे ऽक्षतरक्तचन्दनयोर्विधानं दृश्यते तथाप्या
चारविरोधान्न तेददति शिष्टाः ॥ एवं नैवेद्यं मांसमपि ॥
पुष्पाण्यङ्गं स्थापराजिता सर्ववर्णोत्पलकदम्बकरवीरक
र्णिकारकिंशुककुङ्कुमकुन्दकुमुदकुसुम्भचम्पकतगरद्रोण
नवमल्लिकायूथीबन्धूकशमी बकुलशतपत्रप्रभृतीनि प्र-
शस्तानि, निषिद्धान्यर्ककण्टकारी काञ्चत्ताल श्वेताप
राजिताधुत्तरशालमलीप्रभृतीनि । नृसिंहैतरविष्णुमूर्ती

टीका ।

कैलक्यपिनिषिद्धा । दृञ्चादिलबिल्वपत्रतुलसीपत्राख्य-
 तिप्रियमणि ॥ धूपाः सगर्कराज्यमहिषाख्यगुग्गुलुजटा
 मसौप्रभृतयः शलाः ॥ स्कन्दपुराणे ॥ गौतंवाद्यञ्च
 नृत्यञ्चतथापुस्तकवाचनम् । पूजाकालेतुविप्रेन्द्रसर्वदा
 केशवप्रियम् ॥ गौतनृत्याद्यभावेऽपिकुर्यात्पुस्तकवाचन
 मिति ॥ पुस्तकवाचनं गौताभागवतादिपाठः । गरु-
 डचिह्नितघण्टावाद्यमारातिकञ्च विष्णोरतिप्रियम् ॥
 अथेष्टदेवतापूजाप्रकारः पूजाप्रदीपपूजापङ्कजभास्करा
 दिषुजिज्ञासुभिर्द्रष्टव्यः ॥ अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजति
 कर्तव्यतामाहभस्मविपुगड्मिल्यादिना ॥ काम्यशिव

मूलम् ।

इतिध्यात्वा ओं पिनाकधृजनमः ओं पिनाकधृगिहाग
 ऋद्धतिष्ठ इत्यावाह्यस्थापयित्वा ओं पशुपतयेनमः
 एतानिपाद्यार्घाचमनीयस्नानीयपुनराचमनीयानि ओं
 पशुपतयेनमः ओं नमः शिवाय इदमनुलेपनम्, ओं
 शिवायनमः इदमक्षतम्, एतानिपुष्पाणि, एतानिवि-
 र्वपत्राणि, एषधूपः, एषदीपः, इदमैवेदम् ओं शि-
 वायनमः इतिक्रमेणपूजयेत् । ततोवामावर्तेनलिङ्ग-
 पूर्वाद्यान्नेय्यन्तमष्टासुदिक्षुवेद्यामष्टमूर्तीर्गन्धाक्षतपुष्पैः
 क्रमेणवक्ष्यमाणमन्त्रैः पूजयेत् ओंशर्वायच्चितिमूर्त्तये-

मूलम् ।

नमः १ ओं भवाय नमः २ ओं रुद्राय नमः ३ ओं उषाय नमः ४ ओं भीमाय नमः ५ ओं पशुपतये नमः ६ ओं महादेवाय नमः ७ ओं ईशानाय नमः ८ ॥ ततः सकलदेवपूजापकरणद्रव्यशेषैः ओं ब्रह्मणे नमः इति भूमवेकदेवब्रह्मपूजां कुर्यात् । तत आवाहित

टीका ।

पूजाकाले भस्मत्रिपुराङ्गकरणरुद्राक्षधारणयोरावश्यकत्वम् विना भस्मत्रिपुण्ड्रं वा विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रद इति वचनात् ॥ शुभमृत्तिकाङ्गृहीत्वैति ॥ पार्थिवलिङ्गपूजाफलं भविष्यपुराणे ॥ यः कृत्वा पार्थिवलिङ्गं मर्चयेच्छुभवेदिकम् । इहैव धनवाञ्छीमानस्तं रुद्रोऽभिजायत इति ॥ शुभवेदिकं शोभनपिण्डकायुक्तम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ हरौ महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशुपतिः शिवश्चैव महादेव तिसर्जयेत् ॥ मृत्तिकाग्रहणञ्चैव घट्टने च प्रतिष्ठने । आवाहने च रूपने पूजने च विसर्जने ॥ हरादीनि च नामानि महादेवात्मनि कीर्तयेत् ॥ अथ हरादिनाम्नां मृत्तिकाग्रहणादिषु यथासंख्यमन्त्रयः ॥ भविष्यपुराणे ॥ शब्दार्थद्वितीमूर्तये नम इत्यादौ

टीका ।

नष्टौमन्त्रानभिधाय ॥ मूर्तये ऽष्टौशिवस्यैताः पृथ्वादि
क्रमयोगतः । आर्म्न द्यन्तोः प्रपुज्याद्यवेदांलिङ्गे शिव
व्यञ्जित इति ॥ श्रीनमः शिवाय इति मन्त्रे ण लिंगेशिवं सम्पु-
ज्याष्टौमूर्तयः पृज्यादित्यर्थः अत्र पाठक्रममनादृत्यार्थक-
ममनुरुणहीयं व्याख्या, अस्मिहोत्रं जुहोति यवागूमपच-
तौत्यत्रेव ॥ अत्र पिनाकधृजिनम इति मन्त्रस्यैव
प्राच्यप्रतिष्ठा, प्रयोजकत्वात् श्रीं मनोज्ञं त्रिजुषता
माज्यस्य हवस्यतिर्यञ्च मिमन्तनोत्वरिष्ट्यञ्जं ममिमन्द
धातुविश्वं देवास इह मादयन्तामोऽप्रतिष्ठ ॥ इति वैदिक
मन्त्रत्रयपठन्ति साम्प्रदायिकाः ॥ अत्र दम्बोध्यम् ॥ हरो
महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृगिति ब्रह्मपुराणीय
वचने पिनाकधृगितिरुपपन्नस्य ज्ञान्तस्य च सम्भवति
तत्र प्रथमायास्तुतरूपे विशेषः किन्तु चतुर्थ्याम् । यद्यपि
शूलेन धृष्योति प्रगल्भते इति शूलधृक् शूलधृषी, ऋत्वि
ग्धृगिति किनो विधानादन्यत्रापि पदान्तविष्णवे कुत्व
मिति जिधृषा प्रागल्भ्यं इति धातौ मनोरमात् तत्त्वबोधि
न्युक्तरौत्या ऽत्रापि पिनाकधृषे नम इत्येव युक्तं तथापि
सम्प्रदायानुसारात् पिनाकधृजिनम इत्येव मूले लिखितम्
पिनाकधृजिति धारयतीति पिनाकधृक् क्षिप्चेति कर्तरि
क्षिप् धातूनामनेकार्थत्वाद् व्यर्थो ऽपि धृजिर्धारणार्थः,

मूलम् ।

पूजितान्देवान्यथाक्रमम् ओं भगवद्भुक्तदेवपूजितोऽसि
प्रसीदन्नमस्व इति प्रार्थ्यं स्वस्थानं कर्षति विमर्षयेत्,
देव्यां स्त्रीलिङ्गोऽः, पार्थिवशिवलिङ्गे ओं महादेवाय नमः
ओं महादेवपूजितोऽसि प्रसीदन्नमस्व इति प्रार्थ्यं स्व-

टीका ।

शूलं शूलाह्निष्कृष्य ददौ तस्यै मिनाकधृ गिति मप्रशती
श्लोकव्याख्यायां पुष्पाञ्जलिममाख्यायामप्येतयैवरीत्या
जान्तुत्वमूरीकृतम् ॥ शिवस्य मुखवाद्यमतिप्रियम् ।
गन्धपुष्पनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वतः । यो मामर्चयति
तत्र तस्य तुष्ट्याम्यहं सदेति शिवपुराणात् ॥ यत्तु किंचि
त्पार्थिवशिवलिङ्गपूजातः प्राक्कीर्तिमुखपुजनकुर्वन्ति
प्रमाणयन्ति च, त्वं कीर्तिमुखसंज्ञो हि भवमद्वारगः सदा ।
त्वदर्चायेन कुर्वन्ति नैव तेमत्प्रियङ्करा इति पद्मपुराणीयं
म्पुरुषं प्रति शिववाक्यन्तस्मैथिलनिबन्धा धृतत्वात्प्राप्ता
शिकानामुतिष्ठन्ति ॥ ब्रह्मपूजामिति ॥ यद्यपि पद्मपु
राणेन तु ते ब्राह्मणाः पूजाङ्कुरिष्यन्ति कदाचनेति सावित्रो
शापेन ब्रह्मणोऽपूज्यत्वं लभ्यते तथापि अद्य प्रभृतियः
पूजात्मन्त्रयुक्ताङ्कुरिष्यति ॥ तव मर्त्यो धरा मृष्टेयथान्येषां
दिवौकसाम् । भविष्यति च तद्वंशो दरिद्रो दुःखसंयुतः
इति स्कन्दपुराणैकवाक्यतानुरोधात्समन्तपूजाविषय

मूलम् ।

स्यान्मृद्वेतिविसर्जयेत् ओं चण्डेश्वराय नमः इति नि-
र्माल्यं क्षिपेत् ततस्तास्मादिपावस्थंसतुलसीपत्रं विष्णोः
पादोदकंपौत्वा शिरसाधारयेदनेन ओं चकालमृत्युहरं
मर्त्यव्याधिविनाशनम् । विष्णोः पादोदकंपौत्वा शिरसा
धारयाम्यहम् । नैवेद्यञ्च भुञ्जीत । अन्यं घामपि स्वेष्ट
टीका ।

नात् ॥ आवाहितपूजितानिति पूर्वमावाहितान्यस्यात्
पूजितानित्यर्थः विसर्जनस्यावाहनपूर्वकत्वात् दभावे
निवृत्तिरेवेति भावः तेन शालग्रामशिला वाणलिङ्गप्रति-
ष्ठितप्रतिमादिषु न विसर्जनमिति क्वचिन्निवर्त्य देवता
नान्निर्माल्यक्षेपेण विशेष उक्तः ओं चण्डभास्कराय नमः
इतिसूर्यस्य ओं चण्डेश्वराय नम इति शिवस्य ओं
विष्णुक्षेत्राय नम इति विष्णोः ओं उष्ट्रिष्टचागडालि-
न्यै नम इत्यैशान्याङ्गागडलङ्कृत्वा शक्तं स्रयनिर्माल्यं
क्षिपेदिति ॥ निर्माल्यलङ्घने दोष उक्तो नरसिंहपुराणे
शक्तं प्रतिनारदेन । अतः प्रभृति निर्माल्यङ्गालङ्घय
महामते । नरसिंहस्य देवस्य तथान्ये षान्दिवौकसाम् ॥
भविष्यपुराणे । यथानलङ्घयेत्कश्चित्पुनर्भास्करस्य च
तथाकार्यं प्रथमेन लङ्कितं च शुभावहम् । तामिसं
नरकलङ्कालङ्घयेद्यः स गौरवमिति । चरकोदकनैवेद्ये

मूलम् ।

देवानामपादोदकनैवेद्यं यज्जीवात् सूर्यस्वनेवेद्यस्यमेभ्यः
शिवस्यभस्माङ्गेभ्यस्तपस्विभ्योदुर्गायाःस्त्रीभ्योविष्णोः सा
त्वतेभ्यश्चप्रतिपादयेत् ॥ निर्भाल्यञ्चतनुमूलजलेवा
क्षिपेद्यथानकोपिलङ्घयेत् ॥ वैश्वदेवकरणेतुतदनन्तर
मेवपादोदकादियह्यम् ॥ इति पूजाविधिः ॥

टीका ।

अप्यवश्ययाह्यं तथाच विष्णुयामलेपीत्वापादोदकन्देवि
नैवेद्यं स्वयमुदरेत् ॥ त्यजत्पादोदकंयस्तुनैवेद्यात्तज्ज
ञ्चयः ॥ षष्ठिवर्षसहस्राणिरीरवेनरकेपचेत् ॥ उदरेत्
भुञ्जीतकीभ्यःकस्यनैवेद्यन्देयमित्याहब्रह्मपुराणे ॥ विप्रे
भ्यस्त्वयतद्वेयब्रह्मणेयम्वेदितम् ॥ वैष्णवंसात्वतेभ्यश्च
भस्माङ्गेभ्यश्चशान्भवम् ॥ सौरस्यगेभ्यःशाक्येभ्यस्तायिने
यन्निवेदितम् ॥ भूतप्रेतपिशाचेभ्योयत्तद्हीनेषुनिःक्षिपे
दिति ॥ सात्वतोविष्णोरायतनेपूजाधिकारी । तायी
बुधः । शाक्योबौद्धभिन्नुः इतिपूजा ॥ अथदिनपञ्चम
भागकृत्येवैश्वदेवत्रलिकर्मणीव्याख्यायेते ॥ तत्रमनुः ॥

मूलम् ।

अथ वैश्वदेवत्रलिकर्मणी ॥ पर्युक्षितेसमिद्धे
ऽम्नौतद्भावेजलेस्थलेवापाकायमुदत्य । फलमूलादिना
वा प्राञ्जुखः पञ्चाहुतीज्जुह्यात् ॥

टीका ।

पञ्चमनागहस्यस्यचूर्णीपेषण्युपस्करः । कण्डनौ
 चोदककुम्भश्चवध्यतेयासुवाहयन् ॥ तासांक्रमिणसर्वा
 सांनिष्कृत्यर्थमहर्षिभिः ॥ पञ्चक्लृप्तामहायज्ञाःप्र-
 त्यक्षगृहमेधिनाम् । सूनापशुवधस्थानंसेवसूनाःहिं-
 सास्थानयोगात् ॥ चूर्णीपाकसमधनोप्रसिद्धा पेषणो
 दृषदुपलात्मिका उपस्करःशूर्पसम्प्राज्यन्यादिः । कण्ड-
 नौउदृखलमुसलेउदकुम्भोजलाधारकलशः । ऐतेगृह-
 स्यस्यक्षुद्रकीटपतङ्गादिहिंसाहेतुत्वेनसूनाःयाःप्रवर्तयन्
 सूनादोषेणसम्बध्यते । तासांप्रतिक्रियार्थमेतेवच्यमाण
 यज्ञागृहस्थानाङ्कर्त्तव्यत्वं नोक्तामन्वादिभिरित्यर्थः ॥
 तथा ॥ अध्यापनस्त्रययज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् होमो
 दैवोबलिर्भौतोनृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान्योमहा
 यज्ञाग्नहापयतिशक्तितः । सगृहेपिवसन्नित्यंसूनादोषै
 र्ब्रह्मिण्यतेदेवताऽतिथिभृत्यानांपितृणामात्मनश्चयःननि-
 बंपतिपञ्चानामुच्छुन्नसज्जीवति ॥ व्यासः ॥ वैश्वदेवन्तु
 कूर्भीतस्वशाखाविहितन्तुयत् ॥ संस्कृतान्नैर्हविष्यैश्च
 हविष्यव्यञ्जनान्वितैः ॥ तैरेवाःनैर्बलिन्दद्याच्छेषमा
 प्राव्यवारिणा । कृतापसव्यःस्वधयापितृन्दक्षिणतोहरेत्
 हन्द्गोपरिशिष्टे ॥ हविष्येषुयवामुख्यासदनुव्रीहयः
 स्मृताः ॥ माषकोद्वगौरादौन्सर्वालाभेपिवर्ज्ययेत् ॥

टीका ।

गौरः ॥ सितसर्षपः ॥ आदिपदेन च चकमसूरकूलत्वानां
 शङ्खलिखितोक्तानां संयहः ॥ चांपस्तम्बः ॥ बक्षीना
 नस्तस्य तस्य देशस्य संस्कारो हस्तेन प्रमृश्या बोध्यन्त्युप्य प-
 द्यात्परिषेचनम् ॥ तस्य तस्येत्यभ्यासात्पुत्येकस्माज्जना
 दिर्कर्मभिद्यते समिधो यजति तनूनपातय्यंजतीत्यव-
 वत् ॥ तथा च द्वितीये जैमिनिः ॥ एकस्यै वंपुनः शु-
 तिरविशेषादनर्थकं हि स्यादिति ॥ अवोच्यसिक्ता न्यु-
 प्यबलिन्दत्वा । परिषेचनं बलेरुपरिसेकः ॥ एतद्वलि
 दानमविभक्तभाट्टाणां ज्येष्ठेनैव कार्यम् ॥ विभक्तद्रव्या
 णाममुस्यस्यादौ पाके तेन तृष्णीमंवाग्नीकिश्चिदप्रक्षिप्य कि-
 श्चिच्च ब्राह्मणाय दत्त्वा भोक्तव्यम् ॥ पश्चात्पाके तु न किमपि
 कर्तव्यम् ॥ वाजसनेयिगृह्ये पारस्करः ॥ अथातः पञ्चम
 हायज्ञा वैश्वदेवाद्ब्राह्मण्युच्यस्वाहाकारैर्जुह्याद्ब्रह्मणे
 प्रजापतये गृह्याम्यः कश्यपायानुमतय इति भूतगृह्ये
 भ्यो मणिके वीगर्जन्त्यायाहाः पृथिव्यै धात्रे विधात्रे च
 हाय्ययोः प्रतिदिशश्चायवेदिशाश्च मध्ये वीन् ब्रह्मणेऽन्त
 रिचायसूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषां
 मुत्तरत उपसेभूतानां पतये परम्पितृभ्यः स्वधानम इति
 दक्षिणतः पात्रत्रिंशि ज्योत्तरापरस्यान्दिशि निनयेद्यज्मै
 तत्त इति ॥ अथ समावर्त्तनानन्तरं दृतविवाहस्य पञ्चम

मूलम् ।

सत्त्वबलिस्थानान्यभ्युक्ष्य तदुपरिवलीन्दत्वात्तदुपरिवर्ज-
नाभिषिञ्चेच्च ओं ब्रह्मणेस्वाहा १ ओं प्रजापतयेस्वा-
हा २ इतिमनसा ओं गृह्याभ्यःस्वाहा ३ ओं कश्यपा-
यस्वाहा ४ ओं अनुमतयेस्वाहा ५ ततोऽहुतशेषाग्ने-
टीका ।

हायज्ञे प्वधिकारः ॥ अतोऽहेतोः पञ्चमङ्गाकामहाय-
ज्ञादेवयज्ञादिरूपाव्याख्यास्यन्तइतिशेषः तत्रपञ्चमुब्रह्म-
णेस्वाहेत्येवमादिहोमात्मकः पूर्वोदेवयज्ञःततोमणिके-
ब्रीनित्येवमादिबलिरूपोभूतयज्ञः ततःपितृभ्यःस्वधानम-
इतिबलिदानाभ्युक्ष्यः हन्तकारातिथिपूजादिकोमनु-
ष्ययज्ञः पञ्चमोब्रह्मयज्ञः सचतुर्पणात्प्राकृतश्च तदाना-
वकर्तव्यः कर्तव्योवामनुष्ययज्ञात्प्रा गृचञ्चाचमित्या-
दिशान्ताध्यायपाठरूपोब्रह्मयज्ञः ॥ वैश्वदेवादिति ।
विश्वदेवबल्यर्थसाधितात् ॥ यद्यपितदन्नस्यबल्यन्तरे
भक्षणेचविनियोगस्तथापि प्राधान्यादयन्निर्देशोमज्ञया-
मादिबहुमाधिकरणत्रयायाञ्चउक्त्येतिशेषः अन्नादित्य-
बल्यभ्योपेपक्षमी अन्नम्पावान्तरेकृत्वापर्युक्ष्यवारिधा-
रयावेष्टयित्वाचनिमितिशेषः । स्वाहाकारैरिति ।
वर्णसङ्घाताकारः । उच्चैःसराञ्चावषट्कारइतिनिर्दे-
शात् अवपर्युक्ष्यस्वाहाकारौयद्यपि होमसासान्यध-

मूलम् ।

नोदकपात्रसग्निधौभूमौबलिदानत्रयम् ॥ श्रीं पञ्च
न्यायनमः २ श्रीं अहो नमः २ श्रीं पृथिव्यै नमः ३ त

टीका ।

स्मृतयैवप्राप्नोतथापितयोरुपादानमेषैवविधिर्यत्रकचि
होमइत्यतिदेशप्राप्तस्त्वहोमेतिकर्तव्यं •तान्तरस्यनिरा-
साय अतएव त्यागोपनिवर्तते ॥ वासुदेवहस्तिहरपद्म
त्यादिषुदम्बब्रह्मणेइत्यादीनि त्यागवाक्यान्त्यपिलिखि-
तानिमैथिलाचारविरुद्धानि ॥ जलादौहोमपक्षेपय्यु-
च्यमपिनास्ति ॥ अनुमतय इतौतिकारोहोमसमा-
प्तिज्ञापकः एवञ्चानुमत्यन्ताः पञ्चाहुतीःखाहान्ताः ।
कुर्यात् ॥ प्रजापतिहोमोमनसाकार्यः प्रजापति
म्ननसाध्यात्वा तृष्णीं होमेषुसर्व्ववेत्याश्रवलायनवचनात्
शूद्राणां तावपिपञ्चाहुतयोनमोन्ताःकार्याःनमस्कारे-
णमन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापये दितियाज्ञवल्क्यवचनात्
शूद्राचारविवेकनास्मिन्नन्ये वाचस्पतिमिश्राणामन्येवप्र-
योगः संचिप्रशूद्राङ्गिकेच ॥ भूतगृह्णेभ्योमणिकेवौनि-
ति ॥ अस्यैवविवरणं पञ्चन्यायाह्नयः पृथिव्यै इतिमणि-
कइत्यवसामीप्येलक्षणा उदपात्रसन्निधावित्यापस्तम्ब
स्मृतेः मणिकउदपात्रम् अलञ्जरःस्यान्मोक्षकइत्यमरः
इदम्प्राक्संस्थमुदक्संस्थव्यौदेयम् दार्य्ययोःदारदक्षिण

मूलम् ।

तःसाम्निनाऽग्निशालायांनिरग्निनामालिख्यद्वारशा
खयोर्दक्षिणोत्तरयोः क्रमेण ओं धातेनमः ओं विधाते
नमः इतिद्वौबलीदेयौ तत्तच्चतसृषुदिक्षु ओं वायवेन-
मः ४ प्राच्या ओं प्राच्यै दिशेनमः दक्षिणस्याम् ओं
अपाच्यै दिशेनमः पश्चिमायाम् ओं प्रतीच्यै दिशेनमः
उत्तरस्याम् ओं उदीच्यै दिशेनमः ॥ ततोऽगृहमध्येयथा

टीका ।

वामपाश्वर्ययोः । दिशाञ्चेति अत्रचकारात्प्रतिदिशमित्य
नुकुर्यते चतसृषुदिक्षुदिग्भ्योबलीन्दद्यादित्यर्थः ॥ चतु
र्थ्यर्थेबहुलैस्कन्दसीतिसूत्रेणात्रचतुर्थ्यर्थेष्वष्टौ । य
त्तुदिशामितिअवस्थादिग्भ्योऽनमइत्येवबलिचतुष्टयमिति
वामुदेवस्तन्नप्राच्यै दिशेस्वाहेत्यादि श्रुत्याश्रययुक्तविशेष
रूपेष्वैवदेवतात्वनिर्णयादतएवप्राच्यै नम इत्यादीन्यपि
रुद्रधरदेवतायाद्युक्तानिवाक्यानिनिरस्तानि ॥ अत्रद
क्षिणदिग्बलिदानेदक्षिणायैदिशेनम इतिवाक्यंहरिहर
नीलकण्ठभट्टादयोलिखन्ति, दक्षिणायैदिशेस्वाहेतिश्रुतेः
वेदेदक्षिणदिगाचकारत्वेनप्रायोर्दक्षिणाशब्दस्यैव प्रसिद्धे
रितितेजामाश्रयः प्रतिभाति तद्दृष्टवानुमन्ये एतस्त्ववेद
मन्त्रत्वाभावात्कल्पितं वाक्येऽस्त्यन्तसाहचर्यमङ्गस्या
युक्तत्वादेकस्याभावात्तत्त्वरितः प्रयोगइतिन्यायाच्चकिन्तु

टीका ।

पपाच्यै दिशेनमद्वत्येववाक्यम् ॥ एवमेवसर्व्वमैशिल
निवन्धारः प्रयुञ्जते ॥ यत्पावाच्यै दिशेनम इतिवहवः
पठन्तितत्पामादिक्रमाध्यन्दिनेशाखीय इतिविंशाध्याये
प्राच्यै दिशेस्वाहेति यजुष्यधोदिक्तात्पार्थ्यैवावाच्यै दिशि
स्वाहेति मन्त्रदर्शनाद्वाच्यधोदिगिति . व्याडिसम्भवे
अतएवप्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः . पूर्व्वदक्षिणपश्चिमाद्वत्य
मरटीकायामपाचौशब्दं संसाध्यावाचोत्ययमपपाठएव
अवपूर्व्वस्यासुतेरधोमुखीभावेवृत्तेरिति भानुदोक्षितो
ऽवोचत् युक्तश्चेतत् स्यादवाङ्मयधोमुखद्वत्यमरदर्शना-
त् ॥ पृथूरूपय्यस्तद्वहल्लताततिर्ज्वानिलाचूर्णितसा
लचन्दना । गणाधिपानाम्भरितः प्रसारिणीवनान्यवा
स्त्रीवचकारसंहतिरितिभारविप्रयोगे । तस्मिन्मन्त्रे
पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुयम् ॥ अ-
वाङ्मुखस्योपरिपुष्पहृष्टः पपातविद्याधरहस्तमुक्तेति
कालिदासप्रयोगेचाधोदिगर्थस्यावाच्छब्दस्यदर्शनाच्च अवा
ङ्मुखस्यचधोमुखस्य तिरधुवंशटीकायाम्भिनान्नः किं
चिद्य प्रागपागुदक्प्रतीचौवदितिपाणिनिसूत्रस्यमनोरमा
वामप्यपाचीदक्षिणादिक्कृतौयोवर्षः पकारोऽनतुद
नौडः यदिन्द्रप्रागपागुदगित्यादौ मन्त्रे तथैवदर्शना
दितिदोक्षितेनाप्युक्तम् किञ्चप्रागपागुदगधरागिति

मूलम् ।

पूर्वम् श्रीं ब्रह्मणेनमः श्रीं अन्तरिक्षायनमः श्रीं सूर्याय
नमः एषामुत्तरतः श्रीं विश्वेभ्योदेवेभ्योनमः श्रीं
विश्वेभ्योभूतेभ्योनमः इतिप्राक्स्थम्बलिङ्गयम् तयोर
प्युत्तरतः श्रीं उषसेनमः श्रीं भूतानाम्पतयेनमः ।
इतिदलङ्गयमरिप्राक्स्थम्बयथोत्तरम्बलिचतुष्टयम्

टीका ।

माध्यन्दिनपृष्ठाध्यायमन्त्रं प्यपाकच्छब्दएवदृश्यतेऽग्निरुक्
रूपद्रुमेपिदक्षिणदिगाचकत्वं न सर्वसम्भ्रमापाचोऽग्निरुक्
एवलिखितोक्तिश्चपाचोऽग्निरुक्तुमतभेदेन एतदभिप्रेत्यैव
अपाच्यैदिग्निमद्वैतमुख्यं भवाच्यैदिग्निमद्वैतकेचि-
द्वैतवैतपरिशिष्टे महामहोपाध्यायकेशवमिश्रपादाश्च
भ्यदधुः । एवञ्चावेत्यस्यमध्यार्थत्वम्भवात्ऽऽहोमध्यऽह्न
त्यस्यांसूर्यइत्यवचीति वदन्तोयोपदेवचौरस्वामिप्रभृत
योवभमुरेव । अस्त,वालोकेऽवाचोऽग्निरुक्पि तथापिवेदा
नुसारिभिरपाचोऽग्निरुक् एवपठनीयो वेदतथैवप्राठनिर्ण
यादार्थ्यम्नेकाधिकरणसिद्धान्ताद्वायथायवमयं स्रुत्वं
वतीत्यवयवपदेन सुप्रसिध्दाम्नेकैः प्रियङ्गुनामेवोपादा
नेप्राप्ते आर्य्यप्रसिद्धेर्ध्वलवत्वाद्देदीर्घशृङ्गानामेवग्रह
चन्तवाचतेष्वदर्शनादिरोधस्य समाविप्रतिपत्तिः स्यादिति
पूर्वपक्षोत्तरं सिद्धान्तसूत्रम् शास्त्रस्यावातन्निमित्तत्वा

मूलम् ।

तिवाक्रमः ततः प्राचीनावोतीद्विषाभिमुखः पातित
वामजानुः पितृतीर्षेनब्रह्मादिवलेहं विषस्यान्द्रिसिं भी
पितृभ्यः स्वधानमः इतिपितृर्जलिन्दद्यात् ॥ ततोबलि
शेषानुलिप्तस्यावम्प्रक्षाल्यब्रह्मादिवलिभ्योवायव्याम् ।

ठोका ।

दिति ॥ तदाहुर्भट्टचरणाः । अविप्रतस्यगदार्थीयो
वेदेषूपलभ्यते । तत्रत्यनिर्णयान्तरास्ते के भवति निर्णय
इति ॥ गदार्थइत्यवार्थपदं गदस्याप्युपलक्षणम् न्याय
साम्यात् एवञ्चयथायज्ञं स्मै कैरपि दीर्घशुका एवोपादेया
नकङ्क्षवस्तथाचापि वैदिके कर्मणि वेदानुमारिभिस्तरप्
सिहोऽप्राचीगदएवपठनीयो नांवाचीगदः स्मै काश्चप-
गदभाषिण इति बोध्यमित्युक्तम् ॥ मध्ये च तस्य बुद्धि-
दत्तानां बलीनामन्तराले । तेषाम्ब्रह्मादिवलीनाम् उक्त
रतः उत्तरप्रदेशे विश्वं भ्यो देवेभ्यो नमः विश्वे भ्यो भूतेभ्यो
नम इति द्वौ बली प्राक् संस्थौ । परंतयोराप्युत्तरतः उष-
से नमः भूतानामप्यतये नम इति प्राक् संस्थस्त्रिबलि इत्यन्द-
द्यात् । एवमेव कर्कहरहरवासुदेव वाचस्पतिमिश्र
केशवमिश्रादयः ठकुरदेवनाथश्रीदत्तकृद्वरगणेश्वरो
पाध्यायादिभिर्बलिचतुष्टयमुत्तरोत्तरक्रमेण, लिखि-
तम् ॥ यद्यप्यत्राचारस्यापि ईदृशविध्यन्दृश्यते तथापि

मूलम् ।

श्रीं यक्ष्मेतत्ते निर्बन्धनद्वयः इतिबलिशेषात्रसहितञ्च-
लमुपवीतीदद्यात् ॥ ततोऽन्यदन्नमादायएहाहहिः
श्रीं देवामनुष्याः पशवेवयांसिमिहाः मयक्षोरगदैत्य

टीका ।

यद्यसूवानुमाय्याद्यएवपक्षः श्रेयानितिप्रतिभाति ॥
यच्चभूतानाम्पतयइत्यत्र चकारस्मन्वान्तर्गतमाहुस्तेऽ-
स्यात्सम्प्रदायविरुद्धाः । अत्रविश्वेभ्योदेवेभ्योनम इ-
त्यादिनैकैर्बलिः विश्वशब्दस्यसर्वनाम्नोबुद्धिस्त्यापेक्ष-
त्वनमन्निहितदेवपदान्वयाद्विशिष्टं स्यैवदेवतात्वात्
यथात्वाह्वम्पात्रीव तमालभेतेत्यत्र पात्रीवतशब्दस्यत्वा-
द्यपदान्वयइति । एतेत्येवानुक्तविशेषावलयोनमोन्ताः
कार्याः अमुष्मै नम इत्येवम्बलिदानविविधीयत इति
हृन्दोगपरिशिष्टवचनात् ॥ पात्रम् अन्नपात्रम् निर्णि-
ज्यवारिणाप्रक्षाल्य । उत्तरापरस्यांवायव्याम्, उत्तरस्या-
अपरस्याश्चदिशोऽन्तरालमित्यर्थेदिङ्नामान्यन्तरालइति
समासः निनयेत्, दद्यात् । इतिगृह्यार्थः ॥ अथविविधि-
र्निर्ग्लेरपीतिप्रपञ्चयिष्यते ॥ यक्ष्मवल्गुनन्तरंविष्णु-
पुराणं । ततोऽन्यदन्नमादायभूमिभागेशुचौपुनः दद्या-
दक्षिणभूतेभ्यः स्त्री हयामुसमाहितः ॥ देवामनुष्याइत्या-
दिपञ्चगोक्तीर्मुक्त्वाइत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः
भुविभूतोपकारायगृहीतसर्वाश्रयोयतः ॥ इदम्बलिदान

टीका ।

ह्यभ्यंस्वेक्येतिश्रवणात्मव्यंशाखिमाधारणसुसङ्गोर्विमा
नाभावात्सर्वशाखाधिकरणन्यायाच्च ॥ अत्रइत्युच्चार्येति
इतिनापञ्चश्लोकाएवकरणत्वमप्रतीयते प्रत्येकमन्वयेउ
च्चार्य्यदद्यादितिपदयोरावृत्तिकल्पने वाक्यभेदापत्तेस्त
स्मात्पञ्चश्लोकैकएववलिःअन्नन्द्यादित्यत्रविधेयगतत्वे
नैकत्वसङ्गायाविवक्षितत्वाच्च ॥ एवमेवाचारादर्शप्रदी
पचिन्तामणिप्रभृतयः । तथा । श्रवणाण्डालविहङ्गाना
म्भुविदद्यात्ततोन्नरइति अत्रान्ये पिकतिपयेयाञ्चास्तथा
चमनुः ॥ शुनाञ्चपतिनानाञ्चश्रवणचाम्पापरोनिषाम्
वायसानाङ्गुमीणाञ्चशनकैर्निःक्षिपेद्भुवीति ॥ आण्डा-
लश्रवणचोर्भेदस्तुमनौ व्यक्तस्तथाहिशूद्राद्ब्राह्मण्याञ्चात्
श्चाण्डालःक्षत्रकयायाञ्चातःश्रवणपाकइति त्यागवाक्येश्व-

मूलम् ।

सङ्काः॥ प्रेताःपिशाचास्तरवः समस्तायेषान्नमिच्छन्तिमया
प्रदत्तम् ॥ १ ॥ पिपौडिकाकौटपतङ्काद्याबुभुक्षिताः
कर्कनिबन्धवद्वाः ॥ प्रयान्तुतेदस्मिदिदमयान्नस्तेभ्यो
विष्टष्टंमुखिनोभवन्तु ॥२॥ येषान्नमातानपितानवन्तु
त्रैवाग्नसिद्धिर्न तयाग्नमस्ति । तत्तृप्तयेऽग्नम्भुविदत्तमेत

टीका ।

पञ्चभ्य इति कचिद्व्यतिरेकसासङ्गतः मनुना क्लिबनाश्रवणक
 न्दस्वैवोपादानादन्तर्गवश्रवणभ्योनम इत्येवग्रामाधिक
 पुस्तकेपाठः ॥ आचारविर्वेकेऽश्लेषादिमहामहोपाध्या
 यास्तु श्रवणकः श्रवणः श्रवणगतित्रयः पर्यायास्तत्रयथोप
 देशप्रयोगइति निर्णयार्थप्रबोणलेखनाऽवसरे श्रवणभ्यो
 नम इत्येव लिखितवन्तः माहंरुडयपुराणे श्रवणवादीना
 मितिपाठदर्शनात् श्रवणभ्य इत्येव प्रयोज्यं श्रवणमिति
 निर्देशस्त्वगमविधेरनित्यत्वान्न दुभावेनार्थइत्येके इति
 हैतविर्ययप्रकाशमधुसूदनमहामहोपाध्यायाः ॥ ततो
 व्यासः । ऐन्द्रवारुणवायव्यायाम्यावैनैर्ऋतास्तथा ॥

मूलम् ।

तेयानुदृष्टिमुदिताभवन्तु ॥ ३ ॥ भूतानिसर्वाणि
 तच्चान्नेतदहश्चविष्णुर्नयतोऽन्यदस्ति ॥ तस्मादहम्भू
 तनिकायभूतमन्नमयच्छामिभवायतेषाम् ॥ ४ ॥ चतु
 र्विंशोभूतगुणोद्येष तत्रस्थितायेऽखिलभूतसङ्गाः ॥
 तस्मार्थमन्नं हिमयाविसृष्टन्तेषामिदन्तेमुदिताभवन्तु ५
 इतिभूमौपञ्चभिः श्लोकैरेकमेव बलिन्दद्यात् ॥ ततः श्रीं
 श्रवणो नमः श्रीं चाण्डालेभ्यो नमः श्रीं विहङ्गेभ्यो नमः
 श्रीं वृत्तितेभ्यो नमः श्रीं श्रवणभ्यो नमः श्रीं पापरोगिभ्यो
 नमः श्रीं वायसेभ्यो नमः श्रीं कृमिभ्यो नमः इतिप्रत्येकं

मूलम् ।

शनकैर्निःक्षिपेत् ॥ ततः श्रीं ऐन्द्रवारुणवायव्यावा
स्यावेनैर्ऋतास्तथा ॥ वायसाःप्रतिगृह्णन्तुभूमौपितृण्ड
म्यार्पितम् । इत्येकं बलिन्दत्वा श्रीं श्वानीदौश्या
वशवलौवैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यांपितृण्डप्रयच्छामिस्वा
तामेतावहिंसकौ । इत्यपरं बलिन्दत्वात् ॥ सर्व्वा

टीका ।

वायसाःप्रतिगृह्णन्तु भूमौपितृण्डम्यार्पितम् ॥ श्वानी
दौश्यावशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ॥ ताभ्यामपितृण्डम्य
वृच्छामि स्वातामेतामेतावहिंसकौ ॥ इत्यनेनविधाने
न बलिम्यद्यादुपस्पृशेत् ॥ वायसबलिदानमर्थं वा
स्याइत्येव पाठोयुक्तो न तु सौम्या इति पौर्वाभास्यामवा
योगे वायसाः पञ्चजज्ञिरे ॥ इन्द्राश्ववत्पादाद्योर्ध्वमाद
यच निर्ऋतेरित्यवयमात्काकोत्पत्तिश्च वात्सोमस्तदुत्प
त्तेः कचिदप्यश्ववत्पादं चाश्ववत्पादयनगृह्येपि वात्सोम इत्येव
पाठो दृश्यते अत एव सर्वे प्रामादिकमैयि न निवन्धनीयान्वा
इत्येवैकवाक्यतया लिखन्ति स्म ॥ एतेन सौम्या इति पाठः
आङ्गिरसतत्वाचारमयूख हरिहरपञ्चतिका मधेनुपितृदधि
तादिधृतोपि द्विष्टवेति दिक् ॥ अथ नित्यग्राहमिति ।
इदमपि पितृवत्पुण्यवतया च कात्काकः श्वर्वापितृवत्पुः
स्वात्पुत्रोर्बलिरवापि वेति ॥ ग्राहं नित्यग्राहम् ॥ मनुः

दद्यादहरहः ग्राहमन्नाद्ये नोदकेनवा । पयोमूलफले
 र्वापिपितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ भविष्ये । नित्यग्राहं
 मदैवस्याहन्निषापिण्डवर्जितमिति ॥ दक्षिणापिण्डा
 भ्यार्व्वर्जितमित्यर्थः अद्विविवेकेरुद्रधरोपाध्यायास्तु हत
 र्व्यंक्षमदक्षिणमिति वाक्याहन्निषाया आवश्यकत्वे नोक्त
 वाक्यमन्यथाव्याचक्षते तथाहन्नित्यग्राहमदैवविश्वदेव
 रहितम्पिण्ड रहितस्युकार्य्यं दक्षिणाचर्दयेति एवञ्चा
 पात्रकेपिनित्यग्राहं दक्षिणादातव्यं च आङ्गिकतत्त्वग्राह
 पक्षवर्षपक्षभक्तादिष्वप्येवमेव ॥ स्मृतिमारे हरिनाथ
 महामहोपाध्यायास्तु सपात्रके नित्यग्राहं दक्षिणादानं
 लिखन्तिस्म ॥ मदनपारिजातेष्वेवम् ॥ तमिमन्दं
 क्षिणादानपक्षम्बहवो नानुमन्यन्ते दक्षिणापिण्डवर्जित
 मूलम् ।

नबलीनुपस्पृशेत् । अथ नित्यग्राहम् । श्रीं अपवित्रः
 पवित्रोवेतिमन्त्रं च पुण्डरीकाक्षस्मृत्वा ग्राहद्रव्याणि
 सिक्ता प्राङ्मुखः कुशत्रयतिलजलैः श्रीं अद्यानित्यग्राह
 महर्हरिष्ये । इतिसहस्रं गायत्रीन्विर्ज्यपित्वा श्रीं
 देवताभ्य इति विर्ज्येत् । ततीऽपमव्यं कृत्वा पातित
 वामजानुर्दक्षिणाभिमुखः श्रीं अद्यामुक्कगोत्रपितरमुक्क
 गर्भं त्रिदसामन्तस्वधा इतिमोटक तिल जलैरसृज
 म्पित्रे दद्यात् । एवं पितामहादिभ्यः पञ्चभ्यः ततः श्रीं

टीका ।

मितिनिषेधविशेषवाक्येसम्भवत्येकवाक्यत्वं वाक्यभेदे
नान्वयस्यमीमांसाविरुद्धत्वात् । इदमेवश्रीदत्तोपाध्याय
गणेश्वरीपाध्याय वाचस्पतिमिश्र शङ्करमिश्रादीनाम्ना
तम् । आचारोप्येवम् । काशीखण्डे । नित्यश्राद्धम
दैवस्यादर्घपिण्डविवर्जितम् ॥ दक्षिणारहितग्न्येतद्वा
तृभोक्तृव्रतोज्झितमिति । पिण्डनिषेधादेवावाहनान्मो
करणादिनिवृत्तिः । नात्रभृश्याम्यन्नदानमपिमहायज्ञा
न्तर्गतत्वाच्चाहत्वं नविधानाभावात् । अत्र सेक
सङ्कल्पजपामनतिलक्षणाद्वोत्सर्गजपा आवश्यकःपुष्प
चन्दनादिदानह्याम्यमितरत्तुनास्ताव । क्वचिन्निबन्धे
ऽन्नहीनमितिपाठापिदृश्यते । श्राद्धपक्षवे । नित्यश्राद्धं
कृत्वा नित्यदेवपूजादिनकार्यं श्राद्धान्तानिकर्माणीति
वचनादित्युक्तम् काम्यन्तुकर्तव्यमेव अतएवनित्यश्राद्धा
नन्तरमपिशिष्टानाङ्गुपतङ्गागयागदेवप्रतिष्ठादानुष्ठानन्न
विरुद्धात् । पार्व्यणदिनेनित्यश्राद्धन्नकार्यमित्याहशूल
पाक्षिश्राद्धविवेकमदनपारिजातयोर्भार्कण्डेयपुराणम् ।
नित्यक्रियांपितृष्वान्तुर्कोचिदिदृक्निसत्तमाः । नपितृष्वान्तु
न्यैवाग्न्येषंपूर्व्ववदाचरेदिति । नित्यक्रियां नित्य
श्राद्धम् । पितृष्वान्तुश्राद्धदिनेकेचिदिदृक्निकेचिन्नशिवैश्वर्य
देवादिकंपूर्व्ववत्कुर्यात् । इयमत्रव्यवस्था । यत्रपार्व्यण

टीका ।

दिनेनित्यग्राहदेवताः षट्पुरुषादृष्टाभवास्तनतवनित्य
ग्राहवक्रचसाव्यंत्सरिकैकोदृष्टादिषुतेनेष्टास्तं वकर्त्तव्य

मूलम् ।

अपङ्गताइत्यादिनातिलान्विकीर्य्यं श्रीं आयन्तुनईत
पठित्वा श्रीं अद्यामुक्तगोत्र पितरमुक्तशर्मन् तानिगन्ध
पुष्प धूपदीपताम्बूलानितेस्वधा इतियथाभस्मवह्न्यादि
दद्यात् । एवंम्यतामहादिभ्यः । ततोऽन्नपातेगायत्रा
चतुरस्रं मण्डलं कृत्वाऽन्नम्यरिविष्य तत्रमधुदत्त्वा श्रीं
मधुवातेतिष्टचम्यठित्वा पावमालभ्य श्रीं पृथिवीतेपात्र
मित्यादि श्रीं इदंस्विष्टारित्यादि श्रीं कृष्णकव्यमित्यादि
अपठित्वा श्रीं इदमन्नमित्यन्नं इमांभारदित्यम्मुदमाज्य
मितिष्ठते इदं हविरिति पुनरन्नं चाहुष्ठन्निवेश्य श्रीं अप
ङ्गताइत्यादिनातिलान्विकीर्य्यं श्रीं अद्यामुक्तगोत्रपितर
मुक्तशर्मन्निदमन्नं सतिलनोस्वधा इति मोटकादिभिः
पिचोऽन्नन्दत्वा पितामहादिभ्यः पञ्चभ्योदद्यात् । श्रीं
देवताभ्यष्टुतिविष्णुपित्वा श्रीं प्रमादात्कुर्वताहर्षोति
अपठित्वा तदन्नम्राक्षायप्रतिपादयेदिति ततः श्रीं
इदमन्नमनुष्येभ्योहन्ना इतिकुशवतिलजलेः प्राजापत्य
तीर्त्वेन निबोत्तुदक्षुषोमं नुष्यानुहिष्याकिञ्चिदन्नन्दद्यात्

टीका ।

मिति । तथाच । चमत्कारखण्डे । नित्यश्राद्धप्रकुर्वीं
तप्रसङ्गाद्यवसिङ्गति । श्राद्धान्तरेकृतेऽन्यन्नमित्यत्राह
प्रहापयेदिति । वैश्वदेवादिकमपि सार्वभौतमेवकार्त
व्यं वैश्वदेवन्तः कुर्यान्निवृत्ते श्राद्धकर्मावृत्तिवचनात्
पितृभ्यस्तर्प्यं विधिवद्विन्द्यादिधानतः । वैश्वदेवन्त
तः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मण तर्पणमिति वचनाच्च । एतद्
शक्तावाहकन्दोगपरिशिष्टे । अप्युक्त्ययथाशक्तिकश्चि
दन्नय्यंयाविधि । पितृभ्योऽथमनुष्यैभ्योदद्यादहरहर्द्विजः
पितृभ्य इदमित्युक्तास्वधाकारमुदीरयेत् । इतकारण
नुष्यैभ्यस्तदन्तेनिनयेदपङ्क्ति । एवञ्च श्री इदमन्नं
पितृभ्यः स्वधा इतिलघुं नित्यश्राद्धप्रयोगम्बह्वयाचरन्ति
अपरेतु पितरोदेवताइत्यादौ पितृत्वपितामहत्वादिना
पृथगेवत्यागोद्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्यसर्वैर्निर्णयान्मूलित
देवतात्वपक्षस्यश्राद्धकल्पादि प्रामाणिकनिबन्धे मुख्यवै
नादमुक्तामुक्तागोत्रैस्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इतिवचनवि
रोधाच्चोक्तलघुनित्यश्राद्धप्रयोगोऽप्रामाणिकएव ततश्च
श्रीं चमुक्तागोत्राःपितृपितामहप्रपितामहाचमुक्तामुक्ता
मुक्ताश्वभ्यामोऽमुक्तागोत्रामातामहप्रमातामहहहप्रमाता
महाचमुक्तामुक्तामुक्ताश्वभ्यामइदमन्नं स्वधा इत्येवमनु
र्नित्यश्राद्धप्रयोगोयुक्तइतिवदन्ति आचारसूत्रमयाहश्रुते

ततो मनुष्ययज्ञमाह । इदमन्नमिति नमः स्वस्तीति सूत्रे
 वषट्शब्दस्योपलक्ष्यत्वाद्दन्तशब्दयोरेपिमनुष्येभ्य इत्यत्र
 चतुर्थीगोक्तुनाथोपाध्यादादयोप्येवम् । पास्करः । उहृ
 त्वायम्ब्राह्मणायावनेनित्यदद्यादन्ततइति । यदिसाक्षा
 दब्राह्मणायादन्दीयते तदा इदमन्नमनुष्याय हन्तते इति
 वाक्यद्वार्यन्तदभावे मूलोक्तरीत्या । केचित्स्वन्नमनुष्य
 पदेन सनकादीनामेवग्रहणं तर्पणे तथा निर्णयादतएव
 इदमन्नं मनकादिमनुष्येभ्यो हन्तति वाक्यम्बहवः प्रयुञ्जत
 इति वदन्ति । यद्यपी द्रव्यं न्नबल्यनन्तरमेव पारस्करे
 योक्तन्तथापि काम्यबलिदानानन्तरमेव कार्य्यनैकस्मिन्क
 र्माशिते कर्मान्यजायते यत इति कन्दोगपरिशिष्टात्
 एवं नित्यश्राद्धाधिकारिणापितदनन्तरमेव कार्य्यं पितृ-

मूलम् ।

ततो यतिर्न ब्रह्मचारिणे चोपस्थिताय भिक्षान्दद्यात् ।
 अथ गोयासदानम् । श्रीसौरभेयः सर्व्वहिताः पवित्राः
 पुण्यराशयः । प्रतियुक्तन्तुमेयासद्भावस्त्रैलोक्यमातरः
 इति मन्त्रे ब्रह्माग्रं घासमुष्टिं परस्य गवे दद्यात् । इति गो
 यासदानान्तप्रयोगाः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

टीका ।

भ्योऽमनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिज इति क्रमविधायककण्डो
 गपरिशिष्टात् भिक्षामिति । विष्णुपुराणे । दद्या

टीका ।

अभिज्ञात्रितयं परित्राड्ब्रह्मचारिणाम् । स्वेक्ष्याचबुधो
दद्याद्दिभवेसत्यवारितम् । तथा । व्याधितस्यान्नहीनस्य
कुटुम्बात्पूज्य, तस्य च । अध्वानज्वाप्रपन्नस्यभिचाचर्या
विधीयतइति । यमः ॥ हस्तदत्तात्पुत्राभिज्ञासखिलं
व्यञ्जनानिच । भोक्तात्वशुचिताय्यातिदातास्वर्गं न्न
गच्छतीति । एतावताग्रन्य न वाजसनेयिनांस्नानादि

मूलम् ।

अथ कृन्दोगानान्नरसिंहपुराणीयस्नानविधिः । शुचौ
देशेकुशमृत्तिलानभ्य, ज्यमंस्याप्य मृत्तोयेनदेहंप्रक्षाल्य
स्नानशाटीमंशोध्द्विह्रांचम्य शनैर्जलंप्रविश्यवरुणमप्य
तिन्नत्वा हरिंबुह्याम्बरन् स्नोतमिस्नोतोभिमुखस्तडागा
दौमूर्याभिमुखः शरवत्तिराप्रवेत् ततस्तोरममामाद्या
चम्य ओं उपास्मैगायतानरःपवमानायन्दवे । अभि
देवां॥ इयच्छते । ओं अभितेमर्धनापयोऽथर्वी॥

टीका ।

कमांस्युक्त्वाऽधुनाकृन्दोगानान्तानिप्रक्रमते अथ कृन्दो
गानामिति ॥ आधुनिकैश्चकृन्दोगैः प्रायेण नरसिंह
पुराणीयस्नानविधेरिवानुष्ठानात्पुथमन्तमेवाह नरसिंह
पुराणीयस्नानविधिरिति ॥ नरसिंहपुराणम् ॥ विधिं
स्नानस्यवक्ष्यामिसमामात्पापनाशनम् । स्नात्वायेन

विधानेन मद्योमुच्येत किञ्चिद्विधात् ॥ स्नानार्थमृदमा
नीयश्चक्ष्णाकुगतिलैः सह । मुमनाञ्च ततो गच्छेद्ब्रह्म
शुभाङ्गनोरमाम् ॥ नद्याञ्च विद्यमानायां न स्नायादन्य
वारिणा । न स्नायादस्त्वतीयेषु विद्यमाने बह्वदके ॥
नद्याञ्च वल्गां स्नायात्, प्रतिस्रोतो द्विजोत्तमः । तडा
गादिषु तीयेषु प्रत्यर्कस्नानमाचरेत् ॥ शुवीदेशे ममभ्युत्थ
स्थापयेत्कुशमृत्तिलान् । मृत्तीयेन स्वकन्दे हस्वहिः प्रचा
त्ययन्नतः ॥ स्नानशाटोच्चसंशोध्य कुर्यादाचमनम्बुधः ।

मूलम् ।

अग्निश्चयुः । देवन्देवाय देवयुः ॥ ओं मनःपवस्व शङ्खे
शङ्खनाय शमस्वते । शंराजन्नोषधीभ्यः ॥ इति तृचन
कुशापस्त्वतीयेनात्मा ममभ्युत्थमृदमादाय ओं इदं त्वि
ष्टुर्व्विचक्रमेवेधानिदधेपदम् ॥ समृद्धमस्य पांमुले ॥
ओं व्रीषिपदा विचक्रमेविष्णुर्गोपाश्चदाभ्यः ॥ अतो ध
र्माधिधारयन् ॥ ओं विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि
पश्यति ॥ इन्द्रस्वयुज्यः सखा ॥ इति तृचनमृदागात्वा
स्थालभ्य नारायणन्देवं स्मरन्मूलं प्रविशेत् । ततः ऋषम
र्षं सूक्तस्था च मर्षणकृषिरनुष्टुप्कन्दो भाववृत्तो देवता

टीका ।

अग्नैर्मूलं प्रविश्याय न मेदुरुणमप्यतिम् । हरिमेव स्मरन्बु
धानि मण्डे च खञ्जले ॥ ततस्तीरं समासाद्य अपचाचस्थ

यत्नतः ॥ त्वमयेदं कण्ठे वन्तैर्मानसैः पावमानिभिः ।
 कुंशाग्रस्थेन तोयेन प्रोज्झ्यात्मनं प्रयत्नतः ॥ आलभेन्मृत्ति-
 काङ्क्षाते इष्टं चिन्मुरिति हि जः ॥ ततो नारायणं देवं संस्म-
 रन् प्रविशेज्जलम् ॥ निमज्ज्यान्तर्ज्जलसम्यक्त्तुः प्रठेद्वमर्षण-
 मिति ॥ मन्वत इति ॥ गायत्रीमन्त्रेण सावित्रानुमन्त्रितं
 मूलम् ।

ऽश्वमेधावभृथे विनियोगः ॥ ओं ऋतञ्चमत्यश्वाभीष्टा-
 त्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्रा जायत ततः समुद्रो अर्णवः
 समुद्रादर्णवा दधिमर्च्यं तमरो अजायत । अहोरात्राणि
 विदधद्विश्वस्यमिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धातायथा
 पूर्वमकल्पयत् । दिवश्च पृथिवीश्चान्तरिक्षमयोस्वः ॥
 इति जले निमग्नस्त्वर्ज्जपेत् ॥ इति नरसिंहपुराणीय-
 स्नानविधिः ॥ अथ वेदपारंगानां ऋग्वेदो गानाङ्गो भिलीय-
 स्नानविधिः ॥ तत्र प्रथमम् ओं पावकानः सरस्वतीवाजे
 भिर्व्वाजिनीवती । यज्ञं चैष्टुधियो वसुः । इति मन्त्रेण
 तीर्थत्रयमर्कुर्यात् ततः पूर्वस्थापितमृद्भागेन पादाशरब्ध-
 नाभिपर्यन्तं त्रयमहस्तैर्वातिप्रक्षाल्यापरमृद्भागेन दक्षिण-
 हस्तैर्वातिः सक्तत्पुत्रान्वात्य तृतीयमृद्भागेन दक्षिणहस्तैर्वा-
 नाभिरुद्धं दृष्ट्वा दक्षिणप्रक्षालयेत् । ततो हिराचम्य बद्ध-

मूलम् ।

शिखो यज्ञो मवीती प्राङ्मुख उद्मुखो वा कुशहस्तः समाहि-

तः श्रीभूः श्रीभुवः श्रीस्वः श्रीमहः श्रीजनः श्रीतरः
 श्रीसत्यम् श्रीतत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि धियो
 यो नः प्रचोदयात् ॥ इति संकृज्जपित्वासप्तकृत्यः सावित्रा
 नुमन्वितमुदकं सकृदाचम्य यथाविध्यां चामेत ॥ ततो

टीका ।

सकृदुदकमाचम्येदिति गोभिलैकवाक्यतानुरोधात् ॥
 पावमानिभिरितिवक्ष्यमाणयुक्तापावमानीपदेनोपास्मै
 गायतेत्यादिकृत्यपरिग्रहइति ॥ गोभिलीयस्नानमन्त्रे
 धियावसुरिति । अत्र कचित्पुस्तके धियावस्विति पाठः ॥
 गुणविष्णुभाष्येऽपि पुस्तकभेदेन पाठभेदो व्याख्याभेदश्च
 दृश्यते । यथा सरस्वती नदी पावकापावनी वाजिनी वती
 वाजोन्नतत्कारणतया वाजिनी पृथ्वी तद्वती नोऽस्माकं यज्ञं
 वष्टुवहतुयाजिभिः साधनैः बाजांश्चानि अत्रे न चान्नका
 रणभूतामृदयाप्रस्थलत्त्यन्ते । धियावसुरिति । धीगव्यः

मूलम् ।

भिमतदेवतां स्मृत्वा श्रीमहस्रगीर्णां पुरुषः सहस्राक्षः सह
 पात् । स भूमिं सर्वतो दृष्ट्वा त्यतिष्ठ दशाङ्गुलम् ॥ श्रीं
 घृतवतीं भुवनानां मम धियोर्वीं पृथ्वीमधुदुधेमुपेशमा ।
 द्यावापृथिवीवरुणस्य धर्मणा विष्णुर्भिते अजरं भूरिरेतमा
 श्रीं अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुमस्यरे । सृत्तिके
 त्वाञ्छृङ्गासि प्रजया च धनेन च ॥ इत्याभिरुग्भिर्मूर्त्ति

कामादाय । ओं इदं विष्णुर्विचक्रमेवेधानिदधेपदम्
 संमृदमस्यपांसुले ॥ ओं त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गो
 पाचदास्यः । अतोधर्माणिधारयन् । ओं विष्णोः कर्मा
 णि पश्यतयतोत्रतानिपस्यशे । इन्द्रस्ययुज्यः सखा । ओं
 तद्विष्णोः परमस्य दंसदापश्यन्तिसृषयः । द्विविचक्षुरा
 ततम् । ओं तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवांसः समिन्धते ।
 विष्णोर्ग्यत्परमस्यदम् ओं चतोदेवाभवन्तुनोयतोविष्णु
 र्विचक्रमे । पृथिव्याचधिसानवि । इतिषड्भुवनतां
 मृदंसंमृज्य ओं उद्वयन्तमसस्पृज्योतिः पश्यन्त उत्तरम्
 स्वः पश्यन् उत्तरम् देवन्देवतासूर्यमग्न्यज्योतिरुत्तमम् ।
 ओं उदुत्तमव्वंरुणपाशंमस्मदवाधमव्विमध्यमंशथाय ।
 अथादित्यव्रतेवयन्तवानागसोर्दतयेस्याम । इत्येता
 भ्यान्तयामृदाउर्ह्वीपाणीप्रतिलिप्य आदित्यमवेक्षेत ।
 ततः ओं उदृतासिवराहेणकृष्णो नशतबाहुना । मृत्ति-
 केहरमेपापय्यन्मयादुपकृतदृतम् ॥ आरुह्यममर्गात्रा
 णिसर्वपापमममोचय । ओं अमोसिप्राणतद्वतम्बुवी
 म्यमाह्वीसिसर्वमनुप्रविष्टः सामजरांरोगमपमृज्यगरी
 रादपामएधिमामृथानइन्द्र ॥ इत्याभ्यान्तयामृदापा

टीका ।

कर्मावचनः सारस्वतमन्त्राभ्यानेन कर्माणासहवसतीति
 तथोच्यते । वमुरितिवसेरीणादिकउरिति । वस्विति

पाठेयस्तु वमुधनस्तु धियात्तःकरणेनवष्टकामयतामृगं
प्राप्नुत । सामवेः संज्ञतायानुधियात्तुः इति सविसर्गं
एवपाठोद्दिश्यतेऽद्भुतं हंमत्स्यं सर्वतोऽहत्वंति । वृत्त्वापरि
वार्य्यं त्यर्गो गुणविष्णुता च्याख्यातः साध्यन्दिनोऽयपुरुष
मूलम् ।

दावारभ्यगिरः पर्य्यन्तान्यङ्गान्यनुलिप्येत् ततः पुनर-
नेनैवविधितामृदानाद्यङ्गाभिमर्शनात्तद्वृत्त्वा श्रीं गात्र
स्थिहाममन्यवःमजात्येनमरुतःमवस्थवः । रिहतेककु
भोमिथ । इत्यनेनरादावारभ्यगिरः पर्य्यन्तान्यङ्गानि
गोमयेनाभिस्पृशेत् ततः श्रीं ऋतस्तुमत्यस्ताभीष्टात्तप
मोहाजायत ततोरात्राजायत ततः समुद्रोऽश्नीवः
समुद्रादग्नीषादधि । सञ्ज्वंस्मरोमजायत सहोरात्राणि
विदधद्विश्वस्यमिपतोवशीसूर्य्याचन्द्र ममोधातायथा
पूर्व्वमकल्पयत् दिवस्तुपृथिवीश्चान्तरिक्षमथोऽक्षः ॥
इतितीरेतिर्ष्येत् । ततोभिमतदेवतां स्मृतवानाभि
माचञ्जलेप्रविशेत् ततोवक्ष्यमाणवतुर्हृशऋग्भिःपवित्रेषु
गिरसिजलंक्षिपेत् श्रीं शत्रोदेवीरभिष्टयेशत्रोभवन्तु
पीतये । शय्योऽरभिस्रवन्तुः । श्रीं आपोहिष्ठा
मयोभुवस्तानजर्ज्जदधातन । महेरवायवचसे ॥ श्रीं
वोऽश्विःशिवतमोऽसस्तस्यभाजयतेहनः । उशतीरिवमा-
तरः । श्रीं तस्माच्चरद्भामासवोवस्यद्वयायजिन्वथ ॥

आभोजनयथाचनः श्रीं उग्रस्त्रीगायतानरः पवमानावे
न्दवे । अभिदेवं २ ॥ इयच्छते ॥ श्रीं अभितेम
धुनापद्योशर्वाभोशिश्रयुः । देवन्देवायदेवयुः । श्रीं
सनः पवस्त्रगङ्गवेगञ्जनायजमर्चते । शंराजज्ञोषधीभ्यः ॥
श्रीं तरत्समन्दीधावतिधारामुतस्यम्वसः । तरत्समन्दी
धावति ॥ श्रीं उस्त्रावेद्वसूनामर्त्यस्यदेव्यवसः ॥
तरत्समन्दीधावति ॥ श्रीं ध्वस्रयोः पुरुषन्त्यारामइस्त्रा
णिदृष्टहे । तरत्समन्दीधावति ॥ श्रीं आययोस्त्रिंशत
नानासहस्राणिचदृष्टहे । तरत्समन्दीधावति ॥ श्रीं
एतोन्विन्द्रंस्तवामशुहंशुहं नभाम्नाशुहंरुक्थैर्वाहधुंसं

टीका ।

मूर्त्तं तुपृत्वं तिपाठः ॥ विष्णुर्गोपादति । यद्यप्यस्मिन्मा
न्त्रे क्वचित्पुस्तके विष्णोर्गोपादतिपाठः एवमयिममन्त्रे प
म्यशेदत्यवपश्यसेदतिपाठः गुणविष्णुभाष्ये विपुस्तकभे
देनपाठभेदोऽप्याख्याभेदश्चदृश्यते तथापिप्रामाणिकाङ्गि
कपुस्तकानुमागीमामवेदसंहितानुसारीचमूलोक्तः पाठः

मूलम् ।

शुद्धैराशीर्वाङ्ममत्तु । श्रीं तमुष्टवामयङ्गिरद्वन्द्वसु
क्थानिवाहधः । पुरुष्यस्त्रपौस्यासिषासन्तोवनामहे ।
श्रीं नक्किद्वन्द्वदुत्तरं नञ्यायो अस्तिहवहन् । नक्को

वय्यंयात्वम् । ततोवक्ष्यमाणविधिनाप्राणायामवधं
 कृत्वासहस्रशीर्षत्यादिद्वयं स्युरुषश्चिरनुष्टुप्कन्दो
 विष्णुर्देवताऽन्तर्जलंजपेविनि योगः श्रींसहस्रशीर्षापु-
 रुषःसहस्राक्षःसहस्रपात् । सभूमिंसर्वतोवृत्त्याऽत्यति
 घृष्टाङ्गुलम् । श्रीं विपादृर्हउदैत्युरुषःपादोस्यं हाभ-
 वत्पुनः ततोविष्वङ् व्यक्रामत्साग्नानगनेचभि । श्रीं

टीका ।

पवित्रेणशिरसिजलंजपेदिति । गोभिलः । नाभिमात्रे
 जलेस्थित्वागन्नोदेव्यापोहिष्ठीयाभिः पावमानोभिस्तर
 त्समन्दीभिरेतोन्विन्द्रन्तमुष्टवामनकिङ्करत्त्वदुत्तरमित्या
 भिरङ्गभिःपवित्रवतीभिर्माञ्जयेदिति । पवित्रवतीभिः
 कुण्डपवित्रयुक्ताभिः सूत्रोक्तचतुर्दशङ्गभिर्जलेनशिरसि
 मूलम् ।

पुरुषएवेदंसर्वंय्यंभूतय्यञ्चभाव्यम् । पादोस्यविश्व
 भूतानि विपादस्यामृतन्दिवि । इत्यन्तर्जलेजपेत् ।
 ततोमोनीस्रोतसिस्रोतोऽभिमुखस्तडागादौचसूर्याभि
 मुखः शरवतिराग्नवेत् । ततोहिराचम्यपुनः शन्नो
 देव्यादिभिःपूर्ववद्विरसिजलंजपेत् । इतिगोभिर्जो
 यज्ञानविधिः । अथकन्दोगानांसन्ध्यावन्दनम्

टीका ।

माञ्जंनद्याय्यमित्यर्थः एतेनपवित्रवतीभिरित्यनेनपवि

मूलम् ।

ऐशान्याभिमुखोभूत्वा द्विरावम्यगायत्रीमन्त्रं च शिखा
स्वहावामेपाशौबहून्कुशान्द्विचोऽनामिकाप्रथमपर्वणि
पवित्रन्मृत्वापुनराचम्य अचमर्षणसूक्तस्याचमर्षणकृदि
रनुष्टुप्छन्दो भावहृत्तोदेवताऽऽश्वमेधावभृथेविनियोगः

टीका ।

चन्तेवित्तमित्यादीनां पवित्रपदवतीनामृचाङ्गहणमि
तिमतंप्रत्युक्तम् । एवंमार्ज्जनात्पाक्प्रपद्ये वरुणमित्या
दिनातीर्थावाहनमप्ययुक्तम् तस्यशङ्कज्ञानकल्पप्रविष्ट
स्यात्रमम्बन्धाभावादसम्बन्धव्यवायापत्तेर्गोभिलीयक्रम
विरोधाच्च । अत्रपावमानीपदंपवमानसम्बन्धिकृत्कृपरं
बहुवचनस्तुकिपिपुलाधिकरणन्यायात्तत्त्वपर्यवसितंता
स्वपिकाण्डादिपठितानामेवतिष्ठणामुपादानंकपालाधि
करणन्यायात्तेन उपास्मैगायतेत्यादिकृत्त्रयपरिग्रहः
केचित्तुपावमानोपदेनयः पावमानीरित्यादिकाः पाव
मानीपदयुक्ताःषड्वचःपरिगृह्यन्तेअतएवगुणविशुभाष्ये
प्यस्मिन्नवसरेताएवकचोव्याख्या तादृत्याहुस्तन्नलक्षणा
पत्तेःअतएवसमुच्चयपञ्चोपनयुक्तः तरत्समन्दीभिरिति
कृत्चतुष्टयस्यग्रहणंगोतमादि स्मृतिषुतावतएवपावन
त्वेनकीर्तनादिति । नकिञ्चन्द्रेति अस्मिन्मन्त्रे नक्या
पोक्षितवद्वन्नितिकचित्पाठः ॥ छन्दोगात्रांसध्यावन्दन

मूलम् ।

शौं ऋतञ्चसत्यञ्चाभीहातपसोध्यजायत ततोरात्राजा
यत्त ततःसमुद्रोचर्षवः समुद्रादर्षवाद्घिसर्व्वेत्सरोच
जायत अहोरात्राबिबिधद्विष्टस्य मिषतोवशोसूर्या
चन्द्रमसौधातायवापूर्व्वमकल्पयत् दिवञ्चपृथिवीञ्चान्त
रिष्टमयोत्खःइतिजलमभिमन्त्राग्रामेत्ततोद्दयंनाभिं

टीका ।

मिति ॥ तत्रसाधारणविषयावाज्रमनेयिमन्त्राप्रकरण
एवद्रष्टव्याः विशेषास्तुवक्ष्यन्ते ॥ तत्रकन्दोगानाञ्चल
सन्ध्यावन्दनवक्ष्यैवमुच्यत्वादुपस्थानपर्य्यन्तांसन्ध्यांपि
दृत्तर्पणञ्चजलेकृत्योत्थैर्यधौतेवाससीपरिधाय गायत्री
जपोब्रह्मवज्रयस्यलेकांर्थः । शीतालुतयावातूलतया
वायस्यलेसन्ध्यावन्दनेष्यमुमेवक्रममांद्रियन्तेसामगाः तर्प
णानधिकारिणस्तुसन्ध्यावन्दनानन्तरमेवगायत्रीजपमा
चरन्तीतिबोध्यम् । कन्दोगानामघमर्षणसूक्तप्राज्ञाया
मयोरेवब्रह्म्यादिस्मरणन्नान्यतश्चविधानात् तयोस्तुचवि
दित्वातुयःकुर्याद्याजनाध्यापनञ्चपम् । होममन्त्रार्ज्जला
दीनितस्य बाल्यफलभवेदितियाज्ञवल्क्यवचनं ब्रह्माऽऽ
मनंनियम्यासूतमृत्वाचर्यादिकन्ततः । सन्निमीलित
दृष्ट्मूनीप्राणायामान्समभ्यसे दितिबृहस्पतिवचनञ्चप्र
माणम् ॥ एतत्कर्ज्जलादीनिजलमध्ये क्रियमाणांन्यघंम

मूलम् ।

स्कन्धौ च स्पृशेत् ततः श्रीं चापोमामभिरक्षन्तु इति वारि
चात्मरक्षां कृत्वा ओङ्कारस्वप्नस्य ऋषिर्गायत्री हृन्दोऽग्नि
ईवता शुक्लो वर्णः सर्वकर्म्मभारम् विनियोगः ॥ सप्तव्या
हृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्याग्निगनुष्टुबुहतीपंक्ति
त्रिष्टुप् सगत्य हृन्दां स्थान्निवात्वादित्यष्टहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वे
देवा देवताः प्राञ्चायामे विनियोगः, गायत्र्या विश्वामित्र
ऋषिर्गायत्री हृन्दः सविता देवता प्राञ्चायामे विनि
योगः, शिरसः प्रजापतिर्ऋषिर्ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः
प्राञ्चायामे विनियोगः इत्यृष्यादिकं स्मृत्वा दीर्घघण्टानि
नादवत्तिमात्रिकं प्रबध्नुं श्रार्याङ्गुष्ठेन नासादक्षिणपुट
न्निरुध्य वामनासापुटेन शनैर्वायुमाकृष्य सर्वनाडीः
पूरयन्नाभौ चतुर्भुजनीलोत्पलदलज्यामं विष्णुं ध्यायन्मौ

टीका ।

र्षणादीनीति याज्ञवल्क्यव्याख्यातारः श्रीदत्तोपाध्याय
हरिनाथोपाध्यायादयोऽप्येवम् ॥ यद्यपि गोभिलकात्या
यनाभ्यामोदाव घमर्षणसूक्तज्ञोक्तन्तथापि कामधेनुस
म्भोद्गोतानुसारात्सकलमैथिलसामगाभाराच्चतदादौ
युक्तमेवेत्याह अघमर्षणसूक्तस्येति । वाक्सनेविसाह
चर्यादवसन्नहृन्दो गैरपि ऋग्वेदेय एव पठ्यते न तैजि
रीयशास्त्रीयः ॥ प्राञ्चायामादिगायत्रीजपार्त्तसम्भो

मूलम् ।

नैऋतिमीलिताक्षः श्रीभूः श्रीभुवः श्रीसः श्रीमहः श्री
जनः श्रीतपः श्रीसत्यम् श्रीतत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् श्रीं आपोज्योतीरसो
ऽमृतब्रह्म भूर्भुवःस्वरो ३ इति त्रिष्यठित्वा पुरकाख्यप्रा
णायामं कुर्यात् . ततो ऽहुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटद्वयं
दृढं निरुध्य श्वासमत्यजन् हृदिकमलासनं ब्रह्माक्षं रक्त
वर्णं क्षुत्तुर्भुजं ध्यायन् पूर्वोक्तमन्त्रं विज्रपेदितिकुम्भकाख्यः
प्राणायामः ततो दृढं निरुह्य वामनासापुटः शनैर्दक्षिण
नासापुटेन गायं त्यजन् ललाटे शुद्धस्फटिकमंकाशं त्रिने
त्रं शिवं ध्यायन् पूर्वोक्तमन्त्रं विज्रपेदिति रेचकाख्यः प्राणा
यामः तत आचम्य कुंशवयंगृहीत्वा श्रीं इत्येकम् ,

टीका ।

पासनविधिमाहुर्गोभिलः । अथातः सन्ध्योपासनविधिं
व्याख्यास्यामः सुप्रक्षालितपाणिपादवदन उपविश्योपस्पृ
श्य प्राणयेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उद्गुह्योवायस्योपवीती ततो
भूर्भुवःस्वर्गहर्षजनस्तपःसत्यमितिसप्तव्याहृतयः प्रतिप्र
णवाद्या गायत्र्या पोज्योती रमोऽमृतब्रह्म भूर्भुवःस्वरो मि
ति शिरोदशप्रणवसंयुक्तं स्मरन्त्यस्तपुरककुम्भकरेचका
ख्यप्राणायामं एवं चोन्मूढत्वासप्तवाषोडशवाचामेत् ॥
ततो मार्ष्जं नं प्रणवेन व्याहृतिभिस्त्रिभिरथ गायत्र्या पो

मूलम् ।

भूर्भुवः स्व इत्यपरम्, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
 धियो यो नः प्रचोदयात् इति तृतीयम् । ओं आपो हिष्ठा
 मयो भुवस्तानजर्जेदधातन । महेरवायवचसे ॥ यो वः
 शिवतमोरसस्तस्य माजयते हनः । स्वगतौ रिवमातरः ॥
 तस्मात्परममवो वसून् यथा स्रजिन्वय । आपो जनयथा
 चनः ॥ इति तृचनचतुर्थमार्जनं गिरसि जलिनकुर्वात्
 ततः करेण नासिकाये जलं संयोज्या यतामुरनायतामु
 वांतिः स सकृद्वाऽघमर्षणसूक्तं जपेत् अघमर्षणसूक्तस्या

टीका ।

हिष्ठतितिसृभिर्ऋग्भिर्गोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिका
 माधायतामुरनायता मुख्यां सक्तुं त्रिजपेदतश्च सत्य
 ज्ञेति विरुदकाञ्जलिभादित्यं चिपे त्सात्रिजोपस्थानमुद
 त्यञ्चितमित्यथ ध्यायन् युक्तमावर्तयेदोम्पूर्वागायत्रीमष्ट
 कृत्व एकादशकृत्वोद्वादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः गतकृत्वः
 सहस्रकृत्वश्चेति ॥ तथामध्याह्नसन्ध्यासूर्योपस्थानेनो
 भिलः ॥ अथ नित्यवत्सन्ध्यामुपासीतोदत्यञ्चितमा
 यद्गौरपत्येतायवस्तरश्चिरुद्यामेधीत्यादिभिर्ऋग्भिः सवितु
 रूपस्थानमिति ॥ तत आचम्येति ॥ योगियाञ्च वल्क्यः
 प्राचस्यायमनं कृत्वा आचामेत्पुन्यतोऽपिसन् । आचम्य
 स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतमिति ॥ इति निर्देशः ।

मूलम् ।

चमूर्ध्वं च धिरनुष्टुप्कन्दोभाववृत्तोदेवताऽऽश्वमेधावभृशे
विनियोगः । आँ ऋतश्चसत्त्वश्चाभीष्टात्तपसोऽध्यायत
ततोरात्राद्यायत ततःसमुद्रोषर्षवः समुद्रादर्शवादधि
सर्व्वैर्त्तरोषत्रायत । अहीरात्राच्चिविदधद्विष्वस्यमिवतो
वगो । सूर्याचन्द्रमसौधातायद्यापूर्व्वमकल्पयत् दिवश्च
पृथिवीश्चान्तरिक्षमथोक्त्वा ॥ ततः आँ चान्नसूरसिभूतेषु
गुहायांविश्वतोमुखः । त्वय्यँश्चस्त्वय्यँषट्कारभापो

टीका ।

त्सर्व्वत्रैवप्राच्यायामे आचमनकार्यम् यत्स्वाङ्गिकतत्त्वं
सायमग्निहमेत्युक्त्वाप्रातःसूर्येत्यपःपिबेत् । आपःपुनस्तु
मध्याह्ने ततश्चाचमनसूरि दितिभरद्वाजवचनात्समन्त्रक
माचमनंरघुनन्दनोलिखितिसं तदयुक्तंगोभिलेनामन्त्र
काचमनस्यैवविधानात् भरद्वाजमैत्रायणीयगृह्य परि
शिष्टादिबचनानितुशास्त्रान्तरविषयासीति ॥ यदप्या
ङ्गिकतत्त्वमदनपारिजातयोर्वैधावनवचनं समन्त्राचम
नेप्रमाचमुपन्यस्तन्नादप्यसत् सन्ध्याप्राक्कालिकप्रोक्षणा
त्प्रागेवाग्निहमेत्यादिमन्त्राचामाचमनेविनियोगात्तथा
च वैधावनः ॥ अथातः सन्ध्याोपासनविधिंन्यास्यास्या
सुस्तीर्यङ्गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादोऽप
चाचम्याग्निहमामन्त्रुञ्जेतिसायमपःपीत्वासूर्यं चमाम

मूलम् ।

ज्योतीरसोऽमृतम् ॥ इतिमर्त्यं वाचस्योत्यायप्रचव्यूषा
इतिवयसहितगायत्र्याप्रत्यर्कमेकमंशुलिमंशुलिचर्ववा
दद्यात् तत ऊर्ध्वबाहुरादित्वाभिमुखोभूम्यसंलग्नगुह्यक
तलभागोभूमिलम्नैकचरबोभूमिलम्नार्धचरबोवा सूर्य
मुपतिष्ठतैभिर्मन्त्रैः । ओं उदुत्यञ्जातवेदसन्देवव्यं इति
टीका ।

न्युञ्जेतिप्रातःसपवित्रं पाविनामुरभिमत्याग्लिङ्गाभि
वांरुषीभिर्हरिण्यवर्चाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिरन्यैश्च
पवित्रैरात्मानम्योक्ष्यप्रयतोभवतीति ॥ ततोमार्जनमाह
कुशवयंगृहीत्वेति ॥ छन्दोगपरिशिष्टे, शिरसोमार्जनंकुर्या
त्कुशैः सोदकविन्दुभिः । प्रक्षवोभूर्भुवःस्वस्वनायदोषदती
विका । अन्देवत्यंदचञ्चेतिचतुर्थमितिमार्जनम् ॥ कुशै
रित्यत्रबहुवचनं कपिञ्जलाधिकरत्नन्यायात्तृत्वपर्यवसि
तम् ॥ यद्यपीदंमार्जनंप्राच्यायामारप्रागेवाभिहितं कर्म
प्रदीपेतथाप्युक्तगोभिलानुसारात् प्राच्यानायम्यसंम्री
क्ष्यद्वचेनाग्दैवतेनत्वतियाज्ञवल्क्यवचनाच्चप्राच्यायामा
नन्तरमेव मार्जनंसकलसामगाचारसिद्धमितिबोध्यम् ॥
मार्जनानन्तरं करेणोदृत्यसलिलं प्राच्यामासज्यातवच ।
अपिदनायतामुवाचिः सकृदावमर्षयमितिछन्दोगपरि
शिष्टोक्तमृतञ्जसत्यञ्जेतिसूक्तंअपेत् तदनन्तरमाचमन

मूकम् ।

कृतवः । दृशंविश्रवायसूर्यम् । श्रीं चित्रन्देवानामुदगा
दनोक्तास्तुर्मिदस्वर्गस्वस्वाम्नेः । आप्रादावापृषिवी
चत्तरिचंसूर्यं चात्मावनतस्तस्युषसः ॥ श्रीं पायज्ञैः पृश्नि
रक्तमौदसदन्मातरम्पुनरः । पितरश्चप्रयन्तस्वः ॥ श्रीं अप
त्यंतायवोययानवतायन्ताक्तभिः । सूरायविश्वचक्षसे ॥

टीका ।

माह शंखः उपस्पृशेत्ततः पश्चान्मन्त्रं शानंनधर्मतः ॥
अन्तश्चरसिभूतेषुगुहायां विंशतिमुखः । त्वय्यंशस्त्व
य्यंशट्कारचापोऽप्योतीरसोऽमृतमिति ॥ एतच्चाचमनं
स्मृत्युक्तत्वात्सर्वशाखिसाधारणं मतएवगोभिलश्चन्द्रोग
परिशिष्टाद्यनुक्तमपि चन्द्रोगैः क्रियतएव ॥ ततः सूर्या
याञ्चलिदानं चन्द्रोगपरिशिष्टे उल्थायार्कं प्रतिप्रोहेन्निक्के
चाञ्चलिमन्त्रसङ्गति । इदञ्चविरुद्धाञ्चलिमादित्यं चिप्रे
दिशत गोभिलोक्तेनदेशकुलाचारादिव्यवस्थयात्रिकल्प
ततदाह एकमञ्चलिमञ्चलितयंवेति ॥ अञ्चलिमित्येक
त्वस्यविवक्षितत्वादञ्चलितयदानमशुद्धमितिस्मृतिसारः
रूपनाथाङ्गिकादीनामप्ययमेवस्वरसः प्रागुक्तगोभिल
वाक्यमनुसरन्तोवामदेवोपाध्याया अञ्चलितयमेवलख
यित्वा ॥ ततः सूर्योपस्थानमाह ऊर्ध्वबाहुरिति ॥ चन्द्रो
नपरिशिष्टे, तदसंसक्तपार्श्विर्वाएकपादर्बपादपि । कुर्वा

मूलम् ।

ओं तरविर्विश्वदर्शतोऽज्योतिष्कदसिभूय । विश्वमाशा
सिरोचनम् ॥ ओं उद्ग्रामेषिरजःपृथुं कामिमानोऽक्षुभिः ।
पश्यञ्जन्मानिसूर्य ॥ प्रातःसायंसम्भ्रायोस्तु, उदुत्थं, चित्त

टीका ।

त्कृताश्रुलिर्वापिऊर्ध्वबाहुरथापिवेति ॥ तथा ॥ उच्चित्र
मुद्ग्रयन्तेन चोपतिष्ठेदनन्तरम् । सम्भ्राहयेप्युपस्थान
मेतदाहुर्मनीषिणः ॥ मध्याह्नउदयेवापि विभाङ्गादी
च्छयाजपेदिति ॥ सम्भ्राहयेप्रातःसायंसम्भ्रायोः उत्
उदुत्थं चित्तं चित्रन्देवानाम् उद्ग्रयम् उद्ग्रयन्तमसस्परि
इतिऋक्त्रयेषोपतिष्ठेत्यर्थः यद्यपिमध्याह्नसम्भ्रायां
माध्यन्दिनशास्त्रीय विभाङ्गादिजपोऽनेनोक्तस्तथापिक्
थितगोभिलसुब्रोक्तमन्त्रैरेवोपस्थानं हृन्दोगाचारसिद्ध
न्तथैवमूलप्रयोगोऽपि ॥ उच्चित्रमृग्येनेति तच्चित्रमृग्य
येनेतिवापाठोराजायननुमतः ॥ आयङ्गैरिति ॥ क्वचि
त्पृष्णिरक्रमीदितिपाठः सचास्माभिरनाहतः । यद्यपि
मुद्ग्रान्यमर्धमपि पृष्णिशब्दंकेचिन्मन्यन्तेतथापि वेदेता
लव्यमध्यएवेतिनिर्णयः । पृष्णिशब्दस्तु घृणिपृष्णिपार्णि
चूर्णिभूर्णीत्युच्चादिसूत्रेष्वस्पृशतेःसलोपेनिपातितः जप
मेदेतालव्यमध्यप्रकरणेगदसिंहस्य, ईशानविशदकेशव-
किंशुलुकोशीरवैश्रवणदशिनः । वैशम्पायनपृष्णीपरः

मूलम् ।

श्रुवानाम्, श्रीं उदयन्तमसम्परि श्रुतिपश्यन्तउत्तरं
स्वःपश्यन्तउत्तरम् । देवन्देवनासूर्यमगन्मश्रुतिरुत्त
मम् ॥ इतिऋक्त्रयश्लेषस्थानमिति विशेषः ॥ अथ
तर्पणम् ॥ नरसिंहपुराणीयज्ञानविधिमाचरद्भिर्विष्णु

टीका ।

प्रतानशननीशाराङ्गि ॥ अत्र असदस्मात्तरम्पुर्व्वति
पाठं मत्वाअसदमितिषदलृ विग्ररगगत्यवसादनेपुलुङ्
मिप् लृदिच्चात्पुषादिसूत्रेणच्लेरङितिगुणविष्णुराह ॥
तैत्तिरीयशास्त्रायांमाध्यान्दिनशाखायांद्वितीयाध्यायेतदी
यमहिधरभाग्यैमेधिलनिबन्धे पुचासदन्मातर मित्येव
पाठ इतिसएवच्छन्दोगैराद्रियते प्रयम्भुद्वत्यत्र नष्टेति
धुट्चत्त्वम् ॥ अपत्येतायवङिति ॥ कचिद्गुणविष्णुभाष्य
पुस्तके अपत्येतापवङितिसूरायविश्वचक्षुषङितिचपाठो
दृश्यतेसोऽस्माकमनभिमतः प्रामाणिकभाष्यपुस्तकेषु
मूलोक्तएवपाठोलभ्यते । कचित्सुरायेंतिद्विस्वोकारयुक्तः
पाठः ॥ तरचिर्विश्वदर्शतइति ॥ अत्र विश्वदर्शित
इतिपाठित्वा विश्वन्दर्शितव्यं न सदितिगुणविष्णुव्याच
क्षेप्तोवमपिपाठोऽस्माकमनभिमतएव माध्यान्दिनशा
खायां चयस्त्रिंशाध्याये तदीयमहिधरभाग्यैप्रामाणिक
मैधिलनिबन्धपुस्तकेषुच विश्वदर्शतइतिपाठस्यैवनिर्ण

मूलम् ।

पुराणीयमेवतर्पणकर्तव्यं नरसिंहपुराणीयज्ञानकल्प
तर्पणानभिधानादनारभ्य ।धीतविष्णुपुराणीयतर्पणस्यै
वान्वयौचित्यात् तत्प्रयोगस्तु ओं देवास्तृप्यन्ताम् ३ चिः
ओं ऋषयस्तृप्यन्ताम् ३ ओंप्रजापतिस्तृप्यताम् १ इति
संस्कृतदेवविधिना पूर्वाभिमुखस्तर्पणं कृत्वा दक्षिणाभि
मुखोऽपसव्ये न पितृविधिना षट्पुरुषादितर्पणं कुर्यात्

टीका ।

यात् दर्शतो दर्शनीयः । भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमि
नमिर्ह्येभ्योऽतजितिसूत्रेण हशेरतच्प्रत्ययः दर्शतः सो
मसूर्ययोरित्युणादिकौमुदी ॥ उद्गामेपीति ॥ मन्त्रा
र्थस्तु हेसूर्य पृथुहाः पृथून्यहानियस्मात्सःमेषादिषट्के
भारतेवर्षतुलादिषट्केकुरुपूतरेषुतेनायं सर्वकालेपृथु
हाःसूर्योभवति त्वमुदेषिकिं कुर्वन्त्यां दिवं रजोभूतजरसं
निविष्टमिमानःपरिष्किन्दन् तथाजन्मानिपश्यन् उत्प
त्तिभाजामुत्पत्तीरवलोकयन् कैरुदेषि अक्षुभिःकुटिञ्च
गमनैर्ह्यैरिति । उद्गमेपीतिव्यवहितोपसर्गसम्बन्धः ।
क्वचित्पृथुहामिमान इतिपाठः गुणविष्णुभाष्येऽपिपु
स्तकभेदेन पाठभेदोव्याख्या भेदश्चदृश्यते अपरातुपृथुहा
विशेषश्च पृथुगमनइत्यर्थः । पृथुहाइति । ओहाङ्-
गतौभावेक्लिप्ताः पृथवोमहत्योयस्यसपृथुहाः अन्यत्स-

मूलम् ।

ओं अद्यामुकगोत्रः पिताऽमुकशर्मादृष्यतामिदन्तिलो-
दकन्तस्मैस्वधा ३ ओं अद्यामुकगोत्रः पितामहो
मुकशर्मादृष्यता मिदन्तिलोदकन्तस्मैस्वधा ३ ओं
अद्यामुकगोत्रः प्रपितामहोमुकशर्मादृष्यतामिदन्ति-
लोदकन्तस्मैस्वधा ३ ओं अद्यामुकगोत्रोमातामहो

टीका ।

मानमिति ॥ अथतर्पणम् ॥ विष्णुपुराणे ॥ त्रिरपः
प्रीयनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ॥ ऋषिभ्यश्चतथान्यायं
सक्तृश्चापिप्रजापतेः ॥ अग्नेनचविधिनातर्पणान्तुशुचिः
कुर्यात्पुत्र्यहंस्त्रातकोद्विजः ॥ देवेभ्यश्चऋषिभ्यश्चपितृ-
भ्यश्चयथाक्रममिति वचनं प्राप्तस्य नित्यतर्पणस्यैवानुष्ठा-
नमिति देवऋषिप्रजापतिपितादिषट्कतर्पणान्येवाव-
श्यकानि ॥ पितृभ्य इत्यत्र मातृभ्यश्च पितृभ्यश्चेत्येकशेष-
इति बोध्यम् ॥ यत्तु काम्यश्चातः गृण्यत्वमदत्युपक्रम्य
मात्रे प्रमादो इत्यभिधानं विष्णुपुराणे तदन्यफलार्थम् ।
रत्नाकरादयोप्येवम् ॥ अथ काम्यम् मात्रे प्रमादो-
तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथानृप ॥ गुरुदेमातुलादिभ्यः क्षिप्र-
मित्राय भृभुज ॥ इदंश्चापि जपेदग्नौ ददात्मे श्रयानृप ॥
उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥ देवामुरास्तथा
नागायक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥ पिशाचागुह्यकाः सिद्धाः

मूलम् ।

ऽमुकशर्मादप्यतामिदन्तिलोदकन्तस्यै स्वधा ३ श्रीं अ
यामुकगोत्रः प्रमातामहोऽमुकशर्मादप्यतामिदन्तिलो
दकन्तस्यै स्वधा ३ श्रीं अयामुकगोत्रोद्वप्रमातामहो
ऽमुकशर्मादप्यतामिदन्तिलोदकन्तस्यै स्वधा ३ श्रीं अया
मेकप्येवामाताऽमुकदेवी तप्यतामिदन्तिलोदकन्त
स्यै स्वधा १ श्रीं अयामुकगोत्रापितामहमुकदेवीदप्य
तामिदन्तिलोदकन्तस्यै स्वधा १ श्रीं अयामुकगोत्राप
पितामहमुकदेवीदप्यतामिदन्तिलोदकन्तस्यै स्वधा १
श्रीं अयामुकगोत्रामातामहमुकदेवी दप्यतामिदन्ति
लोदकन्तस्यै स्वधा १ श्रीं अयामुकगोत्राप्रमातामह

टीका ।

कृष्णागडास्तरवःखगाः ॥ जलेचराभुनिलयावायवा
धारास्रजन्तवः ॥ तस्मिन्तेप्रयान्त्वाश्रमदत्तं नाम्बुना
खिलाः ॥ नरकेषुसमस्तपुयातनामुचयेस्थिताः तेष
माप्यायनायैतद्दीयतेसलिमन्मया ॥ इदन्देवामुरादि
काम्यतर्पणन्देवविधिनाकर्त्तव्यमिति ॥ शीतादिव
शात् स्थलतर्पणपक्षेप्यञ्जलिप्रक्षेपोजलएवकार्यं इति
शङ्करमिश्राः ॥ गोभिलीयमिति ॥ आधुनिकैरलसैर्गो
भिलीयस्नानविधेरननुष्ठाना तद्दीयतर्पणमपिनानुष्ठी
यतैऽतोयज्यगौरवमयाज्ञतत्प्रयोगोलिखितोजिज्ञामुभिः

मूषम् ।

मुक्कदेवीदृष्यतामिदं निलोदकनखैः स्वधा १ श्रीं अद्या
मुक्कगोवाहवप्रमातामह्यमुक्कदेवीदृष्यतामिदं निलोदक
नखैः स्वधा १ ततोऽन्यानेपि भ्रातृपितृव्यादीन् सत्त्वाह्वा
मनायान्तर्पयेत् ततः श्रीं येवाश्ववावाश्ववावायेऽन्वज
न्मनिवाश्ववाः ॥, तेदृप्तिमखिलाग्रान्तुयसास्मत्तोऽग्निर्वा
नृति श्रीं येचास्माकङ्कुलेजाता अपुत्रागोविन्धोमृताः
तेपित्रन्तुमयादत्तव्यं स्वनिष्पीडनोदकम् इति मन्त्रं च
प्राचीनावीतीदक्षिणाभिमुखं चास्तीर्षकुशत्रयेऽथ लेपि
तृतीये न सतिलं वासोनिष्पीडयेत् ॥ गोभिलीयज्ञान
विधिमाचरद्भिस्तु नमो ब्रह्मणे नमो ब्राह्मणेभ्य इत्यादि
गोभिलीयमेव तर्पणं हस्तं व्यम् एव तर्पणं कृत्वा जलादु
त्तीर्य धौतेवाससीपरिधायोरुजङ्घं चरणौ हस्तौ मृदा
चिप्रक्षाल्याचम्य तिलकं कृत्वा तिष्ठन् सूर्याभिमुखो
गायत्रीं जपेत् श्रीं चागच्छ वरदे देवि चाक्षरे ब्रह्मवादिनि ।
गायत्रि हृन्द्वास्मात्तर्ज्यं मे सन्निधीभव ॥ . गायन्तस्मा
यसेवस्माद्वायवी हृन्द्वास्मिर्देवतः स्मृता इत्यावाह्यं श्रीं हारस्य ब्र-
ह्मर्षिर्गायत्री हृन्द्वास्मिर्देवतः सर्व्वकर्मार्थं विनि-
योगः भूर्भुवःस्वरित्यस्य प्रजापतिर्हविर्गायत्र्याग्निमनुष्टु-
भं हृन्द्वास्मिन्निवायुदित्यादेवताजपे विनियोगः गाय-
त्र्याग्निं हृन्द्वास्मिन्निवायुदित्यादेवताजपे विनियोगः सवितादेवताजपे

मूलम् ।

विनियोगः इति ऋष्यादिकं स्मर्त्तव्यम्, उपमन्त्रस्तु श्रीं
भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो
योनः प्रचोदयात् श्रीं ॥ उपस्तु स हस्तकृत्वः शतकृत्वो
दशतज्जुंशतादूर्वागपरिमितन्दशकृत्वो वा यथावकाशं
ऋष्यादिमालयाकार्य्यः ततः श्रीं उत्तरे शिखरे वा ते
भूम्याम्पुर्व्वतवासिनि ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ-
देवियथा सुखमिति विसर्ज्येत् ॥ अथ ब्रह्मयज्ञः ॥
सच वाजसनेयिवदुक्तप्रकारेण ब्रह्मन्दोगैरपि कर्त्तव्यः तत
स्तिलजलपुष्पपुष्पमञ्जलिमुर्ध्वपर्य्यन्तमुत्थाप्य श्रीं नमो
विबसते ब्रह्मग्भासते विष्णुते जसे ॥ जगत्सवित्रं शु

टीका :

श्रीदत्तकन्दोगान्धिकादौद्रष्टव्यः तिलकमिति ॥ ब्रह्मवै
 वर्त्तब्रह्मखण्डे, ज्ञात्वाज्ञात्यामहापूतः कुर्यात्तुतिलक
 म्बुधैः ॥ बाह्योर्मूलेललाटचक्रण्डदेशेचवक्षसि ॥ ज्ञान
 न्दानन्तपोहोमन्यैवधूपितकर्मच ॥ तत्सर्व्वन्निष्फलं
 तिललाटं तिलकं विना ॥ तथा ब्राह्मणस्तिलकं कृत्वा कुर्यात्
 त्सम्ब्राह्मणतर्पणमिति ॥ एष क्रमो वा असनेयिनाम्
 न्दोगान्नामपि स्थलसम्ब्रावन्दनपक्षे इति बोध्यम् ॥ उत्तरे
 शिखरे इति अथ ज्ञानो बह्वुषु न्दोगाद्विक्रमिबन्धे पुन
 दृश्यते ॥ जातवेदस इति ॥ यद्यप्यग्निगर्भसर्गः पर्यद

मूलम् ।

अयमविवेककर्मादायिने ॥ इत्यनेन श्रीं हंसः शु-
चिषादितिमन्त्रे वावा' आभ्यामिलिताभ्याञ्चासूर्याया
चन्द्रस्तावकं चन्द्रमस्त्यशुचिः सोपानत्काजलपूर्णपावमा-
दायगृहं ब्रजेत् ॥ अथ देवपूजा ॥ साचवाजसनेयि
वत्पूज्योक्तप्रकारेण हन्तीगैरपि कर्त्तव्या, मन्त्रे विशेषः
च्यते ॥ तवसूर्य्यपूजनेमन्त्रः ॥ श्रीं वरुणहं ॥ असि
सूर्य्यवडादित्यमहं ॥ असिमहस्तेसतोमहिमापनिष्ट
ममज्जादेवमहं ॥ असि ॥ गणपतिपूजनेमन्त्रः ॥
श्रीं आतुनइन्द्रक्षुमन्तश्चिवंयाभंसङ्गभायमहाहस्तौदत्ति
येन ॥ अग्निपूजनेमन्त्रः ॥ श्रीं अग्निन्दूतहृषीमहेहो
तारव्यैश्ववेदसम् । अस्थयज्ञस्यमुक्रतुम् ॥ दुर्गापूजने

टीका ।

तीतिपाठोबहुपुनिबन्धं पुदृश्यतेतथापिपरिपदतीतिप्रती-
कमुपादायलेट् चट् सदिर्गतेरितिपत्वमितिगुणविष्णु
भाष्यानुसारात्कातिपयनिबन्धस्वरमाञ्चसनःपरिपदती-
त्यपिकीचित्पठन्ति ॥ अथेति ॥ देवपूजानन्तरस्तित्यर्थः ।
तथाचनरसिंहपुराणम् ॥ पौरुषेणतुसूक्तेनतत्रविष्णुं
समञ्चयेत् । वैश्वदेवन्ततः कुर्यादलिकर्म्मततः पर-
मिति ॥ गौतमकल्पस्यवृहत्पादिति, तस्यभूपरिसमू-
हनाद्यार्य्यस्यापनान्तकुण्डिकासाध्यत्वादितिभावः कि

मूलम् ।

मन्त्रः ॥ ओं जातवेदसे मुनवांससो ममरातो यतोद्भि-
दहातिवेदेः । सनः पर्षदतिदुर्गाणि विश्वानावेवसिग्धु
न्दुरितात्यग्निः ॥ ओं इमं स्तोममर्हते इति वा ॥ शिव
पूजने मन्त्रः ॥ ओं आवोराजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं
भल्यत्रं रोदस्योः । अग्निपुरातनयित्वोरचिताहिरण्य
रूपमवसेकृणुध्वम् ॥ विष्णुपूजने मन्त्रः ॥ ओं इदं विष्णु
र्विचक्रमे वेधानि दधे पदम् ॥ समूढमस्य पांसुले ॥ अथ
पञ्चमहायज्ञान्तर्गत वैश्वदेवबलिकर्मणी ॥ तव गौत
मकल्पस्य वृहत्वाक्काकलकल्प एव लिख्यते ॥ क्वचित्पा-
त्रे जलं कृत्वा पात्रद्वये पृथगन्तृत्वाऽग्नौ जले स्थले वा जुह्व-
यात् ॥ ओं भूः स्वाहा ओं भुवः स्वाहा ओं स्वः स्वाहा
ओं भू भुवः स्वः स्वाहा ओं देवकृतस्यै नमो वयं जनमसि-

टीका ।

अनिरम्भः शाकलकल्प एव प्रशस्तः तथाच वचनम् इत्या-
व्याहृतिभिः पूर्व्वन्ततो मन्त्रैश्च शाकलैः । भूतेभ्यश्च
बलिन्दत्वात्तोऽग्नीयादनग्निमान् ॥ शाकलमन्त्राः
देवकृतस्यै नम इत्यादयोऽष्टौ तैर्ज्योतिष्टोमीययूप शक-
लाष्टकेन होमविधानात्तथा चाश्वलायनः अष्टावष्टौ
शकलान्याह वनोयेऽनुहरेयुर्देवकृतस्यै नम इति ॥ श-
कलानि खण्डानि एव चान्यत्रापि तन्मन्त्रैरेव को होमः

मूलम् ।

स्वाहा, ओं पितृकृतस्यै नमोवयजन-मसिस्वाहा, ओं
मनुष्यकृतस्यै नमोवयजनमसिस्वाहा, ओं आत्मकृत-
स्यैनसोवयजनमसिस्वाहा, ओं यद्विवाचनक्तस्यैनश्च-
क्रमत स्यावयजनमसिस्वाहा ओं यत्पुनस्तज्जायतस्यै-
नश्चक्रमतस्यावयजनमसिस्वाहा, ओं यद्विद्वान्मयाविद्वान्म-

टीका ।

शाकल इत्युच्यते ॥ यदापि देवकृतस्यै त्यादिमन्त्रै रष्टा
हुत्यात्मक एव शाकल होमः सामवेदपठितस्तथाप्युक्तस्मृ-
त्यनुरोधात्मकलङ्घनोपाचाराच्चादौ व्याहृतिचतुष्टया
हुतिरन्ते च शिवेष्टकदाहुतिर्निमित्ता ॥ अथ होमोऽग्नी
जले स्थित्वा कार्यः लौकिके वेदिके वापि हुतोष्णिष्टे जले
क्षितौ वैश्वदेवस्य कुर्यात् पञ्चमूनापनुत्तय इति शातान
पवचनात् इयं स्तुतिश्चोदनी होमे भृशज्जिमंस्काराः
सर्वेऽपि कार्य्याः जलक्षित्यास्त्वाहुति मावन्नतयोः सस्कार
इति ॥ शेषान्नैवेति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ देवेभ्यश्च हुता
दन्नाश्चेष्टाद्भूतबलिं हरेदिति ॥ शेषनाशे त्वन्यदप्यादाय-
कर्त्तव्यमिति भट्टभाष्यम्, अतहुत्वा व्याहृतिभिः पूर्व-
मिति प्रागुक्तवचने भूतेभ्यश्चैत्यवचकारादादौ देवबलि-
रन्ते च पितृबलिरिति स्मृतिमाराजिकतरत्वादयः ॥
यदाप्यस्मिन्कल्पे बलयो नोक्तास्तथाप्याचादेव लिखिता

मूलम् ।

स्रै नष्टकृतमस्यावयजनमसिस्वाहा ॥ ओं एनस एकसो
ऽवयजनंमसिस्वाहा ओं अमयिस्विष्टकृतेस्वाहा ॥ ततः
शेषान्नं नतत्पातपश्चिमतोभूमौ ओं सर्वेभ्योदेवेभ्योनमः
ओं सर्वेभ्योभूतेभ्योनमः इतिदेवविधिनावलिहयन्दत्ता
अलिनसिक्ता ओं मित्रभ्यःस्वधा इतिपितृविधिनाऽप-
सव्यं नवलिन्दद्यादभिपिञ्चच्च ॥ ततः सव्यं न भूतो
पकारार्थमन्नान्तरंगशुचिभूमौ विष्णुपुराणोक्तकाम्यव-
लीन्दद्या ततप्रथममन्नमादाय ओं देवामनुप्याःपशवो
वयांसिसिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंवाः । प्रेताः पिशाचा
स्तरवः समस्तायेचान्नमिच्छन्तिमयाप्रदत्तम् ॥ पिपौ-
डिकाकीटपतङ्गकाद्याबुभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्वाः । प्र-
यान्तुते तृप्तिमिदम्नयान्नन्तेभ्यो विमृष्टंमुखिनोभवन्तु ॥
येषान्नमातानपितानवन्धुर्नैषान्नमिद्धिर्नतथाऽन्नमस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नम्भुविदत्तमेतत्तं यान्तु तृप्तिम्मुदिताभवन्तु ॥

टीका ।

इतिप्राञ्चः । अपरेतुअग्न्यादिर्गीतमेनोक्तोहोमः शाक-
लएवच ॥ अनाहिताग्ने रयिषयुज्यतेवलिभिः सहेति-
कर्मप्रदौपवचनम्प्रमाणयन्ति, किञ्चम्कन्दपुराणीय का-
शीखण्डमपिप्रमाणम्, तथाहिभूराद्याव्याहृतीस्त्रिभिः
स्वाहान्ताःप्रणवादिक्ताः । भूर्भुवःस्वःस्वाहेति विप्रोद-

मूलम् ।

भूतानिसर्वाणि तथान्नमेतदहञ्चविष्णुर्नयतोऽन्यदस्ति ।
 तस्मादहम्भूतनिकायभूतं मन्त्रप्रयच्छामि भवायतेषाम् ॥
 चतुर्दशोभूतगणोयण्य तत्रस्थितायेऽखिलभूतसङ्गाः ।
 तत्प्रार्थमन्त्रं हि मया विमृष्टं नृणामिदन्ते मुदिता भवन्तु ॥
 इत्युच्चार्य बलिमेकन्दयात् ॥ ततो भूमाविववायमबलिं
 श्वबलिञ्च दद्यात्तत्रमन्त्रौ ॥ ओं ऐन्द्रवारुणवायव्या
 याम्यावै नैऋतास्तथा । वायमाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ
 पिण्डं मयाऽर्पितम् ॥ ओं श्वानौ हौश्यामश्वबलो वैव-
 स्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेता

टीका ।

द्यात्तथाहुतिम् ॥ तथा देवकृतस्याद्याजुह्यादष्टआहु-
 तीः । सर्वभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्तथा बलिम् ॥ स-
 र्वभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरं । दक्षिणेऽपि पिण्ड-
 भ्यश्च प्राचीनावीतिको ददेदिति ॥ ददेदित्यर्पः प्रयोगः
 विश्वं भ्यश्चापि देवेभ्य इति पाठान्तरम् ॥ पिण्डेऽङ्गिकेति ॥
 क्वचित्पिपीडिकाः कीटितिसविसर्गः क्वचिच्च पिपीलि-
 केतिसलकारः पाठोऽवमन्त्रं दृश्यते ॥ ततो भूमाविति ॥
 इमौ च श्वकाकबलो तयोरुपयोगिस्थाने दत्ताव्याविति-
 उक्ताः श्वबलिमन्त्रं श्वानौ हौश्यामश्वबलावित्यपिकेचि-
 त्पठन्ति वेदेमकारान्तस्य नाम्नो दर्शनात् ॥ ततः सकल

मूलम् ।

वहंसकौ ॥ तत आचामेत् ॥ ततः ओं पतितेभ्यो
नमः ओं चायडालेभ्योनमः ओं पांपरोगिभ्योनमः ओं
कृमिभ्योनमः इतिबलिचतुष्टयं शनकैर्भूमावुपनिः
क्षिपेत् अत्रचप्रतिबलिभूमिं प्रोक्ष्यबलिन्दत्त्वा तदुपर्य-
भिषेचयेत् ॥ अथ नित्यश्राद्धम् ॥ अपवित्रः पवित्रो
वेतिपठित्वा पुण्डरीकाक्ष स्मरणेनान्नं प्रोक्ष्यदक्षिणा-
भिमुखोऽपसव्ये न मोटकतिलजलान्यादाय ओं इदम
न्नमिष्येभ्यःस्वधा इत्येकदोऽत्मृजत् सतिसमयेऽन्नाधिक्येच
पितृदिभ्यस्त्रिभ्यो मातामहादिभ्यश्चत्विभ्य स्तुतन्नाम
गोत्रोच्चारणपूर्वकं पृथगेवदद्यात् ॥ ततो निशीत्युदङ्मु-

टीका ।

प्रामाणिकच्छन्दोगाङ्गिकादृतं पतितादिवलिचतुष्टयमेव
दद्यान्नशजसर्पेयिवच्छ्वादिबलीनपीति ॥ अत्रायमा-
शयः प्रतिभाति ॥ शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पाप-
रोगिणाम् वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निःक्षिपे-
द्भुवीतिमनूक्तबलिषु श्ववायसबल्योः प्रागुक्तव्यासो-
क्तसमन्तकबलिभ्यामेवंसिद्धत्वादवशिष्टं बलिचतुष्टयमे-
वदेयमिति ॥ इदञ्चैश्वदेवाख्यं कर्मपुरुषार्थमेव
नान्नसंस्कारार्थमतएव अथातः पञ्चमशायञ्चादित्युपक्र-
म्य तानेतान्यन्नानहरहः कुर्वीतेत्यादिनीऽऽश्वलायनेन

मूलम् ।

अः ओं इदमन्नं मनुष्येभ्यो हन्त इति मनुष्येभ्यो दद्यात् ॥
ततो यतिने ब्रह्मचारिणे चान्नार्थमुपस्थिताय स्वस्तिवा
चयित्वोदकपूर्वायासमार्ची भिक्षां दद्यात् अन्येभ्योऽ
पि यथाशक्ति ॥ अथ गोयासः ॥ ओं सौरभेय्यः सर्व
हिताः पवित्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृह्णन्तु मे यासं गाव-
स्त्रैलोक्यमातरः ॥ इति मन्त्रेण भान्नघासमुष्टिरूपं यासं

टीका ।

तेषां नित्यत्वाभिधानं संगच्छते ॥ कात्यायनः ॥ मायं
प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च । अनश्रुताऽपि सतत
मन्यथा किं त्विषी भवेदिति ॥ परिशिष्टे प्रवासस्थितस्या
प्यवश्यं कर्तव्यता प्रदर्शिता । प्रवसन्नाहृतानिष्टे तदा-
चित्कालपर्ययात् । यस्मिन्नन्नी भवेत्पाको वैश्वदेवस्तु
तत्र वै ॥ मनुष्येऽपि पुरुषार्थत्वेनाह, वैश्वदेवे तु नि-
र्हन्ते यदन्योऽतिथिरावर्जित् । तस्माच्चन्नं यथाशक्ति
प्रदद्यान्न बलिं हरेदिति ॥ यद्यन्नसंस्कारार्थत्वं तदा पुनः
कारणनिषेधो न युज्यतेति, अतएव वैश्वदेवात्प्रागपि
सिद्धान्तेन श्राद्धकरणमुपपद्यते ॥ केचिदुभयात्मकत्वं
वैश्वदेवस्येच्छन्ति अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहु-
यादित्वाश्च लायनेनान्नसंस्कारकत्वस्याभिधानात् तेषां-
द्रव्यसंस्कारकर्मत्वपक्षेऽन्नार्थता वैश्वदेवकर्मणः पुरुषा-

मूलम् ।

परंस्वर्गवेदयात् ॥ ततो वामदेव्यगानम् ॥ कयान
इतिमहावीमदेवश्चषिर्गायत्रीऋन्द इन्द्रोदेवताऽग्निष्टो
मादौहितीयपृष्ठशान्तिकर्मणि च विनियोगः षो क-
यानश्चित्ताभुवदूती सदाहधःसखा १ कयाश्चिष्टया
वृता ॥ कस्त्वासत्योमदानां मंहिष्ठोमत्सदन्धसः ।
दृढाचिद्राजजवमु ॥ अभीषुणःसखीनामविताजरि-

टीका ।

यत्वे वैश्वदेवकर्मार्थताद्रव्यस्येति परस्परविरोधइति
बोध्यम् ॥ अथनित्यश्राद्धम् ॥ अत्र यद्वक्तव्यं तद्वाजसने
यिनित्यश्राद्धं उक्तम्, मनुष्ययज्ञोऽपिप्राग्वत् ॥ यतिन
इति ॥ ब्रह्मचारीयतिश्चैत्र विद्यार्थीगुरुपोषकः । अ
ध्वगः क्षीणवृत्तिश्चषड् तैभिर्बुकाः स्मृताः ॥ इदन्तु
अत्रे मिह यदेव यतिब्रह्मचारिणोरुपस्थितिस्तदेवकार्यं
ब्रह्मकालनियमः । वैश्वदेवात्पागुपस्थितौतु नरसिंह
पुराणम्, अर्कंतेवैश्वदेवेतु भिक्षौचगृहमागते । उडत्य
वैश्वदेवार्थंभिक्षान्दत्त्वा विसर्जयेदिति ॥ यासमात्री
मिति ॥ मार्कण्डेयपुराणे मदालसाऽलकसंवादे ॥
यासप्रमाणाभिज्ञास्यादयं यासचतुष्टयम् । अयंचतु-
र्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥ भोजनं हन्तकारं
वा अयंभिक्षामथापिवा । अदत्त्वाच न भीक्ष्व्य यथा

मूलम् ।

दृष्टाम् । गतस्मवास्त्य तये ॥ स्वस्तिनः कन्दो हृदयवाः
स्वस्तिनः पृषाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तात्त्र्योर्गिरष्टनेमिः
स्वस्तिनो हृदस्पतिर्द्धातु श्री स्वस्तिनो हृदस्पतिर्द्धातु
श्री प्राजापत्यञ्चै वामदेव्यस्युजापतावेव प्रतिष्ठायो
त्तिष्ठन्ति श्री पशवो वैवामदेव्यस्युष्टुवेव प्रतिष्ठायोत्ति
ष्ठन्ति श्री शान्तिर्वैवामदेव्यं शान्तावेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठ-
न्ति श्री अतएतत्कर्माच्छिद्रमस्तु ॥ इति कन्दोगानां
पञ्चमहायज्ञविधिः ॥ अथो भयसाधारणो विधिः ।

टीका ।

विभवमात्मनः ॥ पावपुरणे तु फलाधिक्यं पद्मपुराणे ॥
यः पावपुरणीभिर्चां यतिभ्यः संप्रयच्छति । विमुक्तः सर्व
पापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ अन्यत्र ॥ यतिहस्ते
जलन्दया द्वैचन्द्रया त्पुनर्जलम् । तद्वैचं मेरुण तुल्यं
तज्जलं सागरोपममिति ॥ अथ गोयासः प्राग्वत् ॥ वा-
मदेव्यगानमिति ॥ गोभिलः ॥ अपहृष्टे कर्मणि वा-
मदेव्यगानं शान्तार्थं शान्तार्थमिति ॥ अपहृष्टे समाप्ते ॥
कात्यायनः ॥ अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ।
अहोमकीष्वपि भवेद्यथोक्तं चन्द्रदर्शने ॥ वामदेव्यं गणे
ष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके । चन्द्रदर्शने जननात् तृतीय
शुक्लपक्षे निष्क्रम्य कर्मणि बालकस्य तदवलोकने ॥

मूलम् ।

विशिषस्तुक्चिद्वच्यते ॥ अथातिथिपूजा ॥ तत्र कृ-
तनित्यक्रियो गोदोहमात्रमधिकंवाकालमतिथिप्राप्तये
स्थित्वाप्राप्तानतिथौनाटरातिथयेनाभ्युत्थाय नमस्कृ-

टीका ।

अथातिथिपूजेति ॥ अंशित्वस्यनित्यश्राद्धानन्तरमित्यर्थः ।
तथाचवर्षसिद्धः । प्रितभ्योदद्यात्ततोऽतिथौपूजयेदिति ॥
एवञ्चस्मृत्यन्तरेवैश्वदेवानन्तर्यामिधानं ततः प्रागुप-
स्थितोनातिथिरित्येवम्परम् ॥ तथाच पराशरशा-
तातपौ ॥ प्रियोवायदिवामूर्खोहं प्यः पण्डितएववा ।
वैश्वदेवेतु सम्प्राप्तेसोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमइति ॥ मनुः ॥
सम्प्राप्तायत्वतिथयेप्रदद्यादासनोटके । अन्नञ्चैवयथा-
शक्तिसत्कृत्यविविधपूर्वकम् ॥ तृणानिभूमिरुदकंवा-
क्चतुर्थीचसूनुता । एतान्यपिसतंगिहेनोष्णयानो
कदाचन ॥ एकरात्रन्तुनिवसन्नतिथिर्वाज्ञातः स्मृतः ।
अनित्यं हिस्त्रितेयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ नैकया-
मौषमतिथिंविप्रंसाङ्गितिकन्तथा । उपस्थितगृहेविद्या-
हार्यायवाम्नयोऽपिवा ॥ यत्रगृहेभार्यामनौचपिस्थातां
तत्राप्युपस्थितमेकयामवासिनं । साङ्गतिक्कालोकीर्षुव-
चिद्वपरिहासकथादिभिः सङ्गत्याभोजनमात्रार्थमित-
स्ततोभमन्तस्मात्तिथिं न विद्यात् । एतेनभार्याम्भिरहि-

मूलम् ।

स्य स्वागतानामयप्रश्नादिभिः सत्कृत्यवहुपादवासने
तदस्त्राभेऽवहुपादेऽप्युपवेश्य ताम्नादिपात्रेजलमाहृत्य
गुरोः स्वयमेवेतरस्य शृङ्गद्वारापादौप्रक्षाल्य स्वाहन्नादि
वयोत्साहंभोजयित्वा प्रियकथालापेन क्षणंस्थित्वायान-

टीका ।

तस्यप्रवासस्यस्य नातिथिरितिबोधितम् ॥ याज्ञव-
ल्क्यः ॥ अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियोवेदपारगः ।
मान्यावितौष्टहम्यस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ परपाक-
रुचिर्नस्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥ देवलः ॥ अतिथि-
र्गृहमभ्येत्ययस्यप्रतिनिवर्तते । अमत्कृतोनिराशश्च
सद्योहन्तिसतत्कुलम् ॥ यमः ॥ अतिथिर्यत्रवैद्यामे
भिक्षमाणःप्रयव्रतः । श्रुतेनिराशमस्तत्र ब्रह्महत्याविधी-
यते ॥ बृहस्पतिः ॥ प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेनश-
तक्रतुः । पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥
अभ्यागतानुवृत्तौवसिष्ठः ॥ तंभोजयित्वापासीत ततो
गच्छन्तमनुव्रजंदासीमान्तमनुज्ञानाहा ॥ आपस्त-
म्बः ॥ यानश्चन्तमायानाद्यावन्नानुजानीयादितरम-
प्रतिभायामासीन्नोनिवर्त्तत ॥ इतरं यानरहितम् ।
अप्रतिभायामनुज्ञानास्फूर्ती ॥ विष्णुपुराणे ॥ दिना-
तिथौच विमुखेनतेयत्पातकंभवेत् । तदेवाष्टगुणंभुंसां

मूलम् ।

वन्तमायानारोहणा दयानवन्तमनुज्ञापयन्त मन-
नुज्ञाने चासीमान्तमनुब्रज्य विमर्जयेत् तदैव वस्तु-
कामञ्चशय्यादिदानेनसंपूज्य प्रातर्विसर्जयेत् अधि-
कदिनवासनेतु फलाधिक्यम् ॥ एवमेव रात्रावपि ॥
अतिथ्यलाभेनृयज्ञस्मिन्नार्थमतिविभवे ऽन्य पित्राह्मणो

टीका ।

सूर्योदं विमुखे गते ॥ सूर्योदः सूर्यास्तमनसमयायातः
विष्णुपुराणे ॥ प्रतिश्रयंतथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम्
प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥ प्रतिश्रयो वास-
गृहम् ॥ देवलः ॥ नाष्टतं भोजयेद्द्विप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि
परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥ मिष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा
पश्चात्कंदशर्नं लघु । ब्राह्मणं भोजयेन्मूर्खो निरयं चिर-
माविशेत् ॥ मनुः ॥ आसनावसथ्यै शय्यामनुब्रज्या
मुपासनाम् । उत्तमेष्टुत्तमं कुर्व्याद्दीनेहीनं समेसमम् ॥
बहूनामन्नदानां शक्तावेकस्माच्चपि प्रथमागताय गुणवते ऽ-
न्नन्देयम्, तदसम्भवे यथाशक्ति फलमूलोदकाद्यापि देयमेव
याज्ञवल्क्यः ॥ भोजयेद्दागतां काले सखि सम्भविष्यन्ति-
वान् । बालस्ववासिनो हृद्गर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥
संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः श्रेष्ठभोजनम् ॥ द्रष्टव्यः ॥
पञ्चमे च तथा भागे सन्निभा गोयथाहृतः देवपितृमनुष्याणां

मूलम् ।

भोजयितव्यः ॥ अथभोजनविधिः ॥ भोजनस्थानादहिर-
रेवाजानुपादावामाश्विवन्मात्पाशीच प्रक्षाल्यथपाविधि-
द्विराचम्यगोमयादुपलिप्त शुचिदेशे शुभासनउपवि-
श्योदकेनात्मानमद्रुचं वेष्टयित्वा ब्राह्मणादिक्रमेणच-
तुष्कोणतिकोणवर्तुलाहं चन्द्राकृतिमण्डलंकुर्यात्शुद्धो

टीका ।

कीटानां चोपदिश्यते ॥ संविभागंततः कृत्वा गृहस्थः शेष-
भुग्भवेत् ॥ संविभागो विभज्य प्रतिपादनम् ॥ अन्न-
पाकस्तु पित्तलादिपात्रे कार्यः तदभावे मृन्मयभाण्डेऽपि
तत्र विशेषमाह ब्रह्मवैवर्ते, नित्यं नूतनभाण्डे न कर्तव्यः
पाक एव च । अथवा पक्षपर्यन्तं ततस्तग्राज्यं मनीषिभिः
तथा ॥ चन्द्रसूर्योपरागे चाशीचे मृतकजातयोः । स्पृष्टे
चाशुचिना सद्यः पाकभाण्डं परित्यजिदिति ॥ पाकभाण्ड-
मित्युपलक्षणं जलघटादीनामपि ॥ अथ भोजनविधि-
मुपक्रमते भोजनस्थानादहिरित्यादिना ॥ तत्र बीधायनः
सुप्रक्षालितपाणिपादोऽपचाचम्यशुचौ देशेऽन्नमुपसंहृत-
मुपसंयच्छकामक्रोधलोभमोहान्महत्य सर्वाङ्गुलीभिः
शब्दमकुर्वन् प्राप्नोयान्नपिण्डं शेषं पात्रासु तृजेत् ॥ उप-
संहृतमुपनीतम् । उपसंयच्छ चादरेण स्वीकृत्य । शब्दं
सीत्कारादिकम् । पिण्डं शेषं कवलशेषम् ॥ ब्रह्मपुराणे

मूलम् ।

ऽभ्युच्चमात्रं वा कुर्यात् ॥ अथेष्टजनपरिविष्टमद्ग-
मभम्बरखीतादिपात्रस्थं दृष्ट्वा दृष्टमनाः प्राञ्जलिरस्याकं
नित्यमेतदस्त्वित्यभिलष्य पुनर्भक्त्या प्रयमेत् । ततः श्री

टीका ।

आसनस्थस्तु यो मोहात्पाङ्गुक्तमध्य उपस्पृशेत् । विशेषो-
जनभूमिश्च अप्रक्षालितपाणिमान् ॥ स सर्वपातुयत्यापं
तद्गृह्णाति नराधमः । तस्माद्बहिरुपस्पृश्य आचान्तः
प्रविशेद्गृहमिति ॥ तथा ॥ पात्रेष्वयानुरूपेषु पुत्रभृ-
त्यानुजैः सह । भूमीपात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनाग्न्यनुभवयेत्
विष्णुपुराणे ॥ विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिक्षुखः
विदिक्षुखः कोणाभिमुखः ॥ मर्तुः ॥ आयुष्यं प्राक्षुखो
भुङ्क्ते यशस्वदक्षिणामुखः । दियं प्रत्यक्षुखो भुङ्क्ते ऋतं
भुङ्क्ते उदक्षुखः ॥ ऋतं सत्यं सर्वत्र दृष्ट्विति शेषः । द-
क्षिणामुखभोजनं प्रमौतमात्रविषयम्, तथा चापस्तम्बः ।
दक्षिणामुखेन भुञ्जीत अनायुष्यं त्वेवं मुखस्य भोजनं
मातुरित्वुपदिशन्तीति ॥ गौडनिबन्धे केचित्तु न जीव
त्पितृकः कुर्याद्दक्षिणामुखं भोजनमित्याचाररत्नाकर
धृतवचनाञ्जीवत्पितृकस्यापि निषेधमाहुरिति ॥ भोजने
प्राञ्जलिरिति पञ्चतये मौनस्य नियमः पञ्चयासान्नाहामौनं
प्राञ्जलाप्यावनाय तदिति विष्णुपुराणात् महामौनं

मूलम् ।

तेजोऽमिश्रकमस्यमृतमसि धामनामासिप्रियन्ते वाना-
मनाधृष्टन्देवयजनर्मसिइतिजपन्प्रथमेत । ततोऽन्नदोष-
मकीर्तयन् दक्षिणपाश्वरेमण्डलाभ्यन्तरे स्वदेशकुला-

टीका ।

हु कारादिरहितम्, तथाचाविः । मौनव्रतंमहाकष्टं
हुहारेणैव नश्यतीति ॥ ततःपरन्तुननियमःकाम्यत्वात्
पराशरः ॥ यदीच्छेत्सर्वपापानिहन्तुंनिरवशेषतः ।
मौनेनान्नं समग्रीयादगस्त्यग्निरमास्वपेदिति ॥ काशी-
खण्डे ॥ वावदेवान्नमग्रीयाद्ब्रूयात्तद्गुणागुणान् । अतो
मौनेन योभुङ्क्तेसभुङ्क्तेकेवलामृतमिति ॥ केचित्तु
भोजनेसर्वतैवमौनमावश्यकम्, स्नातस्यवरुणस्तेजोभुञ्ज-
तोऽग्निःश्रियंहरेत् । भुञ्जानस्ययमस्त्वायुस्तन्मात्रव्या-
हरेत्त्रिष्वितिभविष्योत्तरेतदकरणेऽनिष्टश्रवणादिति ॥
यमः ॥ प्राङ्मुखोऽन्नानिभुञ्जीतपश्चाद्र्दोवाग्यतः शुचिः
पार्श्वपादस्तुभुञ्जानः शतं वर्षाणिजीवति ॥ पश्चाद्र्दं द्य-
रवहयेकर हये मुखेचजलक्रिन्नः पुनरार्द्रपदोपादानं
फलार्थम् ॥ ब्राह्मणादिक्रमेणेति ॥ शङ्खः ॥ चतु-
रङ्कोऽङ्गिजायास्य त्रिकोऽङ्गं च वियस्यतु । मण्डलाकृति
वैश्यस्यशूद्रस्याभ्युच्चंस्मृतम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ चतुरस्रं
त्रिकोऽङ्गं चतुर्लङ्गं चार्द्धचन्द्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्य-

मूलम् ।

चारेणवलीन्दयात् ॥ तत्र तावहाजसनेयिनान्तद्विधिः
एकस्मिन्पात्रे षड्नेवेद्यानिधृत्वा भूमौचषड्धृत्वा क्र-
मेणोत्सृजत् श्रीं सूर्यायनमः श्रीं गणपतयेनमः श्रीं

टीका ।

शब्राह्मणादिपुमगडलम् ॥ अत्र शूद्रविषयेऽर्हचन्द्रा-
कृत्यभ्युक्षणयोर्विकल्पः । अभ्यर्चयन्ति । हागीतः न-
काष्णायसे नमस्तुपात्रेनभिन्नावकीर्णं ॥ भुञ्जोतेतिशेषः
काष्णायसे लौहपात्रेभिन्नं स्फुटिते अवकीर्णंशूद्रभो-
जनादिनाऽपवित्रं ॥ कामधेनौ पैठीनसिः ॥ ताम्र-
रत्नतमुवर्णं मुक्ताश्मशङ्कस्फटिकानांभिन्नमभिन्नम् ॥ न
दृष्टमित्यर्थः ॥ पात्रगुणानां वैद्यकेभावप्रकाशे ॥
दोषदृष्टिदं पथ्यं हेमंभोजनभाजनम् । रौप्यंभवति
चक्षुष्यं पित्तदृष्टकफवातकृत् ॥ कांस्यंस्वुक्षिप्रदंरुच्यं
रक्तपित्तप्रसादनम् । पैतलंवातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकंफ-
प्रणुत् । पात्रं पथ्यमयंरुच्यं दीपनंविषपापनुदिति ॥
वैद्यकेऽप्यायसादिपात्रविधिस्तुदृष्टार्थ एव ॥ इष्टमना-
द्विति ॥ मनः ॥ पूजयेदग्नंनित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
दृष्ट्वाष्ट्ये तृप्तौदेष्टप्रणमेच्चैवसर्वदा ॥ मार्कण्डेयपु-
राणे ॥ उपघातादृतेदोषत्रास्योदीरयेद्बुधः ॥ उप-
घातोऽशौचम् ॥ एवञ्चासवसानमन्त्रादिदोषाननुक्तै-

मूलम् ।

अभ्यर्चनमः श्रीदुर्गादेव्यै नमः श्रीशिवाय नमः श्रीभग-
वते श्रीविष्णवे नमः, भूमौ श्री ब्रह्मणे नमः श्री रुद्राय
नमः श्री इन्द्राय नमः श्री चन्द्राय नमः श्री अर्काय
नमः श्री वसुभ्यो नमः । केचिन्नवेव बलीन्ददति पात्रे

टीका ।

वतानितानोष्मितवस्तुनिघाद्याणि ॥ ब्रह्मपुराणे ।
वामेनपाणिनापात्रं गृहीत्वाभुविसंस्थितम् । तेजोऽसी-
तिवपन्नं प्रणमेदमृतश्चतत् ॥ तेजोऽसीतिमन्त्रेण
वामेनपाणिनाधारणन्नकुर्वन्ताचारविरोधात् किन्तुजलै-
रन्नसिकमेव ॥ विष्णुपुराणे ॥ अन्नं प्रशस्तं पथ्यं च प्रो-
क्षितं प्रोक्षणेदकैः ॥ भुञ्जीतेति शेषः ॥ मण्डलाभ्य-
न्तरइति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रार्कवसवो
मण्डलान्तरात् । नवेदितं नरैरन्नं यस्माद्भुङ्क्षन्ति ना-
न्यथा ॥ अकृत्वामण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयो नयः ।
तेषां सुखं चारक्षांसि हरन्त्यान्नस्य यद्वलम् ॥ मण्डलक-
रणेदिगुपक्रमनियमो नास्ति प्रमाणाभावात् यद्यप्यत्र
मन्त्रोऽपि नास्तीत्यतः तथापि मन्त्रानुक्तौ गायत्रीति शिष्टाचा-
राङ्गायत्तु मण्डलं कार्यमिति बहवः अतएव रूपनाथा-
ङ्गिके गायत्तु जलेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वेत्युक्तमिति
केचिन्नवेति ॥ अयं हि तेषामाशयः प्रतिभाति पशुदेव

मूनम् ।

वीन् भूमीषट्तेषामुत्सर्गेऽयंक्रमः श्रीं नमो भगवते
श्रीविष्णवेनमः श्रीं दुर्गादेव्यै नमः श्रीं गणपतयेनमः श्रीं
ब्रह्मणेनमः श्रीं रुद्रायनमः श्रीं इन्द्रायनमः श्रीं चन्द्रायन-
मः श्रीं अर्कान्नमः श्रीं वसुभ्योनमः ॥ भैथिलेषु कतिपये
मागडरवंश्याब्राह्मणाः, कुलाचारात्पञ्चदेवताविष्णुभ्यो
नैवेद्यानिदत्त्वा नागकूर्मकर्कोटकदेवदत्तधनञ्जयेभ्यो
वाह्यवायुभ्यो नैवेद्यानिददति ॥ केचिद्वश केचिच्चै-
कादशवलीन्ददतितेषां देवतानामपिनियमः तस्मा-
दत्रकुलाचार एव नियामकः ॥ कन्दोगानाञ्चक्रबलि-

टीका ।

ताविष्णुना प्रसांमध्येमूर्यायार्कंरूपेण अग्नयेवसुरूपेण
शिवायैरुद्ररूपेण वलीनां दास्यमानत्वादवशिष्टेभ्योविष्णु-
दुर्गागणपतिभ्यस्त्रिभ्यएव पातंनैवेद्यन्देयमिति ॥ नाग-
कूर्मिति ॥ तथाचविष्णुपुराणे ॥ नागः कूर्मश्चक्रकरो
देवदत्तो धनञ्जयः । वहिः स्यावायवः पञ्चतेषां भूमौ प्र-
दीयते ॥ अदत्त्वावाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमवे-
दिति ॥ केचित्तु नागः कूर्मश्चकर्कोटक इति पठन्ति ।
कचित्कर्कोटस्थाने कृत्वा कलास इति पाठः ॥ कन्दोगानाञ्च-
क्रबलिपुनारायणादिभ्यो बलिदानमाचार परिप्राप्तमे-
व ॥ यदित्यति ॥ कन्दोगार्जुनोद्योगश्चरमिष्या

मूलम् ।

प्रकारस्तुभूमौ चतुरोवलीन्धृत्वा क्रमेषोत्सृजेत् श्रीं
नारायणायनमः श्रीं भूपतयेनमः श्रीं भुवनपतयेनमः
श्रीं भूतानाम्पतयेनमः ॥ यदितुवैश्वदेवात्पाकसूर्या-
दिभ्यः सिद्धमन्नं न दत्तं तदाभोजनकाल एवैकस्मिन्पा-
त्रेपक्ष्माद्भुजं दिभज्यभूमौ चतुरोवलीन्धृत्वा श्रीं सूर्याय
नमः श्रीं गणपतयेनमः श्रीं दुर्गादेव्यै नमः श्रीं शिवाय
नमः श्रीं विष्णवेनमः श्रीं नारायणायनमः श्रीं भूपत-

टीका ।

अप्येवम् ॥ भूपतयइत्यत्र भूः पतयइति पाठोगुणवि-
शेषभाष्यादौदृश्यते ॥ सवारिणेति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
हस्तेन लङ्घयन्नाग्नं सोदकेन कदाचन । दम्भाद्योलङ्घ-
येद्भुजं स्तेनान्नं निहतमभवेत् ॥ इतश्चान्तमभक्ष्यत्व
य्वातितस्य दुरात्मन इति ॥ अपः प्राश्येति ॥ अपोऽ-
ग्नान्नुपश्रुत्वा यात्सर्वतीर्थमयश्चतत् । अमृतोपस्तरणम-
सीति विश्वोरन्नमयस्य च ॥ अत्रासीत्यनन्तरं स्वाहाकारं
कुर्वन्ति, अपोपस्तरणार्थं नुप्राश्यतीयामृतं मकृत् अमृतो
पस्तरणमसि स्वाहित्यन्ते नतरतुविदिति संन्यासपद्धति-
लिखितवचनप्रामाण्यात् ॥ पुलस्त्यः ॥ करेण तु पि-
बेत्तीर्थं यावन्मांसं न भक्षयेत् । मांसलिप्तकरेतीर्थतुल्यं
यो मांसं भक्षयामिति ॥ अत्र मांसलिप्तकरेण जलपान-

मूलम् ।

येनमः श्रीं भुवनपतयेनमः श्रीं भूतानाम्पतयेनमः
इतिक्रमं योऽस्मृजेत् ॥ इन्द्रो गानामपि केचिद्दृशवली-
न्ददति केचिच्चसप्तैवेत्येवमादयो बहवः पद्याः सन्ति तत्र
कुलाचार एव शरणम् ॥ ततः सधारिणा पाणिनाऽग्न-
मलङ्कयन् श्रीं असृतोपस्तरणमसि स्वाहा इत्यपः प्रा-
श्यानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां घृतघृतं स्तोकमग्नमादाय साङ्ग-

टीका ।

निषेधान्नां सलिप्तकरं प्रक्षाल्यैवापोऽशानं कर्तव्यम्, प्र-
त्यपोऽशाने तु हस्तप्रक्षालननिषेधान्नां सलिप्तकरं प्रक्षाल्य
पुनरग्निलिप्तकरेण प्रत्यपोऽशानं कर्तव्यमिति ॥ रघुन-
न्दनोऽप्येवम् ॥ घृतघृतमिति नभुञ्जीता घृतं नित्यं ॥
यहस्यो भोजनद्वयम् । पवित्रमद्यह्यह्नसर्पिराहुरघाप-
हम् ॥ विष्णुः ॥ नोऽष्टिष्ठो घृतमादद्यात् ॥ स्मृत्यर्थ-
सारे ॥ प्राणाहुतौ घृताभावे पश्चाद्भुञ्जीत नो घृतमिति ॥
एवञ्च प्राणाहुतौ घृतं यहीतवतो भोजनकाले पुनरपि घृत-
स्य यह्येन दीपद्विति गम्यते अत्र घृतपदमुपलक्षणं तेना-
न्यान्यपि भोज्यवस्तूनि यहीत्वैव बहवो भुञ्जते ॥ अन्ये
तूपलक्षणत्वे मानाभावाद् घृतातिरिक्तवस्तूनि पश्चादप्युपा-
देयानीत्याहुः ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ प्राणैभ्यस्त्वथ पञ्चम्यः
स्वाहा प्रणवसंयुताः । पश्चाद्भुञ्जीत जुहुवात् जर्वाग्निजि-

मूलम् ।

हसर्वाङ्गुलीभिर्महामौनीपञ्चकृत्वो मुखेहुत्वाऽदन्तच्छि-
न्नं निगिरित् तत्र वौधायनीक्तक्रमेणमन्त्राः श्रीं प्राणाय
स्वाहा श्रीं अपानायस्वाहा श्रीं व्यानायस्वाहा श्रीं
उदानायस्वाहा श्रीं समानायस्वाहा अथवा श्रींप्राणाय
स्वाहा श्रीं अपानायस्वाहा श्रीं समानायस्वाहा श्रीं

टीका ।

भेषुच ॥ प्राणेभ्यः प्राणादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यनुरोधात् ।
प्रणयाम्निनिभेष्विति ध्येयत्वार्यम् ॥ नातिहृषीति ॥
मनुः ॥ अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यश्चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविहितं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ अग्नौया-
दिति ॥ मनुः ॥ सार्धप्रातर्मनुष्याणामशनन्देवनिर्मि-
तम् । नान्तराभोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥ अ-
न्तराभोजननिषिद्धस्तु फलमूलादन्यत्र तथाचापस्तम्बः ॥
दिवाचनभुञ्जीतान्यत्र फलमूलिभ्यः ॥ चः पुनरर्थः ॥
दिवापुनर्भोजननिषिद्धोविवाहादृष्टं नतपनयनमात्रेण
पाण्डिगृहादधिगृहमेधिनोत्रं तं कालयोर्भोजनं हस्ति-
शान्नस्येत्यापस्तम्बवचनादिति प्रसङ्गः ॥ छन्दोगपरि-
शिष्टे ॥ मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्धं प्रहरयामान्तः ॥
अहनि सति सन्भवे दक्षोक्तपञ्चमभागे तदसन्भवे मन्त्रा-

मूलम् ।

उदनायस्वाहा ओं व्यानायस्वाहा इतिविष्णुपुराणोक्तः
क्रमः ओं प्राणायस्वाहा ओं व्यानायस्वाहा ओं अपानाय
स्वाहा ओं समानायस्वाहा ओं उदनायस्वाहा इति
ब्रह्मपुराणीयोवाक्रमोयाद्यः ॥ ततोमौन्यमौनीवानाति-
तृप्तिपर्यन्तमश्रीयत् ततोऽप्रचालितदक्षिणकरेण ओं अ-

टौका ।

मध्याह्नाह्नरीवादिनिषिद्धकालादन्यभागेऽपितमस्त्विन्यां
रात्रौसार्धप्रहरयामान्तः अर्धप्रहरसहितप्रहराभ्यन्तरे
एवञ्च मन्वादावपिसायंप्रातः शब्दावेतत्पराविवएक-
वाक्यतानुरोधात् । क्वचिन्मर्त्यवासिनामित्यत्र अप्र-
वासिनामितिपाठः स्वगृहस्थितोन्नामितितदर्थ एवञ्च
प्रवासेस्थितानांनैषनिंयमः ॥ अत्र कालद्वयेभोजन-
स्यनित्यतयाविधानात्सत्यन्ने सत्याश्च, बुभुक्षायांकार्प-
ण्यादिनाऽभूञ्जन्प्रत्यवैत्येव ॥ अतएव वीधायनः ॥
गृहस्थोब्रह्मचारीवा योऽनश्रंस्तपश्चाचरेत् । प्राणाम्नि-
होत्रलोपेन अवकीर्णोभवेत्तुसइति ॥ प्राणाम्निहोत्रं
प्राणाहुतिः अवकीर्णोलुप्तव्रतः । गृहस्थोवाहिताग्निः
अनहान् ब्रह्मचारीच आतिहाम्निसतेवयः । अश्रन्त
एवसिध्यन्ति नैषांसिद्धिरनश्रतामित्यापस्तम्बवचनानु-
रोधात् । अभोजननिषिधः प्रायश्चित्तादन्यत्र, तत्र

टीका ।

विश्रित्यतद्विधानात् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ अथ्येकपङ्क्ता
 नाग्रीयात्संहतः स्वजनैरपि । कोहिजानातिकिकस्य
 प्रच्छन्नं पातकमहत् ॥ भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च
 भेदयेत् ॥ कोहिजानातीत्यादिना पातकमन्टेहेष्ये -
 कपङ्क्तानभोक्तव्यमित्युक्तं निर्होषत्वनिश्चयेतु भोक्त-
 व्यमेव ॥ वैद्यकेभावप्रकाशे भोजनकालमाह ॥ या
 ममध्यमभोक्तव्यं यामयुगमनलङ्घयेत् । याममध्यरसो-
 त्पत्तिर्यामयुगमादलक्ष्यः ॥ अन्यच्च ॥ क्षुत्तम्भवति
 पक्वं पुरसदोषमलेषुच । कालेवायदिवाऽकालेसोऽन्न-
 कालउदाहृतः ॥ किञ्च ॥ उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगी-
 त्सर्गीययोचितः । लवुताक्षुत्पिपासाच यदाकालः
 सभोजने ॥ भोजनात्प्राग्भक्ष्यमाह तत्रैव ॥
 भोजनाय सदापथ्यं लवणाद्रकभक्षणम् । अग्नि-
 सन्दीपनंरुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनमिति ॥ ननुलव-
 षस्यपित्तजनकत्वादाद्रकस्यच कटुकत्वेनपित्तविरो-
 धित्वाद्भोजनात्पूर्वस्तद्वक्ष्यमयुक्तमितिचेदुच्यते लवण-
 मवसैत्थं विदोषन्नत्वात्तदुक्तंगुणयन्ये । सैत्थवलवणं
 स्वादु दीपनंपाचनंलघु । किमर्थंरुच्यं हिमंरुच्यं सूक्ष्मं
 नेत्राविदोषनुदिति ॥ एवमाद्रकमपिनतहिरोधिमधुर-
 पाकित्वात् तदुक्तं तत्रैव चाद्रिकाभेदिनीगुर्वीतीच्छो

टीका ।

आदीपनीचसा । कटुकामधुरापाके सूक्ष्मावातकका-
 पहा । अथवा संयोगस्वभावाक्षवशाद्रं कल्पितविरोधी
 तिबोध्यम् ॥ तथा ॥ अग्नौयात्तन्मनाभूत्वापूर्वन्तुमधुरं
 रसम् । मध्येऽलवणौपश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ॥
 गुरुपिष्टमयद्रव्यं तरुङ्गलान्पृथुकानपि । मवातुभुक्तवान्
 स्वादेन्मात्रांस्वादेद्वुभुक्षितः ॥ मात्रामल्पपरिमाणाम्
 तथा ॥ घृतपूर्वसमग्नौयात्कठिनं प्राक्ततोमृदु । अन्ते
 पुनर्द्रवाणीतुवलारोग्यं नमुञ्चति ॥ अथमर्थः ॥ प्राग्
 घृतपूर्वकठिनं समग्नौयात् यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं
 सव्यञ्जनां घृतपूर्वारोटिकां भुञ्जते ततोमृदु रसूपादिक-
 मोदनं भोजनान्ते दधितक्रटुग्धादिद्रवद्रव्यमग्नौतीति ॥
 तथा ॥ आहारंषड्विधं चूष्यं पेयं लिङ्गान्तयैव च । भोज्यं
 भक्ष्यं तथा च व्यं गुरुविद्याद्यथोत्तरम् ॥ चूष्यमिच्छुदाडि-
 मादि, पेयं पानकशर्करोदकादि लिङ्गं रसालाक्तयितादि
 भोज्यं भक्तसूपादि, भक्ष्यं लङ्गुकमण्डुकादि, चर्व्यं
 चक्षकचिपिटादि ॥ भोजनपरिमाणमाह वैद्यके ॥
 गुरुणामर्हं सौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ॥ सौहित्यं तृप्तिः
 आपस्तम्बः ॥ अष्टौ शासामुनेर्भक्ष्याः षोडशारथ्यवासिनः
 द्वाविंशत्पुष्टस्य स्य मितम् ब्रह्मचारिणः ॥ ब्रह्मपुराणे
 कुर्यात्क्षीरान्तमाहारं न च पश्चात्पिबेदपि ॥ अवि अवि-

टीका ।

कम् दर्शयति पाठोक्तोक्तविरुद्धः ॥ तथा ॥ जठरं पूरये-
 दध्मन्मैर्भागं जलेन च । वायोः सञ्चरणाय चतुर्थ-
 मवशेषयेत् । दध्यादिभक्ष्योत्तरं शीतजलं पेयं तथा च
 भट्टमन्त्रः । अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिर्मितं । दधि
 मद्यं विषे द्राक्षेपिष्टे मिष्टमयेपि चिति ॥ भोजनकाले
 वामपाश्वे जलपात्रधारणं केविम्विषधन्ति बहवस्तु विद-
 धत्येव तथा चानुपानवर्गमुच्यते । प्रद्ववाणिरसांश्चैव
 पानीयं पानकं पयः । खण्डान् यूपींश्च पेयं च समर्थं पाश्वे
 प्रदापयेदिति । यत्तु वामपाश्वे स्थिते ताये यो भुङ्क्ते
 ज्ञानदुर्बलः । यासेयासेमलं भुङ्क्ते पानीयं रुधिरम्भवे
 दिति वचनं प्रायश्चित्तविवेकटोकायां गोविन्दानन्देन प्लुतं
 तत्संदिग्धमूलमेव । लघुहारीतः । पयःपानं पुनर्दानं
 सामिश्रं पयसानिधि । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्तसक्तुषु
 वर्जयेत् । पयसित्वसहार्थसहयोगं विना पितृतोया ।
 दन्तच्छेदनं तृणखण्डकया दन्तवेधः । मुच्यते । सक्तूना-
 माशुजीर्यतमृदुत्वादवलिङ्गिका । महाभारत । पानीयं
 पायसं सर्पिर्मधुयुक्तं मधून्यपि । निरश्यं शेषमेतेषां न
 प्रदेयस्तु कस्यचित् । निरश्यं निःशेषमशनीयम् । यदि
 दैवाच्छेषमवशिष्यते तदानकस्मै चिदपि देयमित्यर्थः ।
 निषिद्धानाह चक्रदत्तवैद्यके ॥ नाद्यादसौ र्ध्वमयुश्चा-

टीका ।

सकासज्वरादितः । तृष्णाऽऽस्यपाकहृन्ने वशिरःकर्ण-
मयीचतत् ॥ विषयुक्तमन्नं सर्वथावर्जयनीयं तद्वन्नं
वैद्यके । रक्षेदन्नं विषान्नित्यंतत्परीक्षोच्यतेयथा । म्रियन्ते
मद्विकाःस्पर्शादन्नं पर्युषितोपमम् । विष्णुः । नैकीमिष्टं
नोधृतस्त्रेहं न दिवाधाना नरादौतिलमम्बहं नदधि
शक्तून्नकोविदार वटपिप्पलशणभाकम् । उद्धृतस्त्रेहं
खल्यादिदधिसक्तूनित्यत्रापिरात्रावित्यनुषज्यते । ब्रह्म-
पुराणे ॥ यस्तुपाणितलेभुङ्क्तेयश्चफूत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तुतस्यगोमांसवञ्चतत् ॥ तथा ॥ यास-
शेषन्नचाग्नीयात्पीतशेषंपिबेन्नतु । शाकमूलफलेत्खादि
दन्तच्छेदैर्नभक्षयेत् ॥ दन्तैर्वह्निष्क्रित्वाह्निस्तानभक्षयेत्
मुखप्रविष्टेतुतद्वापारो ननिषिद्धः ॥ तथा ॥ बहूनां
भुञ्जतामध्याह्न्याग्नीयात्तुरान्वितः ॥ विष्णुः ॥ ननिःशे-
षभुक्स्यादन्यत्रदधिमधुमर्षिःपयःसक्तुशाकेभ्यः ॥ चांप-
स्तम्भः ॥ नानाविभुञ्जीतनवाप्रासादेकतभूमौतुभुञ्जीत
प्रासादोदारुबहतलः कृतभूमौमृदादिप्रक्षेपसम्यादित
भूमौनाविप्रासादेचभुञ्जीतेत्यर्थः ॥ देवलः ॥ स्वयामे
यामतोषापिसन्निहृष्टेभ्यस्तेसति । न भुञ्जीताश्चनविहा-
न्त्यर्ग्यं वैशोककारणात् । बौधायनः । भुञ्जामेषुतुविप्रेषु
यस्तुपाचंपरित्यजेत् । भोजनेविघ्नकर्तासौब्रह्महाव

मूलम् ।

मृतापिधानमसिस्त्राहा इतिचुलकस्याक्षपः प्राश्यो-
त्वाव शुचिदेशेऽपविश्यमृदाजलेनच हस्तौमुखं च प्र-
क्षाल्य दृष्टादिना नातियत्रे न दन्तलम्बननिष्कृष्यशु-
चिपर्यन्तं गण्डुषान्कृत्वाऽऽमूलं पाणीप्रक्षाल्यमुखं पादौ

टीका ।

तयोच्यते ॥ पात्रत्यागेदेशान्तरगमनात् नचैतद्वलाद्भो-
जनकालेपात्रधारणाक्षपः ॥ शातातपः ॥ विद्यमानेन
हस्तेनब्राह्मणोज्ञानदुर्लभः । तोयंपिबतिवक्त्रं णगवाऽसौ
जायेतनान्यथा ॥ वक्त्रे णगवादिपशुवदित्यर्थः ॥ उद्धृत्य
वामहस्तेनयत्तोयंपिबतिद्विजः । मुरापानेनतत्तुल्यं
ममुराहप्रजापतिः ॥ वामहस्तेनकेवलेनेत्यर्थः । अप-
क्षालितेति ॥ शातातपः । हस्तंप्रक्षाल्यगण्डुषंयःपिबेद
विषक्षयः । सदेवांस्यपितृंश्चैवआत्मानश्चैवघातयेत् ॥
बौधायनः ॥ नातिमुह्यितोऽमृतापिधानमसौत्युपरिष्ठा-
दपः पीत्वाऽऽचान्नः पुनराचम्य दक्षिणप्रादाङ्गुष्ठेपाणिं
निःस्त्रावयेदङ्गुष्ठमात्रइत्यादि ॥ देवलः ॥ भुक्त्वाऽऽचामे-
द्यबोक्तेनविधानेनसमाहितः । शोधयेन्मुखहस्तौच
मृदद्विर्घर्षणेनच ॥ भोजनेदन्तलम्बनानिनिर्हृत्याचमन-
श्चरेत् । दन्तलम्बनमसंहार्यलेपमन्ये तदन्तवत् ॥ न तत्र
कुर्यादङ्गुष्ठोयममुदरश्चेपुनः भवेदशीचमत्यर्थं दृष्टवधा-

मूलम् ।

च प्रक्षालयथाविधिद्विराचम्य सक्तदोष्टपरिहृत्वाद्या-
राताम्बूलपुगीफल जातीफलैलादिभिर्मुखशुद्धिं वि-
धाय दक्षिणपादाङ्गुष्ठहस्तेनहस्ताभ्यां वाजलंनिःस्त्राव-
येत् । ओं अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोअङ्गुष्ठसमाश्रितः । ईशः
सर्वस्यजगतःप्रभुः प्रीणातुविश्वभुक् ॥ इतिमन्त्रेण ॥
ततो गोप्रदानफलकामोबाहुष्मनुनीच वारिणासमा-
र्जयेत् ॥ ततो भोजनपात्रमुद्धार्य्यक्षाराम्बोदकादिभिः
संशोध्यभोजनस्थानं गोमयोदकादिभिरुपलेपयेत् ॥

टीका ।

इत्येकस्मिन् ॥ अत्राचमनमुखशोधनयोरर्थक्रमानुरोधात्पा-
ठक्रमबाधः ॥ ताम्बूलैति ॥ मुञ्चते ॥ कर्पूरजातिक्-
कोल्ललवङ्गकटुकान्नयैः । सचूर्णपुगैःसहितंपर्चताम्बूलजं
शुभम् ॥ मुखवैशद्यसौगन्ध्याकान्तिसौष्ठवकारकम् ।
हनुदन्तस्वरमलजिह्वंन्द्रियविशोधनम् ॥ प्रसेकशमनं
हृद्यंगलामयविनाशनम् । पथ्यं सुप्तोत्थितेभुक्तेस्त्रातेवा-
न्नेचमानवेदति ॥ ताम्बूलोपकरणत्वेन कस्तूर्यपिदेये-
तित्रादपह्नवकृतः ॥ अन्येतुशुष्कमांसत्वेनसानभक्ष्ये-
तिवदन्ति ॥ गोप्रदानफलकामइति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
संमार्ज्यंवाङ्मजानूच गोप्रदानफलंलभेत् । भुक्ताच्चैव
प्रतिष्ठेतनक्षत्रार्द्रं चवाससा ॥ आचामीऽप्यंशुचिस्ता-

मूलम् ।

ततः स्वस्थः प्रशान्तचित्त आसनपरिग्रहं कृत्वाऽभीष्ट-
 देवताः स्मरेत् ॥ अर्था अभिराप्यायताम्नातून् पार्थिवा-
 न्पवमेरितः । दत्तावकाशोनभसाजरयत्वस्तुमेसुखम् ॥
 अन्नम्बलायमे भूमेरुपामग्नानिलस्यच । भवत्वेतत्प-
 रिणतौममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥ प्राणापानसमानाना
 मुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं चास्तुममास्त्वव्या-
 हतं सुखम् ॥ अगस्तिरग्निर्वडवानलस्य भुक्तं मयाऽन्नं
 जरयत्वशेषम् । सुखं ममेतत्परिणामसंभवयच्छत्वरोगं
 ममचास्तुदेहः ॥ विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहिदेह प्रधानभूतो
 भगवान्यथैकः । सत्येन तेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं मे प-
 रिणाममेतु ॥ विष्णुरेतायथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
 सत्येन तेन महुक्तं जीर्णं त्वन्नमिदन्तथा । एतान्मन्त्रानुच्चार्य

टीका ।

वदावत्पात्रमनुवृत्तम् । उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृ-
 ज्यते महीति ॥ स्वस्थ इति ॥ विष्णुपुराणे ॥ स्वस्थः प्रशा-
 न्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत
 स्मरणं ततः ॥ अभिराप्यायताम्नातूनि त्वारभ्य जीर्यत्वन्न
 मिदन्तथेत्यन्तमन्त्रानुक्ता इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्या-
 तथोदरम् । अनायासप्रदायी नि कुर्व्यात्कर्मस्य तन्दिता
 इति । अगस्तिरग्निरित्यन्तमन्त्रं अरोगो ममचास्तुदेहः इति

टीका ।

क्वचित्पुस्तकेपाठः ॥ अथ प्रसङ्गात्संक्षिप्यभोज्याभोज्य-
निर्णयः ॥ तत्रयमः ॥ अमृतमन्त्रात्संक्षिप्यभोज्याभोज्य-
पयःस्मृतम् । वैश्यस्यान्नं त्वन्नमेवशूद्रस्यरुधिरंस्मृतम् ॥
मनुः ॥ नाद्याच्छूद्रस्यपक्वान्नं विद्वानग्राहिनं द्विजः ।
आददौताममेवास्माद्वृत्तावेकरुत्रिकम् ॥ शास्त्रविद्
ब्राह्मणः अग्राहिनः ग्राहादिपञ्चयज्ञशून्यस्यशूद्रस्यपक्वान्नं
नभुञ्जीतकिंस्त्वन्नान्तरालाभेएकाहारक्षममामान्नं गृह्णी-
यादित्यर्थः शूद्रस्यापिकानिचित्पक्वान्नानियाद्याख्याहा-
द्विराः । गोरसंचैवसंक्लृप्तैर्लंपिण्याकमेवच । अपूपान्
भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसाकृतम् पिण्याकस्तिलखलिः
शूद्रेषुभोज्यान्नानाह याच्यवन्कथः ॥ शूद्रेषुदासगोपा-
लकुलमित्रार्हसौरिणः । भोज्यान्नानापितृवैवयद्या-
त्मानंनिवेदयेत् ॥ दासोगर्भदासः कुलमित्रं पित्रपि-
तामहादिक्रमेणमैत्रीप्राप्तः अर्हसौरोहलार्हफलयांही
लोके “अधहरी” इतियस्यप्रसिद्धिस्तद्वान् इतियावत्
चकारात्कुम्भकारादयः सदाचारिणः, एतदप्यन्नान्तरा-
लाभएवेतिप्रतिभातिपूर्वोक्तमवेकवाक्यतानुरोधात् ॥
हारीतः ॥ शूद्रान्नं नतुभुक्तेनजठरस्थेनयोमृतः । सवै-
खरत्वमुद्भूतं शूद्रत्वञ्चोपगच्छति ॥ नभुञ्जीतेत्यधिकारे
मनुः अनर्चितं व्रथामांसमवीरायाश्चयोषितः । द्विष-

मूलम् ।

सहस्रेनोदरं परिमृज्या नायासप्रदायी नि कर्माणि कुर्यात्
तत इतिहासपुराणादीनां म्पठनेन श्रवणेन च षष्ठसप्तमौ
दिनभागौ खण्डहेनोत्वाऽष्टमभागेलोकयात्रार्थं परिभ्रम्या-
स्तमनसमर्थपूर्वलिखितप्रकारेण बहिःसायं सन्ध्यामुपास्य

टीका ।

द्वन्नं न गयन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ अवीरा पतिपुत्र-
विहीना यो पितइति विशिष्य पुनरुपादानादसम्बन्धि-
न्या एव निषिद्धो न तु पितामहादिसम्बन्धिन्या अपीति
बोध्यम् । अवक्षुतमुपरि कृतकृष्णाकम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
एकेन पाणिना दत्तं न कदाचन भक्षयेत् । घृतं तैलञ्च
लवणं पानीयं पायसं तथा ॥ भिक्षा तु हस्तदत्ता वा सा
नयाद्या कदाचन । शूद्रभुक्ता वशिष्टन्तु नाद्याद्भाग्डं स्थि-
तन्त्वपौति ॥ स्विन्नतण्डुलादिभक्षणे ब्रह्मवैवर्ते ब्र-
ह्मखण्डे । द्विःस्विन्नमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।
नात्स्न्यशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥ अभक्ष्यं तदा-
तीनाञ्च विधवा ब्रह्मचारिणाम् । ताम्बलं च यथा ब्रह्मन्
तथैते वस्तुनो भुवमिति ॥ पृथुकं चिपिटाग्रम् । स्विन्ना-
न्नसर्वथा अभक्ष्यात्वे तु हैमन्तिकं सितास्विन्नमिति ह-
विष्यलक्षणे अस्विन्नमिति विशेषणं च व्यर्थं स्यात् । भू-
ष्टतण्डुलचिपिटाद्यपि पादंप्रक्षाल्योपलिप्तस्थानं एव

टीका ।

भोक्तव्यतायाचकृष्णखण्डे । भृष्टद्रव्यं तयाग्नें च धृत्वा
 धौतेचवांससी । पादप्रक्षालनं कृत्वा भुङ्क्ते स्थाने परि-
 ष्कृते इति ॥ अन्नं भक्तम् ॥ भविष्यपुराणे ॥ आय-
 सेनतु पात्रेण यदग्नमुपनीयते । भोक्ता विष्टासमं भुङ्-
 क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥ अङ्गुल्यादन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्ष-
 षडङ्गं तथा । सृष्टिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥
 अक्षतारणानन्तरं यत्प्रक्षिप्यते तत्प्रत्यक्षलक्षणं तादृशम-
 पिसैम्बवं सामुद्रञ्चानिषिद्धम्, सैम्बवं लक्षणं तद्वत्तयामान
 समुद्रवम् । पवित्रे परमेष्ठ्यते प्रत्यक्षेऽपि नित्यशब्दव-
 चनात् ॥ अथ भोजनोत्तरदिनं घृष्टादिभागकृत्याग्यु-
 पदिशति तत इति हासपुराणादौ चामिति ॥ दक्षः ॥
 भुङ्क्ता तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् इति हासपुरा-
 णादौः षष्ठसप्तमकौनयेत् ॥ अष्टमेलोकयात्राया इति
 सन्ध्याततः परमिति ॥ भोजनोत्तरकृत्यमाह वैद्यकि-
 कयदेव कृते पथ्यापथ्यविवेके ॥ ततः पद्मशतं गत्वा वाम-
 पाश्वर्गेन संविशेत् । वामपाश्वर्गाश्रयं पित्तं पित्तादग्निः
 प्रजायते । ततस्तेनैव पाश्वर्गेन भुङ्क्तवान् संविशेन्नरः ॥
 द्वाविंशन्मात्रावामेतु दक्षिणे पञ्चविंशतिः । मध्ये द्वादश
 मात्रातु शयीत नृपतिस्ततः ॥ मदनपालः ॥ भुङ्क्तोप-
 विशेत् सुन्दिर्बलमुत्तानशायिनः । आयुर्वीमकटिस्थस्य

मूलम् ।

प्रमादादिनाऽच्छृङ्खलान्यावश्यककार्य्याणि प्रहराभ्यन्तरे
कृत्वासायमागतानतिथौनपूर्वोक्तप्रकारेणसरक्तत्वभोज-
यित्वासाहं प्रहराभ्यन्तरेनिशि सपरिवारोभुक्ताशयीत
अधौयानश्चेत्पुनर्मर्चमयोर्व्यामयोर्वेदमभ्यसेदितरयोः
शयीत ॥ अथशयनविधिः ॥ प्रक्षालितचरणोऽनाद्र्पा-

टीका ।

मृत्युर्वावतिधावतः ॥ तथा ॥ सदोमांसंनवञ्चान्नं
बालास्त्रीक्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकस्नानंसद्यः प्रा-
णकराणिषट् ॥ पृतिमांसंस्त्रियोहृदा बालार्कस्तृण-
न्दधि । प्रभातेमैथुनंनिद्रासद्यः प्राणहराणिषट् ॥
दिवास्वापोधर्मशास्त्रे पुनिसिद्धएव वैद्यकेविशेषमाहमु-
च्यते । सर्वर्तुषुदिवास्वापः पृतिषिद्धोऽन्यत्रयीष्मात् ।
पृतिषिद्धे ष्वपिगु बालहृहस्त्रीकर्षित क्षतक्षीणमद्यनि-
त्ययानवाहनाध्वकर्मपरिथान्तानामभुक्तवतामं दः स्वे-
दकफरसरक्तक्षोणानामजीर्णेनाञ्चमुद्भूतं दिवास्वपन-
मपृतिषिद्धम् । रात्रावपिजागरितवतांजागरितकाला-
दूर्ध्वमित्यतेदिवास्वप्नः ॥ विंशतिर्हिदिवास्वप्नोनाम
तच्चस्वपतामधर्मः सर्वदोषप्रकोपश्च । तत्प्रकोपाञ्च
कासश्वासपृतिश्यायशिरोगौरवाङ्गमर्दारोचकज्वराम्नि-
दौर्बल्यानिभवन्ति रात्रावपिजागरितवतां वातपित्त-

टीका ।

निमित्तात् एवौपद्रवाभवन्तीति ॥ तथा ॥ निद्रासा-
त्मग्रीकृतायैसुरादौचयदिवादिवा । नतेषांस्वयतांदो-
षोज्जायतांवाविधीयते ॥ सात्म्यं हितम्, तद्विविधं देशतः
प्रकृतितश्च । तत्र देशसात्मात्प्राप्त्युक्तिसात्माभ्यलौक-
इतिकामसूत्रकारेष्वन्यतमः सुवर्णनाभः ॥ प्रमादादि
नेति ॥ रत्नाकरस्मृतिः । दिवोर्दितानि कर्माणि प्रमा-
दादकृतानि च । शर्वर्याः प्रथमेयामेतानि कुर्यादतन्द्रित
इति ॥ ब्रह्मवैवर्ते ॥ एकतारश्च गगनं न पश्येत्तुरुजाम्भ-
यात् । देवाहृष्टा हरिं स्मृत्वा सप्तधाना रदं जपेत् ॥ सायं
समये इति शेषः ॥ दीपकालः संग्रहे ॥ रवेरस्तं समाभ्य-
यावत्सूर्योदयो भवेत् । यस्य तिष्ठेद्दृष्टे दीपस्तस्य नास्ति
दरिद्रता ॥ दीपशुभाशुभलक्षणं बृहत्संहितायाम् ॥
वामावर्त्तो मलिनकिरणः सरस्फुल्लेऽल्पमूर्तिः क्षिप्रं
नाशं व्रजति विमलस्ते हवत्यन्वितोऽपि । दीपः पापं
कथयति लंफं शब्दवान् वेपनस्य व्याकीर्णां चिर्विशलभम-
रुदयनाशं प्रयाति । दीपः संवृतमूर्तिश्च ततनुर्निर्वेपनो
दीप्तिमान्निःशब्दोरुचिरः प्रदक्षिणगतिर्वैदूर्यहैमद्युतिः ।
लक्ष्मीक्षिप्रमभिव्यनक्ति सुचिरं यद्योद्यतं दीप्यते शिर्ष-
लक्ष्ममभिलक्ष्य समं योज्यं यथाशक्तिः ॥ दीपविना
रात्रौ भोजनं न कार्यम् अथ यो त्वरादौ भोजनमिति पार-

मूलम् ।

दोनोच्छिद्योनतिर्यक्प्रत्यगुदक्किराः नम्रहमूढन्यकाष्ठ-
दैर्घ्यानुगुतीननर्म्माऽनिधिहायांशय्यायांसंविशेत् ॥ तत्र
पठनीयमन्त्रायथा ॥ ओं नमोनन्दीश्वराय ॥ नमोनन्दी
श्वरायोतियःप्रोक्ष्यपुनरेतनरः । तस्यकृमागडराजेश्या
नभविष्यतिवैभयम् ॥ अपस्तिर्माधवश्चैवमचक्रन्दोमहा

टीका ।

स्कारवचनात् । अवज्योत्यदीपं प्रज्वाल्य ॥ शयीतेति ॥
याज्ञवल्क्यः ॥ उपास्यपश्चिमांमभ्यादृत्वार्न्तानुपा-
स्यच । भृत्यैःपरिहतोभुक्त्वा नातिवृषोऽयमव्विशेत् ॥
संविशेत्स्वप्यात् ॥ स्मृतिः ॥ आसनं वसनं शय्यां जाया
ऽपत्न्यं कमण्डलुः । आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन
अनुमतिं विनेति शेषः अन्यथाऽऽतिथ्यानुपपत्तेः ॥ अधो-
यानवृत्तिः ॥ दक्षः । प्रदोषपश्चिमौ धामौ वेदाभ्यासेवतौ
नयेत् । यामहयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ अथ वेद
पदमुपलक्षणमध्यतन्वशास्त्राणाम् यामहयं मध्यमं प्रहर
हयंतस्य महानिशात्वं नानध्यायत्वात् ॥ अथ शयनविधि
मुपक्रमते प्रक्षालितचरणद्वयार्द्रिना ॥ विष्णुपुराणे ॥
कृतपादादिदृशौ चस्तु भुक्त्वा सायंततो गृही । गच्छेच्छय्या
मस्थुटितामेकदारुमयीं नृप ॥ नाविशालां न वाभज्मां
नासमांमणिनाम्रच । न च जस्तु मयीं शय्यामधितिष्ठेदना

मूलम् ।

मुनिः । कपिलो मुनिरास्तौकः पञ्चैते मुखशायिनः ॥
असितं चार्तिमन्तश्च मुनीयं चापियः स्मरेत् । दिवा वा य
दिवा रात्रौ नास्य सर्पभयं भवेत् ॥ योजरत्कारुणाज्जातो

टीका ।

सूताम् ॥ प्राच्यां दिशि शिरःशस्तं याभ्यां यामथ वान्दप ।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतन्तुरोगदम् । विष्णुः । नार्द्रपादः
स्वय्यान्नोत्तरापरशिराननम्नोनानुवृणं नाकाशेन पालाशे
शयनेन पद्मदारुक्तेन गजभग्नक्ते न विद्युद्गन्धक्ते न
भिन्ने नाम्नि प्रष्टे न वटसिक्ते न मञ्जे न श्मशानशून्यालय
देवतागृहेषु न च पलमध्ये न गोगुरुहुताशमुराणामुपरि
नोच्छिष्टेन दिवा न सन्ध्यायां न भस्मनि देशे च नाशुचौ
नार्द्रे न पर्वतमस्तके । उशना । न तैलाभ्यक्तशिराः शस्तेत
पैटीनसिः ॥ नादीक्षितः कृष्णचर्मणि स्वय्यात् ॥ मन्वा
इति ॥ नन्दिपुराणगोभिलमहाभारतस्थाएते मन्वाः ॥
प्रथममन्वं स्वमते इत्यार्षः चरममन्वं मृद्धांशिशहजफलं
यद्येति पाठान्तरम् । शिशहजः तितुरा इति प्रसिद्ध इति
बहवः ॥ निद्राकुप्येति ॥ निद्रालक्षणयोगसूत्रे पत-
ञ्जलिराकृष्यभावप्रत्ययालभ्यनाहृतिर्निद्रेति ॥ वैद्यके तु
हृदयं चेतनास्थानं तस्मिन् सप्तमसावृते सर्वे प्राणिनः स्वपन्ति
तदुक्तं सुश्रुतम् । हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुतदेहिनाम् ।

मूलम् ।

अरत्कारौ महायशाः । आस्तीकः सर्पसचैवः पन्नगा-
न्योश्चरयत् ॥ तंश्चरन्तमहाभागा नमांर्हिसितुमर्हथ ॥
सर्पापसर्पभद्रक्लेगच्छसर्पवनान्तरम् । जनमेजयस्यज-
ज्ञानो आस्तीकवज्रनंश्चर ॥ आस्तीकस्यवचः युत्वायः

टीका ।

तमोऽभिभूतेतस्मिंस्तु निद्राविशतिदेहिनाम् ॥ निद्रा-
हेदुस्तमः मत्तुं वोधने हेतुरुच्यते । स्वभावएववाहेतुर्गरी-
यान्परिकीर्त्यते ॥ तथा ॥ पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्याद-
धोमुखम् । जायतस्तद्विकसति स्वपतस्त्रिमीलतीति ॥
स्वप्ने इति ॥ वैद्यके ॥ सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोनुपरतं
यदा । विषयेभ्यस्तदा स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥ तत्र
द्रुफलाः स्वप्नाः ॥ यस्तु पश्यति वै स्वप्नं राजानं कुञ्जरं ह-
यम् । सुवर्णं वृषभं वा कुटुम्बन्तस्य वदति इत्यादयः ॥
पतनंदन्तकेशानां पक्वमांसस्य भक्षणम् । खरोष्ट्रमाहि-
र्षयानंतैलाभ्यङ्गश्च मृत्यवे ॥ इत्यादयस्त्वनिष्टफलाः ॥
सर्वाणि शुक्लान्यतिसोभनानि कार्यासंभोग्यौदनतक्रव-
र्जम् । सर्वाणि कृष्णान्यतिनिन्दितानि गोहस्तिदेव-
द्विजवाजिवर्जम् ॥ अधिकन्तुयन्त्यगौरवभवाद्दलिखितं
स्वप्नाध्यायादौ द्रष्टव्यम् ॥ शान्तिविधिमिति ॥ याज्ञ-
वल्क्येन प्रथमाध्यायेऽपननास्य कर्तव्यमित्यादिभिः

मूलम् ।

सर्पेननिवर्तते । शतधाभिद्यतेमूर्ध्नि शिरोषस्यफलं-
यथा ॥ चन्द्यानप्तात्माभिरुषितमग्न्यान्पठेत् ततोविष्णुं
नमस्कृत्येष्टदेवतांस्मृत्वानिद्रांकुर्यात् ॥ निद्रितश्च-

टीका ।

षोडशभिः श्लोकैरुक्तं विनायकस्त्रपनविधमित्यर्थः ॥
दारोपगमनविधिरिति ॥ धर्मपत्नीप्रसङ्गविधिरित्यर्थः
वात्स्यायनादीति ॥ आदिपदेन नन्दिगोर्हीयश्चेतकीतु
वाभव्यद्योटकमुखगोणिकापुत्र चारायणकुचुमारादीनां
कामशास्त्रकाराणां ग्रहणम् ॥ धर्माविरोधेनेति ॥ अयं
भावः यथा अजीर्णादिदोषपरिहारेण प्रत्यहं भोजने जनाः
प्रवर्तन्ते तथा असमत्प्रज्ञासहाय्यादि दोषपरिहारेण व-
क्ष्यमाणरीत्यास्वदारेषु प्रवर्तन्ते इति ॥ तदाह भगवन्वा-
न्मल्लनागः ॥ शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्मांशो हि
कामाः । फलभूताश्च धर्मार्थयोरिति ॥ उक्तञ्च काम
भाष्ये ॥ धर्ममूलः स्मृतः स्वर्गस्तत्रापि परमाः स्त्रियाः ।
ग्रहस्थधर्मो दुर्वारो न राणां धर्मयत्नजः ॥ हिताद्यापत्य-
सन्तानैः स्त्रियस्त्विह प्रवृत्तः । परं सम्प्रत्ययो भोगप्रक-
र्षार्थाय ब्रह्मस्त्रियः ॥ तथा ॥ दृष्टानामिव हि विवर्त्यन्तु
जन्ममुखद्विषाम् । दोषास्तु परिहर्तव्या इत्याचार्यैः स्थि-
रीकृतमिति ॥ आपस्तम्बः ॥ सदानिशावांदाराग्र-

मूलम् ।

पाशौ स्वप्नं किमपि पश्येत्तदाप्रातरुत्थायदेवर्चभ्यः
शुभाशुभं निर्वीय याज्ञवल्क्यादुक्तशान्तिविधिंकु-
र्यात् ॥ अथशयनप्रसङ्गादारोपगमनविधिः ॥ रात्रा-

टीका ।

त्वलंकुर्वीत ॥ पैठौनसिः ॥ संहतेदेशेमैथुनमाश्रयेत् ॥
सुरतग्रहवर्जनं कामशस्त्रं कलाविलासि ॥ रम्यपद्मि-
रवानन्दनवचित्रकुलाकुलम् । स्रक्ताम्बुलार्हशयनं
ग्रहंसुरतमुन्दरम् ॥ विष्णुपुराणे ॥ स्नातःस्नग्गन्धि-
धृक्प्रीतोनाध्मातः कुपितोऽपिवा । सकामः सानुरा-
गस्रव्यवायंपुरुषोव्रजत् ॥ सानुरागइति ॥ यदातुविरा-
गस्तदाकिमप्यपदिश्यान्त्यशेतव्यं नोपगन्तव्यं तथाच
विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्मशायनः ॥ मित्रकृत्यंचापदि-
श्यान्त्यशेतइति ॥ व्यवायोमैथुनम् ॥ वैद्यके ॥
नर्चोनःषोडशादृषात्मप्रतेः परतो न च । आयुष्कामो-
नरःस्त्रीभिः संयोगंकर्तुंमर्हति ॥ मैथुनेचोमवीतं पृष्ट-
स्त्वम्बितंकार्यं निवीतंयाम्यधर्मोऽपि त विष्णुवचनात् ॥
मुदितामिति ॥ अनुरक्तामित्यर्थाः ॥ विष्णुपुराणे ॥
नास्मातास्तु विप्रवर्णं ब्राह्मणं न रजस्वलात् । ना-
विष्टां न प्रकुपितानाप्रशस्तां न गर्भिणीम् ॥ नादक्षि-
णां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् । कुरुक्षेत्रात्

मूलम् ।

वनिविहसमये प्रथमे प्रहरे चतुर्थे वाऽलंकृतोऽनुलिप्तः
प्रमुदितः सानुरागोवात्स्यायनादिमुनिगणगदितंरति-
तन्त्रं धर्माविरोधेन प्रयुञ्जानः परिहितरतवस्वः पृष्ठ-

टीका ।

मतिभृतां वा स्वयं त्रैभिर्गुणैर्युतः ॥ नान्ययोनायोनौ
वा नोप्रयुक्तौषधिस्तथा । देवद्विजगुरुणां च व्यवयी
नश्रमेभवेत् ॥ चैत्यचत्वरतीरेषु न चैव च चतुष्पथे ।
नश्मशाने नोपवने सलिलेषु महीतले ॥ प्रोक्तपर्वसु
शेषेषु नैव भूपालसन्ध्ययोः । गच्छेद्यवायं मतिमात्रम्-
वोच्चारणीयः ॥ आतुरारोगिणीम्, रोगिकाहंको
पगमननिषेधो रोगिणीकर्मकोपगमननिषेधस्तु रोग-
स्य संबन्धनीयत्वे सतीति कल्पतरुः युक्तं चैतत् एतादृ-
षधिस्य दृष्टार्थत्वात् तेन यो रोगोऽपगमे नैव शाम्यति तत्रो
पगमेन दोषः । आविष्टां भृताद्याक्रान्ताम्, अन्यर्याणौ
पश्वादिपोनौ अयोनौ स्त्रियामुखादौ पुंसोवागु-
दादौ । अनेन च सर्वविधमौपरिष्टकं निषिध्यते, औप-
रिष्टकमुपरिष्टाद्गन्धं मुखरतमितितदर्थः । तच्चाष्टविधं
निमित्तमाश्रितो दृष्टव्यः सन्दंशः अन्तः सन्दंशः शुम्भ
तत्कंपरिष्टकमाम् चूषितकंसङ्गरतिभेदात् एतेषां
सङ्गच्छानिकामसूत्रे द्रष्टव्यानि, 'तच्च स्त्रीरपि यथापुरुष-

मूढम् ।

खम्बितयज्ञोपवीतोमृचोच्चारादिभिरपीडितः प्रहृष्ट-
कामः प्रहृष्टकामां मुदितामरजस्वलां सुरभिगन्धानुलि-
प्तामयोनिदुष्टामलंकृतां प्रियां ब्रह्मचर्यकामश्च तावेव सका-

टीका ।

रुपित्याच तृतीयया प्रकृत्या, कुलटाखैरिणीपरिचारि-
कादिभिः स्त्रीभिरजातं मृगशुपरिचारकनटनर्तकधनिक
वणिगादिशालकैः पुरुषैश्च सह संभवतीत्यादिविस्तरेण
निरूपितं कामशास्त्रे एतच्च सर्वथेव निषिद्धमशुचित्वा-
दसभ्यत्वाच्च अतएव कामशास्त्रप्रणेता वात्स्यायनोप्य-
नविधीनुक्त्वा भूयो निषिद्धे, न त्वेतद्वाच्यो विहा-
न्मन्त्री वा राजधूर्धरः । गृहीतप्रत्ययो वापि कारयेदौ
परिष्टेकमित्यादिना ॥ ननु शास्त्रनिवृत्त्यादेव कर्तव्य-
त्वमित्याशङ्क्यामाह स एव ॥ न शास्त्रमस्तीत्येताव-
त्पुद्गेकारणं भवेत् । शास्त्रार्थान् व्यापिनो विद्या-
त्पुद्गे गौस्त्वैकदेशिकान् ॥ रसवीर्यविपाकादिष्वर्थां स-
न्नापि वैद्यके । कौर्तितादृतितत्किं स्याद्ब्रह्मचर्यं विष-
यैः ॥ नन्वेवन्तर्हितदुपदेशेन निरर्थक इत्याशङ्का-
यामपि स एवाह ॥ सन्तोषपुरुषाः केचित्सौम्यदेशा-
स्तथाविधाः । सन्ति कात्यायनेष्वेते योगानस्युर्निरर्थ-
काः ॥ पुरुषाश्च गृह्यादासहस्रिपक्षादसौ देवाचौ परि

टोका ।

एकप्रियगणिकादि स्वाधोनजीवनः, देशाः साक्षितपां-
टलिपुतसिन्धुलाटादयः, कालाः तादृशजनसहवास-
क्षणाः ॥ तथा ॥ अर्थस्याख्यरहस्यत्वाच्चलत्वान्ननस-
स्तथा । क.कटाकिंकुतः कुर्यादिति कोज्ञातुमर्हतीति
चलमधिकयाऽनुपयुक्त्याऽक्रामणीम्विवेचनया ॥ प्रो-
क्तपर्वमुच्चतुर्दृश्यमोचैव चमावांस्यायपूर्णमा । पर्व-
म्येतानिराजिन्द्रविमंक्रान्तिरेव च ॥ स्वीतैलमांस
संभोगौपर्वस्वेतेषु वैपुमान् । विण्मृतभोजनं नाम प्र-
याति नरकंमृतः ॥ इति श्लोकोक्तेषु ॥ न मूत्रोच्चारणो
द्वितइति ॥ तथाविधस्य स्वीगममंमृतशुक्राण्यव्याधि-
जनकम्, तदुक्तंमुश्रुते । प्रहृष्टमिदमृतमृतमैयुनं योऽ-
भिनन्दति । तस्यमृतयुतरेतः सहसामंप्रवर्तते ॥ पुर-
स्तादापिमृतस्यपश्चादापिकदाचन । भक्ष्योदकप्रतीकाशं
मृतशुक्रान्तदुच्यतइति ॥ अरजस्वलामिति ॥ रजः
प्रहृत्युपपत्तिमाहमुश्रुते ॥ मासेनोपचितं कालेधमनी
भ्यांतदार्तवम् । ईषत्कृष्णविगन्धं वायुवीरिनिमुखा-
न्नयेत् ॥ तद्वर्षाद्वाट्टेणत्कालेवर्तमानमसृक्पुनः ॥
जरापक्वगरीरं चांघातिपञ्चाशतः क्षयमिति ॥ दादृशो
द्वर्षादितिप्राविक मेकादशवर्षाणामपिरजः सक्कजति-
वाग्मंटीकायांभर्वाङ्गमुन्दराख्यायामरुचंश्चोऽप्यं वम्

टीका ।

अतिशोतदेशवासिनीनां द्वादशाधिककालेऽपिरजः प्रव-
 र्त्तते । तस्मात्तत्तद्देशजजवांयुस्वभावेनानियतोरगःसम-
 यः कथमपि निश्चेतुमशक्य एव ॥ साचरजोदर्शनदिना-
 त्पुर्वातिविराजंयावदशुद्धत्वाच्चतुर्येऽङ्गिज्ञाताशुभाप्यस्या-
 युरपत्योत्पत्तिशुद्ध्यावर्जनौघाः ॥-मनुः ॥ नेपगच्छे-
 त्पुमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने । समानशयने चैव न शयीत
 तद्यासह ॥ रजसाऽभिप्रुतां नारीं न रस्याभ्यं पगच्छतः ।
 प्रज्जातेजोयशश्चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ अयोनिदुष्टमिति
 नोपेयादित्यधिकारे सुश्रुतः ॥ होनाङ्गीर्भर्त्तुर्होष्यां
 योनिदोषसमन्वितमिति ॥ योनिदोषास्तु विंशतिः ॥
 ते योक्ताः शार्ङ्गधरसंहितायाम् । विंशतिर्योनिरोगाः स्यु-
 र्वर्तिर्योनिस्तत्कफादपि । सन्निपाताच्चरक्ताच्चलोहितश्च
 यत्तत्तथा ॥ शुष्काच्चवामिनी चैव खण्डिता न्तर्मुखी तथा ।
 सूत्रीमुखी विप्रुता च वातघ्नी च परिप्रुते त्यादिभिः श्लोकैः
 सुश्रुते ॥ प्रहृष्टविह्वल्युद्वेगं याऽत्यर्थमुपसेवते । रुद्धदुर्मल-
 वासावासावासावाहुः प्रकुण्वति ॥ सदुष्टो यो निमासाद्य
 योनिरोनावकल्पते । अवाचामर्षदोषार्थाय वा खलञ्चये-
 त्तु ॥ विंशतिर्व्यापदोयोनिर्विर्दिष्टारोगसंयुते । मिथ्या-
 चारेण वाः स्त्रीणां प्रदुष्टे नार्तवेन च ॥ वायव्यो यो दोषाच्च
 देवाच्च मृत्युताः पृथगित्युक्त उदावर्ता विभ्या विप्रुता परि-

टीका ।

प्रुतावातलाहधिरक्षरावामिनीसंमिनी पुत्रप्रीपितला
 चत्वनन्दाकचिनीचरचाहर्षे ई ई प्रला पल्लवीफलनी
 महायोनिःसूचीवक्त्रासर्वदोषजा २० इतिनामानिसफे
 निलमुदावतारजः कृच्छ्रेणमुञ्चतौत्यादिभिःस्रोक्तेर्लक्ष
 णानिवाभिहितानिषिस्ररभयान्नलिवितानि ॥ योनि
 दुष्टादिस्त्रीगमनंपुंसउपदंशादि रोगजनकंतथाचोपदंश
 निदानेमुच्यतः ॥ तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्यादातथा
 ब्रह्मचारिणीचिरोत्सृष्टारजस्वलां दीर्घरोमांकर्कशरोमां
 सक्षीर्णरोमां निगूढरोमामल्पहारांमहाहारामप्रियाम
 कामामचोक्ष सलिलप्रक्षालित, योनिमक्षालितयोनिं
 योनिरोगोपसृष्टांस्वभावतोवाटुष्टयोनिंविद्योनिंवानारी
 मुपसेवमानस्यतथाकरजदशनविषशूकनिपातनाददंशा
 हस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचोक्षसलिलप्रक्षालनाद
 वपीडनाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणांमैथुनात् कऽप्रक्षाल
 नादिभिर्मैदंमुष्णस्य प्रकुपितादोषाःक्षतेऽक्षतेऽक्षययु
 मुपजनयन्तितमुपदंशमित्याचक्षतइति ॥ अचोक्षमशु
 चिषमनोच्चंवा ॥ माधवनिदाने ॥ हस्ताभिघाताम्लश
 दन्तपातादधावनादत्युपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाश्चभ
 वन्तिशिश्ये पञ्चोपदंशाविविधोपचारैः ॥ योनिप्रदोषात्
 चल्पमहाहारदीर्घकर्कश रोमसंकोर्णदेशाद्यतियोजना

टीका ।

दितितद्दीकायामातद्धर्षणवाचस्पतिः ॥ सुरतं द्विविधं
 बाह्यमाभ्यन्तरं च बाह्यत्वाल्लङ्घनाधरपानचुम्बनं नखद्व
 तादिभेदान्नानाविधं तदेव पूर्णप्रयोज्यमृतदुक्तं कामशास्त्रे
 पादौ रतम्बाह्यमिह प्रयुक्तं तत्रापि चाल्लङ्घनमेव पूर्वमिति
 दशमेमाघटोकायां मन्त्रिना येन प्रेक्षणाभाषणादीनामपि
 बाह्यरतत्वमुक्तम् ॥ चुम्बनस्थाना न कामशास्त्रे ॥ भुज
 मूलेस्तनौ वज्रोर्ध्वलिर्मदनमद्य च । कपोलौष्ठं च चुम्ब्यानि
 नाय्यारतिविशारदैः ॥ नखद्वतस्थानानिरतिरहस्ये ॥
 कण्ठकुक्षिकुचपाश्वर्भुजोरः श्रोणिसविथपुनखास्पदमा
 कुरिति ॥ आभ्यन्तरन्तु चरमक्रियात्मकं तदुक्तं वारस्याय
 नेन । बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्राद्यं
 चुम्बनाद्येन नखदन्तकृतादिकम् ॥ द्वितीयं सुरतं साक्षा
 ज्ञानाकारेण कल्पितमिति । तच्च शक्तयोरकयामावधिकं
 तदुक्तं रतिसर्वस्वं । एकवारावधिर्यामोरतस्य परमो मतः
 षण्णशक्तिमतो यूनीरद्वुतक्रमवर्तिनोरिति ॥ आपस्तम्बः
 स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात् ॥ स्त्रीसम्भोगार्थवासः स्त्री
 वासोरतिवस्त्रं सन्निपातः संभोगः । कृतसम्भोगौ च तौ
 तस्यां रात्राविकशय्यायां न शयोयाताम् । यदाह स एव ॥
 वावत्सन्निपातं च सहशय्याततो नानेति ॥ ऋतावेवेति ॥
 पाञ्चवत्कं ॥ ॥ षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् यस्मात्सु

टीका ।

संविधीत् । ब्रह्मचार्यवर्षाख्यायास्तस्यवर्षेभ्यः ॥ एवं
 गच्छन्स्त्रियं चामांघ्रं मूलं च वर्जयेत् ॥ सुखदन्तौ
 कृत्युत्तलघण्यं जनयेत्पुमान् ॥ स्त्रीणां गर्भधारणयोग्या
 वस्थोपलक्षितः कालश्चतुः सत्तरजोदृष्टं न दिवसादस्य
 षोडशाहोरात्राणि तस्मिन्तौ युग्मासु समासुराविशु
 गच्छं त्, तत्रापि पक्षाद्याद्यायतस्यरात्रीर्ज्ययेदित्यर्थः
 एवं कृतेन ब्रह्मचर्ये हानिः । मघामित्येकवचनमार्थतस्त
 नित्यबहुवचनान्तत्वात् यथा च मघाशब्दस्य नित्यबहुवच
 नान्तत्वनन्थासविस्तरमुपपादितं न त्वनियेऽस्माभिः ॥
 युग्मासु पुरुषा उत्पद्यन्ते च युग्मासु स्त्रियः एवं पुंसः शुक्राधि
 क्ये पुमान् स्त्रियः शोणिताधिक्ये स्त्रीसाम्ये स्त्रीवः । यदा
 युग्मायामपिरात्रौ शोणिताधिक्यं तदा स्त्रीवपुरुषा भवति
 च युग्मायामपि शुक्राधिक्ये पुमानेव स्त्रा भवतिः अन्तर्वायु
 नाभिर्ब्रशुक्रं यदि हि धापयति तदा यमज इति बोध्यम् ॥
 चतुर्मतीलक्षणां गभटे ॥ चामांघ्रं सन्नदनां स्फुरन्ती
 विपयोधराम् । सप्ताचिकुचिपुंस्कामां त्रियादतुर्मती
 नरः ॥ चन्द्रतौ गर्भानुत्पत्तौ हेतुमाह तत्रेव । पञ्चसंख्यो
 चमायातिदिनेऽतीतेयथा तथा । चतुर्वातीतेषो निःसा
 शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥ गर्भिण्यास्तु नरको निर्गमः तन्ना
 रं स्वर्गं वा वरणात् ॥ सद्यो गृहीतगर्भायां विज्ञानिमुज्जते

मूलम् ।

मद्यं दन्तावपि वध्वाजङ्घ्रिप्रसार्यमिथुनीभवेत् प्रथम
कृतुगमनेचस्वस्वगृह्योक्तविधिनागर्भाधानं कर्तव्यम् ॥

टीका ।

अमोम्लानिः पिपासासंविद्यमदनंशुक्रगोणितयोरवबन्धः
स्फुरत्संचयोनिः ॥ चरके ॥ पुरुषस्यानुपहतरेतसःस्त्रिया
श्चाप्रदुष्टयोनिगर्भाशयाया यदा भवतिमंसर्गकृतुकाले
यदातयोस्तयायुक्तमंसर्गशुक्रगोणितंमंसृष्टमन्तर्गर्भाशय
गतंजीवोऽपक्रामतिमत्सुमंप्रयोगान्मदागर्भोऽभिनिवर्तत
इति ॥ चन्तावपीति ॥ यास्तुवल्क्यः ॥ यथाकामी
भवेद्वापिस्त्रीणांवरमनुस्मरन्निति ॥ स्त्रीभिरिन्द्रस्यब्रह्म
हत्यायामृतीयेषांशेगृहीते भवतीनां कामविहन्तापात
कोस्थोदितोन्द्रदत्तंवरंस्मरन् स्त्रीणां काममनतिक्रम्य
प्रवर्त्ततेत्यर्थः ॥ जंघेप्रसार्येति ॥ दक्षिणेनपाणिनोरु
प्रसार्येतिपारस्करवचनात् ॥ प्रथमकृतुगमनइति ॥
यद्यप्याश्वलायन पारस्करगोभिलादिभिर्गर्भाधानसमय
त्वेनप्रथमर्तुरेवोक्तः तथापिप्रथमोपस्थितत्यागेमाना
भावात्प्रथमर्तुरेवगर्भाधानस्यमुच्यते समयइतिव्याख्या
तारोनिश्चिन्वन्ति ॥ यदातुविदेशस्यतथाव्याधिततथाच
प्रथमर्तुर्गर्भाधानं कर्तुं नशक्यतेतदा विदेशागमनोत्तरं
स्वस्थतादशायांचप्रथमर्तुर्कार्यम् ॥ रजोदर्शनात्पूर्वन्तु

मूलम् ।

ऋतुगमनेच गर्भाधानहेतुतयोत्तानीकरणमेवशस्तं न
तिर्य्यकरणादि पुरुषायितस्तु नपुंसकोत्पत्तिहेतुतयाऽ
तिनिषिद्धम् ॥ तत उत्थायस्त्रियाऋतावनृतौचलेप
क्षाक्षनाचमनेकतेव्यं पुंसाच ऋतौलेपक्षालनमङ्गानां
प्रोक्षणमाचमनंप्रातरेवज्ञानञ्च षण्मृतौज्ञानवर्जसर्वपूज
वत् । गभिर्ण्य पगमनिषेधः षष्ठाष्टममासयोरवेतिगौडाः

टीका ।

स्त्रोगमनंनकार्यम्, ऋतुमतीं जायामभिगच्छेदिति गार
म्करीयात् । श्राद्धानन्तरं ऋतुस्नातामपिनोपेयात्तदा
हनुःशङ्खलिखितौ । ऋतुस्नातांतदहोरात्रं परिहरेदिति
शास्त्रे रस्थानेमुश्रुतः ॥ जूनषोडशवर्षाद्यामप्रातः पञ्च
विंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान् नर्भकुक्षिस्थः सविपश्चते ॥
जातोवानचिरंजोवेज्जीवेद्वा दुर्बलं विद्ध्यः । तस्मादत्यन्त
वासायां गर्भाधानं न कारयेत् । एतद्वर्जनाज्ज्योतिःशास्त्र
ऽपि षोडशवर्षपर्यन्तं गर्भस्थानिष्टत्वं कथनाच्च षोडशवर्ष
पर्यन्तमन्तस्तत्तुर्दशवर्षपर्यन्तं वा स्त्रीनोपगन्तव्यं वेति
यद्वदन्ति तत्सम्प्रदायिकानामनुमन्यन्ते दृष्टमात्र
फलकाम्यां वैद्यकज्योतिः शास्त्राभ्यामदृष्टार्थकस्य धर्म
शास्त्रस्य बाधयितुमयुक्तत्वात् तथाच व्यासः ऋतुस्नाता
नृयोभार्यासन्निधौ नोपगच्छति । धोरां वांभूच हत्यायां

टीका ।

पततेनातमगयइति ॥ अस्माकंपुनरित्यमवतकः ॥
 षोडशवर्षपर्यन्तमृताहता मरुत्समरुदुपगन्तव्यं नाति
 प्रसक्तव्यं तदनन्तरं यथेष्टमुपगन्तव्यं वैद्यकस्यापि षोडश
 वर्षपर्यन्तमतिप्रसंगनिर्षेध एव तात्पर्यम्, बालाशाः
 प्रदरादि रोगसंभवोप्यतिप्रसंगादेव संभवति तदुक्तं मुश्रुते
 प्रवृद्धं लंगं पुरुषय्याऽत्यश्नेमुपमेवते । रुद्धदुर्बलवालादा
 स्तस्यावायुः प्रकुप्यतीत्यादि ॥ यदि देववगात्मरुदुपगमेऽपि
 षोडशवर्षाभ्यन्तरे गर्भाभवेत्तदा काचित्तातिः तादृशगर्भा
 त्यन्नामपि बहूनां दोषा येषां बलवताश्च दर्शनादिति ॥
 उत्तानाकरणा मिति ॥ सम्युटाय्यबंधेन रमेते च यः तत्त्वज्ञः
 स्मरदीपिकायाम् उत्तानं मुप्रप्रमदोपरिस्थः कटांसमा
 तज्य-वदृकयुग्मम् । संमर्दयानः स्तनमगडलयद्रमेतमस्या
 त्किलमंपुटाग्यइति ॥ पुरुषायितमिति ॥ स्त्रियाः
 पुरुषवदाचरितं विपरोतमेथूनतल्लक्ष्यं स्मरदीपिकायाम्
 लिंगोपरिस्थितानारी भूमौ दत्तापदद्वयम् । " हृदये दत्त
 हस्ताचवक्ष्यः स्याद्विपरोतकः ॥ ऋतुस्त्रातायास्तन्निषेधो
 ऽपितत्रैव । विपरोतरतौ स्त्रीणामृतुस्त्राता न गुर्विणौः
 योष्येत्कामशास्त्रज्ञः सद्योभुक्ताहियास्तथेति ॥ वराह
 मिहिरः ॥ न नखदशनविचतानिकुर्यादृतुममयेपुरुषः
 स्त्रियाः कश्चित् ॥ एवं संभुज्य निशान्तेचुरवनालिंग

टीका ।

नादिभिःस्त्रियं सभाव्यविमर्जयेत्तथाचगोनर्दीयः ॥ निशा
वमानेयदिचुम्बनादिप्रयुज्यधायान्मदनोऽस्यवासइति ॥
उत्थायेति । गीतमः । नमिशुभीभूयगौचंप्रतिविलम्बेत ॥
हृद्गतातातपः ॥ ऋतौतुगर्भशङ्कित्वात्स्नानंमैथुनिनः
स्मृतम् । अन्ततौतुसदाकार्यगौचंमृतपुरीषवत् ॥ स्नान
मिदंकर्माधिकारापादकंतेनप्रातरेऽस्नानं न रात्रौ ॥
मृतपुरीषवदिति ॥ अल्पलेपमृतवत् बहुलेपेपुरीषव
दितिव्यवस्थितोविकल्पः । तथा । द्वावेतावशुचीस्यातां
दम्पतीशयनंगती । शयनादुत्थितानारीशुचिःस्याद्
शुचिःपुमान् ॥ शुचिःस्नानप्राक्षणेविनापीतिशेषः नतु
लेपक्षालनाचमनयोर्निवृत्तिरितिबोध्यम् ॥ गर्भिण्यु
पगमनिषेध इति ॥ गर्भवेगुण्यभयात्तदुपगमनिषेधो
वैद्यके आधानात्प्रभृत्यवोक्तस्तथाचमुच्यते ॥ ततःप्रभृत्य
वव्यायामंव्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रि
जागरणंशोकंयानारोहणं भयमुत्कटकासनञ्चैकान्ततः
स्नं हादिक्रियां शोणितमोज्ज्वलं चाकालिवेगविधारणञ्च
न सेवेतेति ॥ मितःक्षरायाव्विज्ञानेश्वरोप्येवम् ॥
शववाहतीर्थगमसिंधुमज्जनक्षुरमाचरेन्नखलुगर्भिणीपति
रितिमुहूर्त्तचिन्तामणिश्लोकव्याख्यावसरंपीयूषधारायां
गोविन्दस्तु सप्तममासादृहं मेवनिषेधमोह वपनंमैथुनं

मूलम् ।

एतावत्यप्याङ्गिकेकृते न प्रत्यवायोभवति अन्यथातुप्रत्य-
वैत्येव ॥ आसीत्खण्डवलाकुलेऽमलयगावैदेहदेशाधिपः
शूरोदगङ्करोवरोद्विजगणे श्रीकृत्वसिंहोन्मत्तः । तस्मा

टीका ।

तीर्थवर्ज्येद्गुर्विणीपतिः । आदिसप्तमान्मासादूर्ध्वं ब्रा-
ह्मणवेदविदितिनारदीयात् ॥ अत्यन्तकामान्तुप्रौढगर्भा-
मप्युपेयात् अद्यश्वोवाविजनिष्यमाणाः पतिभिः सह ग-
यन्तइतिस्त्रीणामिन्द्रसोवरइतिवसिष्ठवचनात् काम-
माविजनिताः सम्भवामतिश्रुतेश्च ॥ विजनिष्यमाणाः
प्रसविष्यमाणाः गयन्तेशयीरन् आपीलट्कडुभावश्च ॥
ननुमैथुनेस्त्रिया अपि शुक्रसावाद्गर्भपातः संभवतीति
गर्भिण्युपगमनिषेधः सर्वधैवयुक्तइतिचैत्र तस्याकिञ्चित्
त्करत्वात् तदुक्तं हहन्निघण्टुरत्नाकरे ॥ योषितोऽपि
सर्वस्यैवशुक्रं पंसांसमागमे । गर्भस्य तु न तत्किञ्चित्करो-
तीति न चिन्त्यतइति ॥ एतावतीति ॥ ब्रह्मपुराणे ।
इत्येतदखिलं प्रोक्तमहोरात्राश्रितं मया । ब्राह्मणानां
कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥ नास्तिक्यादथवाऽऽलस्या-
द्ब्राह्मणो न करोति यः । स याति नरकं घोरं काकयोनी-
च जायतइति ॥ अथ ग्रन्थान्ते त्रिभिः श्रीमच्चन्द्रवतो
देव्यावंशवर्णनमुपक्रमते आसीत्खण्डवलाकुलइति ॥ १॥

मूलम् ।

त्सन्मिथिलेश्वरात्ममजनि श्रीरुद्रसिंहावरः श्रीमानेक
जटासमर्चनेपरः श्रीवासुदेवोऽपरः ॥ १ ॥ येनापारि
पुरारिपादकमले भक्त्यावलोनिश्चला येनाधारिसदारि
मूर्ध्नि चरणौ जित्वारणे स्वाहलात् । येनास्मरारिहरिः
स्थिराद्य कमलाऽकार्यालये निर्मलाभूपालावलिमौलि
वन्दितपदाराजन्वतीभूरभात् ॥ २ ॥ तत्पत्नीक्षमयाऽ
वनोमुवपुषालक्ष्मीगिराभारती याश्रीचन्द्रवतीसतीगुण
वती संराजतिश्रीमती । आक्षेपेनतयाऽनयाविनतया
प्रख्यातयादान्तया प्राणायव्यवमयामुपहतिरियं साप्रीय
तामेतया ॥ ३ ॥ सहस्रवामकुलभृधरभास्वरेण यामा

टीका ।

राजन्वतीति ॥ श्रीभनोराजाभस्यादिति विग्रहे राजन्वा
न्मोराज्यदितिसूत्रेण राजशब्दान्मतुपि नलोपाभावो
निपात्यते ॥ २ ॥ एतयेति ॥ एतयापहत्यामापूर्वोक्त
देवीप्रीयतामित्युच्यते ॥ नन्वत्रान्वादेशत्वे नैनयेति
स्यादिति चेन्न अनुवाद्यत्वं न विवक्षितत्वात् अपूर्वोक्त
यितुमुपात्तस्यकार्यान्तरविधातुं पुनरुपादानस्यैवान्वा
देशपदार्थत्वात् अतएव ईषदर्थक्रियायोगेमर्यादाभि
विधीचयः । एतमातङ्गितं विद्यादाक्यस्मरणयोरङ्गि
दिति श्लोके एतमित्यत्रैनादेशो न एव नक्तंभीरुयंत्वमेव

मूलम् ।

विराट्तरुवनीमुविकस्वरेण । अज्ञानतामसहताक्षत
पापरेणप्राकारिपद्धतिरियं परमेश्वरेण ॥ ४ ॥ वसुमुनि
नगशशिशाके १७८ पौषमितेपक्षतौमसोत्पत्तिः ।
गुणरामवर्षवयसाविप्राज्ञिकपद्धतीरचिता ॥ ५ ॥
शकाब्दे भूगोदावमुद्दिधुमितेचैत्रधवले त्रिथौकायेवारे
शुभकरवरारिवहुवले । समाप्तोऽयं ग्रन्थः सरससमयेमङ्गल
तलेऽत्युदारे श्रीताराचरणकमलेन्यामिविमले ॥ ६ ॥
इति कर्मकाण्डोद्धारकमहावैयाकरण श्रीपरमेश्वर
विरचिताऽऽज्ञिकपद्धतिः समाप्ता ॥ शुभमस्तु ॥ * ॥

टीका ।

तदिमंराधेगृहंप्रापयेति गीतगोविन्दश्लोकेऽपीममित्यत्र
नैनदिशद्वितीवोध्यम् ॥ ३ ॥ सद्विल्ववासकुलोति ॥
विल्ववामकुलं मिथिलायां बलिआसद्वितीप्रसिद्धम् ॥
तरुवनीति ॥ तरौनीद्वितीप्रसिद्धोयन्यकर्तुर्निवासग्रामः
प्राकारीति ॥ प्रकथनार्थकात्प्रकरोतेः कर्मणि लुङ् ४
पक्षताविति ॥ पक्षस्यमूलेप्रतिपदीत्यर्थः ॥ ५ ॥ काये
इति ॥ कोब्रह्मादेवता अस्यकायः कस्येदितिसूत्रेण
कशब्दस्येदादेशोऽणच् । तिथिशब्दः पुंलिङोऽपि तिथयो
द्वयोरित्यमरकोशात् । तथाचभारविःअभिरश्मिमालि
विमलस्यधृतजयधृतेरनाशुषः । तस्यभुविवहुतिर्थास्ति

टीका ।

ययः प्रतिजग्मु रेकचरन्निषीदतइति ॥ अथ स्त्रीष्वे
वहुतिथाइत्यवटित्त्वाण्डीदिबहुतिथ्यइतिस्मात् ॥ वरार
इति ॥ वरचारोमङ्गलवारस्तस्मिन् । शेषंसुबोधम् ॥६॥

इतिकर्मकाण्डोद्धारकमह्यवेयाकरण
श्रीपरमेश्वरकृतः स्त्रीयाङ्गिकपद्धतिप्रकाशः

समाप्तः ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

शुद्धिपत्रम् ।

अक्षरम्	शब्दम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अक्षरम्	शब्दम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
सहस्रः	सहस्रः	२	६	मिषदाह	मीषदाह	१८	११
शोचः	शोचः	५	६	भावे	बाभे	१८	१८
तद्भा	वडा	५	१२	तपा	तया	१८	२१
धन	धनो	६	४	ठकं	ट्क	१८	१
तया	तया	६	५	भुर्वाभि	भुमिर्वा	१८	१८
नभू	नम्	६	१८	ग्रन्थ	ग्रन्थे	१८	२०
सङ्गो	सङ्गो	७	१	जम्	जन्पु	२०	११
रुचं	रुचु	८	१	हार्था	हार्थाः	२०	११
आनि	नि	८	८	ताबाना	ताना	२०	१६
शोचा	शोचा	१०	१	चिन्ता	चिन्ता	२१	१
कूष	कूप	१०	४	दन्त	दन्त	२१	५
न्द्रे	न्द्रे	१०	८	रुज्ज	रुज्ज	२२	२१
पिठ	पैठ	११	११	निधो	निधो	२४	२
वे	व	१२	१०	मिवना	स्विना	२४	१७
वमी	वमी	१२	१५	शेष	शेषे	२४	२०
पाभ	पापभ	१३	१	नित्यं	नित्य	२४	२०
दया	दम्पु	१३	३	वण	वर्ण	२८	१
दधा	दधा	१३	४	चामी	चामी	२८	१७
चर्चु	चर्चु	१३	८	वृत्त	वृत्त्ये	३१	३
त्यज्यमान	त्यज्यमान	१३	१३	वय	वय	३२	१८
रूप	रूपा	१४	१२	त्यज्ज	त्यपोज्ज	३४	११
परि	परो	१४	१८	तत्र	तत्रे	३५	१८
पाठ	पाटा	१४	२०	वोज	वोदाज	३६	१५

अथुहम्	अथुहम्	पठम्	पंक्तिः	अथुहम्	अथुहम्	पठम्	पंक्तिः
अन्ता	अन्ता	३७	१६	द्विति	द्विति	७७	१४
अन्ता	अन्ता	३८	११	स्त्रीय	स्त्रीय	७७	१६
रक्तवि	रक्तविनिहवि	३८	१८	समा	सामा	७८	११
येव	येवा	३८	२०	द्वय	द्वय	८१	११
ले	ली	४०	१	धुवा	धुवा	८२	१५
तंग	तङ्ग	४३	४	अङ्गा	अङ्गा	८३	१८
विस	विपे	४३	४	वञ्ज	वञ्ज	८५	८
भग्मा	भाग्म	४४	११	गाधा	गाधा	८५	८
दध	दध	४७	४	त्यग्म	त्यग्म	८७	८
दिदि	दिति	४८	८	नचष	नचषा	८८	३
हाम	हाम	५१	३	रब्ध	रब्ध	८८	८
वित्रं	वित्रे	५५	१४	सरा	सरा	८०	१
त्रये	त्रये	५५	१५	सृगु	सृगु	८०	५
वित्रं	वित्रे	५५	१६	यमा	यमा	८१	१८
नीय	नीया	५८	१२	रम	रम	८२	१२
कुर्यात्सो	कुर्यात्सो	६३	१३	जनिं	जनि	८२	१८
पद	पदा	६३	१८	धया	धयो	८२	१८
यम	यम	६४	७	वृत्त्ये	वृत्त्ये	८४	१६
तप	तप	६५	१८	रक्षोपि	रक्षोपि	८५	१०
कल्प	कल्प	६८	१८	निष्पी	निष्पी	८६	८
गा	गाय	७१	३	कयताम्	कयताम्	८८	२
सवि	सावि	७३	१४	सुता	सुता	१०४	६
पञ्चा	पञ्चा	७४	११	भास्व	भास्व	१०८	३

श्रीं सौरभेयः सर्वहिताः पवित्राः पुष्ट्यरा- चय वाक्सनेयिनां पञ्चमहायज्ञप्रकारः ।

शयः । प्रतिगृह्णन्तुमेयामं • गावस्तै लोका
मातरः ॥ श्रीं गोम्योनमः ॥ इति साद्वंघा-
ममूर्तिं परस्यगामुद्दिश्यदद्यात् ॥ ४१ ॥

इदमन्नं मनुष्यं भ्योहन्तः ॥
भूमिमभिषिच्य तदुपरि
बलीन्द्रत्वा पुनरभिषेच
येत्सर्वान्बलानुपस्पृशच्च ॥
श्रीं श्वानौदोश्यावशबली
वैवस्वतकुलोद्भवौ ताभ्यां
पिंगडं प्रयच्छामि स्यातां
मेतावहिंसकौ ॥ ३८ ॥
श्रीं तिन्दुवारुणवायव्याया-
स्यार्विनैर्हतास्तथा । वाय-
साःप्रतिगृह्णन्तुभूमौपिंगड
स्ययाऽर्पितम् ॥ ३७ ॥
श्रीं कृमिभ्योनमः ३६
श्रीं वायसेभ्योनमः ३५
श्रीं पापरोहिभ्योनमः ३४
श्रीं श्वपगभ्योनमः ३३
श्रीं पतितेभ्योनमः ३२
श्रीं विहङ्गेभ्योनमः ३१
श्रीं चांगडांलेभ्योनमः ३०
श्रीं श्वभ्योनमः २९

मणिकाव्यं जलपात्रं
मत्र प्रतिष्ठापयेत् ।

श्रीं पृथिव्यै नमः ८
श्रीं अन्नानामः ७

श्रीं पञ्चन्यायनमः ६

श्रीं भूतानांपतयेनमः २५

श्रीं उषसिनमः २४

श्रीं उदीर्यै दिशे नमः १८

श्रीं वायवे नमः १४

मृद्वपात्रं प्रक्षाल्य
श्रीं वायवे नमः १४

श्रीं प्राच्यै दिशे नमः १५

श्रीं वायवे नमः ११

श्रीं विधावे नमः १०

श्रीं विश्वेभ्योभूतेभ्योनमः २३

श्रीं विग्वेभ्योदेवभ्योनमः २२

श्रीं अन्तरिक्षाय नमः २०

श्रीं ब्रह्मणे नमः १९

श्रीं वायवे नमः १९

श्रीं प्रतीच्यै दिशे नमः १७

श्रीं वायवे नमः १३

श्रीं अनुमतये स्वाहा ५

श्रीं कश्यपाय स्वाहा ४

श्रीं गृह्याभ्यः स्वाहा ३

श्रीं प्रजापतये स्वाहा २

श्रीं ब्रह्मणे स्वाहा १

पुटकम्यजले स्थले वा

अपमव्यं न दक्षिणाभिमुखः
श्रीं पितृभ्यः स्वधानमः २

नित्यप्राहम् ॥ ३८ ॥ सिकः, मंक्लः, गायत्री, देवताभ्यः, सामनम्, वायकुनः, गम्यादिनाम
चन्द्रदानपदे, पात्रलिभनम्, तत्तन्नामगोत्रोच्चारणे नात्रोक्तम्, देवताभाः, ब्राह्मणाय तद्
श्रीं प्रमादात्कुर्वताम् ॥ इति वृहद्विज्यश्रावप्रयोगः ॥ मध्यमप्रयोगस्तु ॥ अपमव्यं कृत्वा मोटव
दाय दक्षिणाभिमुखः श्रीं अद्यामृकगोत्राः पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामृकामृकशर्क्याण इ
त्युच्यते ॥ कञ्चुप्रयोगस्तु श्रीं इदमन्नं पितृभ्यः स्वधा ॥ इति नित्यश्रावम् ॥ पावणदिने ि
किञ्चु वैश्वदेवनिदानमेव ॥